

યુરોપની ભીતરમાં

પ્રસ્થાન કાર્યાલય: અમદાવાદ

યુરોપની ભીતરમાં

(મૂ. લે. જોન ગન્થર)

જે ગ્રંથનું વીસ જેટલી ભાષાઓમાં ભાષાંતર થયું છે, જેની યુરોપ અમેરિકામાં લાખો નકલો જોતજોતામાં ખપી ગઈ છે, જે પરદેશી ગ્રંથની લિંદમાં પણ દસ લખર નકલો વેચાઈ ગઈ છે, જેની ત્રણ ડઝન જેટલી તો ત્રણ વરસમાં આવૃત્તિઓ થઈ ગઈ છે, જેમાં અતોખા ઘાટીએ યુરોપીય રાજ-પુરુષો ને સરમુખત્યારોનાં ચમકતાં ને વેધક માલિતી આપતાં રેખાચિત્રો દોરવામાં આવ્યાં છે, ને જેમનાં દુર્લભ ચિત્રો આર્ટ પેપર ઉપર પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે, જે યુરોપીય રાજકારણના વિષયને નવલકથાના વાચન સુખો લગવો ને રોમાંચ ભરપૂર રીતે આશ્વેષે છે એવું એવું જ મર્મગ્રાહી યુજરાતી રૂપાન્તર.

યુરોપના સૂત્રધારોને સમજવા, ને અને તેટલી તટસ્થ ને જનહિતાર્થી દષ્ટિના મૂલ્યે એમને માપવા એ આજે પ્રત્યેક સમજદાર ઇન્સાનની ફરજ છે. તો જ યુરોપીય શક્તિ-પૂજનના સંહારક પડછાયામાંથી ભારતવર્ષને બચાવી શકાય એમ છે. માનવી મેદું કે વડે થવાની ના પાડે તો જ એ જૂતહિતાર્થી રાજવ્યવસ્થા સ્થાપી શકે. યુરોપમાં માનવી બંને બની બેઠાં છે.

આજે ઇતિહાસની કટોકટીના અતિ વસમા કાળે આ પુરતકમાંથી એક ધ્વનિ પ્રગટ થતો

गजराज विद्यापीठ ग्रंथालय

गजराज विद्यापीठ, अहमदाबाद

क्रमांक २९९८०४ दिनांक २०००

ग्रंथनाम युधिष्ठिर लक्ष्मण

वर्गिक क्र. २९९८०४

જોન ગન્થર કૃત Inside Europeનું રૂપાન્તર

યુરોપની ભીતરમાં

પ્રયોજક
ચાંદ્રભાઈ ભટ્ટ

પ્રકાશક
પ્રસ્થાન કાર્યાલય

સં. ૧૯૯૫

અમદાવાદ

કિં. ૨-૦-૦

પ્રકાશક

રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

પ્રસ્થાન કાર્યાલય

અમદાવાદ

પ્રથમ આવૃત્તિ

ભાદ્રપદ : ૧૯૮૫

મુદ્રક

રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

કિશોર પ્રિન્ટરી

અમદાવાદ

પ્રકાશકનું નિવેદન

રાજકારણ અને ખાસ કરીને યુરોપીય રાજકારણ માનવ-સમાજશાસ્ત્રનો બહુ કપરો ને કરૂણ વિષય બની રહ્યો છે. આને તો યુરોપીય રાજકારણીય તવારીખ, એક પાશ્ચાત્ય લેખકના થોડા શબ્દો ફેરવીને કહીએ તો, ‘ A biography of dictators and diplomats ’ જેવી માત્રમ પડે છે. યુરોપીય રાજકારણ આને યુરોપની પ્રજાના હાથમાં રહ્યું નથી. આને એ સરમુખત્યારોની શેતરંજકીડાનો વિષય બની ગયું છે. યુરોપમાં લોકશાસનવાદનો દિ’ આથમી ગયો છે, સાથે સાથે જનગણનું સામુહિક ને વૈયક્તિક મહત્ત્વ પણ ઓછું થઈ ગયું છે. આને તો યુરોપની પ્રજાનાં જીવનની દાંડી ને ભાવિ એમના જનગણઅધિનાયક સમા સરમુખત્યારોના હાથમાં સોંપાઈ ગયાં છે. એટલે જ આ પુસ્તક જેનું મુકત ભાષાંતર જેવું છે એ મૂળ ગ્રંથ ‘ Inside Europe ’ ના મહાન પત્રકાર લેખક જેન ગંથરે એમાં યુરોપીય રાજનાયકોનાં રેખાચિત્રો આપ્યાં છે. યુરોપીય લોકનાયકોની ખામીઓ ને ખૂબીઓ. વૈયક્તિક વૈચિત્ર્ય ને વિરોધગ્રંથિઓના પ્રત્યાઘાત યુરોપીય પ્રજા અનુભવી રહી છે. ત્યાં આને માનવી વામણો બની ગયો છે; સરમુખત્યાર દેવ બની બેઠો છે. તવારીખ ને રાજકારણનાં મૂલ્ય ત્યાં આને શક્તિના પૂજારી સરમુખત્યારો માંડે છે. સંહારની ગાથા સરમુખત્યારો ગાય છે. સંહારની ફિલ્મ્સ ત્યાંથી આને માનવસમાજ પાસે ધરાય છે.

આવા યુરોપના સૂત્રધારોને સમજવા, ને અને તેટલી તેટલ્ય ને જનહિતાર્થી દષ્ટિના મૂલ્યે એમને માપવા એ આને પ્રત્યેક સમજદાર ઈન્સાનની ફરજ છે. તો જ યુરોપીય શક્તિપૂજના સંહારક પડછાયામાંથી ભારતવર્ષને બચાવી શકાય એમ છે. માનવી મેદું કે વરુ થવાની ના પાડે તો જ એ ભૂતહિતાર્થી રાજવ્યવસ્થા સ્થાપી શકે. યુરોપમાં માનવી બન્ને બની બેઠાં છે.

આ પુસ્તકમાં બેખકે કરેલ સરમુખત્યારો ને બીજા રાજ-પુરોની માનસમીમાંસા ખરેખર અદ્ભૂત છે. આને જ્યારે જગત-વિગ્રહનો દાવાનળ સરમુખત્યારો જમાવી રહ્યા છે ત્યારે આ પુસ્તક અતિશય ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે.

મૂળગ્રંથની શૈલી ને હથોટીને આટલી સારી રીતે શ્રી ચંદ્રબાઈ ઉતારી શક્યા છે એ પણ બહુ આનંદની વાત છે.

આને ઇતિહાસની કટોકટીના અતિ વસમા કાળે આ પુસ્તકમાંથી એક ખુનિ પ્રગટ થતો અમને લાગ્યો છે ને તે એ કે સરમુખત્યારીના ઉન્માદ ને ધમધમાટવાળી કોઈ પણ શાસન વ્યવસ્થા માનવી નભાવી બેતો હોય તો બલે નભાવે પણ એ પોતાને જ ભોગે નભાવી શકાય એમ છે. માટે જ ગમે તેવું પણ વહેંચાયેલી રાજકીય સત્તાવાળું બોક્ષાસન સમાજવિરોધી નથી થતું.

અદ્દા છે કે ગૂજરાત આ પુસ્તકનો યોગ્ય આદર કરશે.

પ્રકાશક

અનુક્રમણિકા

પ્ર.	નામ	પૃ.
૧	એ એડોલ્ફ હિટલર હતો.	૩
૨	ઓળખ	૬
૩	સરમુખત્યારીની માનસખિમારી	૨૧
૪	નાઝી હિટલર	૨૮
૫	જર્મન પ્રજાસત્તાકનું ખૂન	૩૩
૬	આમ લાગી	૩૮
૭	બોહીનાં નાવણુ	૪૯
૮	હિટલરના એ હાથા	૫૫
૯	થોડાક છોટા હિટલરો	૬૨
૧૦	ફાસી-ડી-ક્રાંએટીમેન્ટો	૬૭
૧૧	સરમુખત્યારની ઓળખ	૭૪
૧૨	ફાસિઝમનું સત	૮૦
૧૩	મુસોલિનીના દોસ્તો	૮૪
૧૪	યુથોપિયા પર	૯૧
૧૫	ઈઝબેલની ઓળખ	૧૦૨

૧૬ વિંડસરનો ડ્યુક અને ડચેસ	૧૦૮
૧૭ ચેમ્પરબેઈન અને બાદડવિન	૧૧૯
૧૮ ઈંગ્લેંડના કોણુ કોણુ ?	૧૨૬
૧૯ પ્રમુખ ડી વેબેરા	૧૪૩
૨૦ રાજા શાહીનું શમન	૧૫૨
૨૧ બ્રૂમખ્ય પરની લાલ પટ્ટી પર	૧૫૮
૨૨ ઓળખવા જેવા	૧૭૦
૨૩ ધીખતી ચૂલમાં	૧૭૭
૨૪ મુસ્તફા કમાલ આતાતુર્ક	૧૮૪
૨૫ સોવિયેટ રશિયાનો સરમુખત્યાર	૧૯૦
૨૬ કાળ પુરુષ	૨૦૦
૨૭ લાલ ઈન્સાફ	૨૦૪
૨૮ સ્ટેલિનઃ માનવતાની તુલા પર	૨૧૫
૨૯ સ્ટેલિનના સાથીદારો	૨૨૨

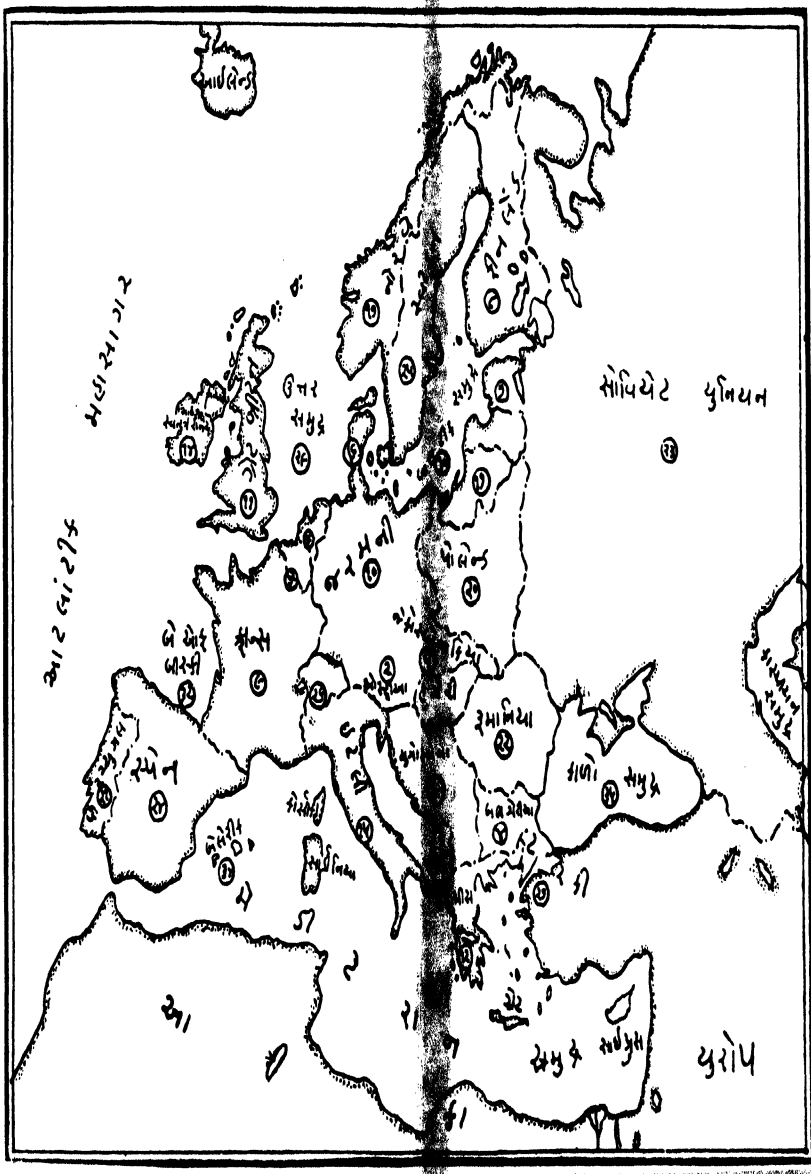
શુદ્ધિપત્રક

પાનું.	લીંટી-ઉપરથી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬	૯	લાંબેમાં	લોંબેમાં
૧૬	૧૧	બાઈઆની	બાઈ ઓની
૩૩	મથાળું	ખન	ખૂન
૩૯	૧	નાઝના	નાઝીના
૧૦૫	૬	‘ઓઝઝર્વ’ નો	ઓઝઝર્વરનો
૧૧૦	૧	બેસી	મિસિસ
૧૨૦	૧૮	બર્મિઝ	બર્મિઝ
૧૨૧	૭	વિત્રાઝ	વિશાળ
૧૨૧	૨૨	નેવિલન	નેવિલની
૧૨૪	૨૨	લ્યુસ	લ્યુસી
૧૨૫	૧૧	સામે સામે	સામે
૧૫૪	૧૦	મેડિની	મેડિની
૨૦૮	૭	સવાબેને	સવાબોને

પરિચય

- ૧ આદ્યેનિયા: આ નાનકડું રાજ્ય એડ્રિયાટિકને ઇટાલિયન સરોવર બનાવી દે છે. હવે મુસોલિનીએ એનો એકડો ખૂંસી નાખ્યો છે.
- ૨ ઓસ્ટ્રિયા (એક વખતનો): જર્મનીનો જલ્લાદી ધા ગિતરો તે પહેલાંનો યુરોપનો મનરંજન દેશ, જ્યાં સુસ્તીગ ડોલ્ફસનો ડમ્બો પહેરી રાજ્ય ચલાવતો હતો, જ્યાં ભોઠો મોઝાર્ટ વીનર વોલ્ડનો વિહાર અને ખીર જેવી જીવનની મંજીર વસ્તુઓમાં મશગુલ હતાં.
- ૩ બેલ્જિયમ: યુરોપનું ઉભરાતી વસ્તીવાળું રાજ્ય, ૧૯૧૪ની જેમ પાછું નિષ્પક્ષ બનીને ધા રૂઝાચેભો બરડો બતાવી બેઠું છે.
- ૪ બલ્ગેરિયા: પ્રખ્યાત છે યુદ્ધાબના અત્તર માટે અને ડાહી-ડમરી રીતભાતો માટે.
- ૫ ઝેકોસ્લોવેકિયા: જેમાં એક મહાન પુરુષ મસારિકે સ્વતંત્ર પ્રજાતંત્ર ધડયું હતું, જેમાં એક બીજો મહાપુરુષ બેનિસ રાજ્ય ચલાવતો હતો; આજે તેને નાઝીબિલાડનો નૃશંસ નખ ગિતરડી રહ્યો છે.
- ૬ ડેનમાર્ક: ઇડાં ને માખણ ખાઈને જીવે છે અને જીવે છે તેમ ઠીક જીવે છે.
- ૭ ઇસ્ટોનિયા: એનો પ્રમુખ મિ. પેપ્સ છે.
- ૮ ફિનલેન્ડ: ટીબર નિપજાવે છે અને દેવું ભર્યું જાય છે.
- ૯ ફ્રાન્સ: સર્વોત્કૃષ્ટ સંસ્કૃતિવાળો, સુંદર દારવાળો, શાણા પ્રજાતંત્રવાળો, સ્વાતંત્રના નિવાસ જેવો પ્રદેશ, જેની પરદેશ નીતિ જર્મનીની બીકની છે.

- ૧૦ જર્મની: ન્યાં લિટલરશાહીનું શાસન પ્રવર્તે છે, ન્યાં લશ્કરીતંત્ર મદાયુક્તનું મદાયંત્ર નિપજ્ઞવે છે, ન્યાં ડો. શાટ જાદુ ખેત્રે છે તે જર્મની એની સરહદો પરના એકેએક દેશને ભયરૂપ જીવે છે.
- ૧૧ ગ્રેટબ્રિટન: રાજાશાહી, નોકરશાહી ને પ્રજાસત્તાકવાદનો બોખંડો ખીચડો. જેનો ઢીંગલો રાજા દુનિયાના એક પંચમાંશ ભાગનો શહેનશાહ છે. ન્યાં વસ્તીનો એ ટકા જેટલો ભાગ ૬૪ ટકા જેટલી રાષ્ટ્રમિત્રકતનો માત્રિક છે.
- ૧૨ ગ્રીસ: અહીં જનરલ પેટાક્લસ જ્યોર્જ ખીજાને શું કરવું તેની સલાહ આપે છે.
- ૧૩ હંગેરી: પોલિટિકસની કાણુ પરવા કરે છે ! જરાક રમના દિવસે જીડાપેસ્ટમાં લાત્રા ગનીને કહેર કરો.
- ૧૪ આયર્લેન્ડ: ઘણાં આયરિશ બોકોની જેમ જરાક મગજમાં તડ પડેલો દેશ છે, પણ જો જો, ડી-વેબેરા એ વાન સાંભળી ન જાય હોંકે !
- ૧૫ ઇટાલી: મુસોલિનીએ જેને ૧૯૨૨માં જીત્યો અને પછી એ વિજેતાએ ૧૯૩૭ના સપ્ટેમ્બરમાં લિટલરની મુલાકાત લીધી. રાતના એને સીઝર બનવાનાં સ્વપ્નો આવે છે અને દિવસે એ રોમ-અર્લિન ધૂરા પર સ્મશાનતાંડવ ખેત્રે છે.
- ૧૬ લેટવિયા: લેટ (lat) અને લાટ (Lat) વચ્ચેનો તફાવત સમજવો હોય તો ત્યાં જજો.
- ૧૭ લિથુઆનિયા: આ ગાલ્ટિક રાજ્યને ગિચારાને એના પડોશીઓ ખૂબ રીખે છે.
- ૧૮ નીધરલેન્ડસ: એમાંના માથેતુજાર ને જામેલા ડચ બોકને એમની રાણી, દુલીપ અને નહેરો ખૂબ જ ગમે છે. એ ૮,૫૦૦,૦૦૦ બોક સંસ્થાનોના ૬૦,૦૦૦,૦૦૦ બોક પર સાંસ્થાનિક નહિ પણ વેપારી ઢંખે રાજ ચલાવે છે.
- ૧૯ નોર્વે: અહીં પ્રજાતંત્ર અને એક ડાહ્યા રાજા એનાં રાજ ચાલે છે.

- ૨૦ પોલેન્ડ: ખસો વરસ પછી પીલ્સુદસ્કીને ખોળે નવો જન્મ પામ્યું. જર્મની અને રશિયા બંનેની ખીકથી ધડકતું, શાસક સેનાનીઓની હાંકમાં રાષ્ટ્રવાદને ધીખતો રાખે છે.
- ૨૧ પોર્ટુગલ: ત્યાં પ્રોફેસર સેઝાઝારની સરમુખત્યારી પ્રવર્તે છે.
- ૨૨ રૂમાનિયા: ક્રાન્સનું બાઈબલ છે, પણ જર્મની સાથે ય પ્રેમાચાર કરે છે.
- ૨૩ સોવિયેટ યુનિયન: (Union of Soviet Socialist Republics). ત્યાં જ બચંકર ધર્માનનો પાશવી પડછાયો, સામાજિક સહચારની માનવતામાં મહાવ્રતા કાર્ત્ત્વ માકર્સના પડછાયોને જીતે છે અને ત્યાં જ એ બંને પડછાયોની વચમાં ઊભેલા જળરમાન થતા જતા સ્ટેલિનના ઓળા પર ટ્રોટ્સ્કીનું વિસાતું જતું રેખાચિત્ર દાઢી ડગડગાવતું આંખો તતડાવે છે. અને ત્યાં જ પાંચ વાર્ષિક યોજનાઓની અદ્ભુત ઘટનાઓ ઘડાય છે. ત્યાં સોવિયેટ તંત્ર નીચે એક જ રાત પછીની ઉષા ઊગી ત્યાં રાજશાહીનું નિકંદન થયું ને વીશમું શતક આવી ઊભું. ત્યાં ધણાં ધારે છે તેના કરતાં ધણો જ વધારે સામ્યવાદનો અનન્ય વિજય છે, પણ ત્યાં જ દેખનારાંઓ દાઝી ઊઠે તેવો પ્રતિક્રાન્તિ સામેનો અદલ ઇન્સાફ કરાળ કાળ બન્યો છે.
- ૨૪ સ્પેન: અહીં ફાસિસ્ટ બળવાખોરોએ પ્રજામાં આંતરવિગ્રહ મચાવ્યો. અહીં ઉદ્ધામવાદી પ્રજાતંત્રે ૨૫૦૦૦,૦૦૦ સ્પેનિશ પ્રજાજનોને પ્રકાશ આપ્યો. અહીં ધર્મસંસ્થાએ, રાજશાહીએ, અને લશ્કરવાદે સ્પેનના વિકાસને વણસાવી મૂક્યો. અહીં જ જર્મન અને ઇટાલિયનોએ ફ્રાંકોને સાથ આપવાની દરમ્યાનગીરી કરી એક લાખનું લશ્કર ઉતાર્યું. અહીં જ ફ્રાંકોના સાથીદાર મૂરલોકોના લાથમાં સ્પેનિશ ખૂનની છોળો ઊછળી. અહીં જ બિન-દરમ્યાનગીરીના નાટકિયાઓએ આ ખુનામરકી દેખ્યા

કરી અને તો ય અહીં જ દફનાઈ જવાની ના પાડતાં સામ્યવાદી
લાડપિંજર ખિન્સાઈ માગતાં પડ્યાં છે.

- ૨૫ સ્વીડન: બોકો સુખી છે, ને બોકશાસનમાં માનવાનાળા છે.
- ૨૬ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ: અત્યાર સુધી અનેક યોજનાઓને ધારણ કર્યાં
પછી જેને કંઈ જ સાંપડ્યું નથી તે નામશેષ રાષ્ટ્રસંઘનું ઘર
ત્યાં જ છે.
- ૨૭ ટર્કી: તુર્કોને ખાતર જ ટર્કીનો જયઘોષ મળવતો અને નૂતન
ટર્કી નિપજવતો સરમુખત્યારોમાં સમર્થ એવો કમાલ
આતાતુર્ક અહીંનો જ સરમુખત્યાર હતો.
- ૨૮ બુગોસ્લેવિયા: છોકરવાદ રાગનું વતન છે. શક્તિમાન
કિસાનબોક છે ને યુરોપમાં સૌથી સરસ ઢસકર ધરાવે છે.
- ૨૯ ઉત્તર સમુદ્ર: જર્મનો એને જર્મનસાગર કહે છે.
- ૩૦ બાલ્ટિક: સ્કેન્ડીનેવિયન પ્રદેશને ધાક છે કે એંગ્લો-જર્મન
નેવેઝ પેકટથી બાલ્ટિક જર્મન સરોવર અને છે.
- ૩૧ બુમધ્ય: ત્રણ શકેનશાહતોની-બ્રિટિશ, ફ્રેંચ અને ઇટાલીની
જીવનદોરી છે. ૧૯૩૭ના સપ્ટેમ્બરમાં અહીં જ નિષ્પક્ષ વેપારી
સરકારોનાં વહાણોને ચાંચિયા મનવારો ડૂબાડી દેતી હતી.
- ૩૨ બિસ્કોનો અખાત: જ્યાં જનરલ ફ્રાંકોએ જર્મન અને ઇટા-
લિયન મદદથી ગેરકાયદેસર પ્રતિજ્ઞા ઊભો કર્યો હતો.
- ૩૩ કેનેરી દાપુઓ: જર્મનીને અહીં પોતાનું નૌકામથક જમાવી,
કેપ ઓફ ગૂડ હોપને રસ્તે થઈ પૂર્વ તરફ જવાનો અંગ્રેજોનો
રસ્તો કાપી નાખવાનું ખૂબ મન છે.
- ૩૪ બેલ્જરિક્સ: સ્પેનિશ આંતરવિગ્રહ વખતે ઇટાલીની અહીં
ઝાવણી હતી.
- ૩૫ કાળો સમુદ્ર: તુર્કો અને રશિયનો જ ત્યાં મલાલે છે.

યુરોપની ભીતરમાં

૧૯૪૦

એડોલ્ફ હિટલર : એની લાક્ષણિક લગાવનું દર્શન
યોગદાનને ઉશ્કેરતો બાલે છે.

એ એરોલ્ફ હિટલર હતો

કાળ વહેતો હતો.

૧૯૧૪નું વિશ્વયુદ્ધ પણ વહેતું હતું '૧૮ના વરસમાં પહોંચ્યું હતું, ત્યારે દુનિયાનો કોઈ દેશ યુદ્ધમાંથી અળગો રહ્યો નહતો.

ઉતાવળાં રમખાણ, ઉતાવળા ગોળીઆર, ઉતાવળા હત્યાકાંડ અધું કાળની ગતિ વધારતું દોડતું હતું, ને ઉતાવળું દફનાતું હતું.

ફાટી ગયેલી ખોપરીઓ, વછૂટી ગયેલાં અંગ, તટકી પડેલાં આંતરડાં, લવાને અદ્ભુતો દોહીથી ભરાઈ ગયેલાં ફેફસાં, એવું એવું અધું ઘણુંય જીનાઈ ગયું હતું.

ઉતાવળમાં દફનાયેલી ધરતીનાં પાતળાં પડ ચોમાસાના વરસાદથી ધોવાઈને ક્યારેક કોઈના પગ, કોઈનું માથું, તો કોઈના હાથના અવશેષોને ઘાસ ભેગા ઊગી નીકળેલા દેખાડી દેતાં હતાં.

એવી યુરોપની ભૂમિ પર માનવતા મરણ અને એક સાથે મૃતી હતી. એમાં ચીખા નાકવાળો ચીનો હતો, અણીદાર દાઢીવાળો શાખ હતો, બાણે હળુય કુશલેન્ડ ગાતો નીકળી પડ્યો હોય તેવો ન હતો, રાજા ને દેશના હડકવાથી હાંકતો અંગ્રેજ હતો.

યુરોપની લીતરમાં

દુનિયાની પ્રજાઓની જીવાની અહીં ઝખ્ખે થઈ હતી. એવી યુરોપની સમરજૂભિ પર માનવી હાડપિંજરો મરણમાં એક બની નક્ષાખેરીના નશા પર દાંત કકડાવતાં હસતાં હતાં.

ત્યારે ૧૯૧૮ના ઓક્ટોબરની ત્રીજી તારીખે પ્રેસિડન્ટ વિલસન પર જર્મનીથી સલાહની માગણી આવી.

ભૂખેમરતું, ધવાયેલું પડેલું અને એના પોતાના શય પર જોભેલું જર્મની ધણા વખત સુધી યુદ્ધનો વિચાર કર્યા પછી હવે શાંતિ ઝંખી રહ્યું હતું. શી ખતર આવું થશે? શી ખતર પરાજય મળશે? આગેકદમના જ આદેશો આપતા સરદારો, ઉમરાવજાદાઓ અને નામદારો તરફ જર્મન જનતા કંટાળીને જોઈ રહી.

કેઝરના પોતાના દીકરા જેવા નૌકાખાતાના ખલાસીઓએ સૌથી પહેલાં બળવો પોકાર્યો. પહેલાં કીલમાં, પછી મ્યૂનિચમાં, પછી હેનોવર, હેમબર્ગ, રૂહ્મનલેન્ડ અને બર્લિને બળવાનો વાવટો ફરકાવ્યો.

૧૯૧૮ના નવેમ્બરના દિવસે બર્લિનનાં કામદારોએ કારખાનાં છોડ્યાં અને ચારે દિશાએથી હજારોની સંખ્યામાં ધસારો કર્યો અને તેમાં, લશ્કરમાંથી અશક્ત કે અપંગ બનીને આવેલા, અને બેકાર બનેલાં બધાં જોડાયાં. યુદ્ધમાંથી રળ પર ઊતરી આવેલાએ પણ એમાં પોતાનું સ્થાન દીકું, અને મરેલાઓની વિધવાઓ પણ સરધસ ભેગી થઈ ગઈ.

શાહી મહાલય પરથી શાહીવાવટો ઊતારી બેવાયો ને તેની જગાએ રાતો વાવટો ફરકતો થયો.

શાહી મહાલયના ઝૂખામાંથી લિબનેટે જર્મન સોશ્યાલિસ્ટ રીપબ્લિકની જાહેરાત કરી.

પણ બોકોને તો શાંતિ જોઈતી હતી! અને તેમના હાથમાં સત્તા આવી.

એ એડોલ્ફ હિટલર હતો

અને પછી ?

ઊતાવળાં વરસો વીતી ગયાં.

કટોકટીના મામલાએ સત્તાની સાચવણી માગી, બુદ્ધિની કુનેદ માગી, બોખંડી શિસ્ત માગ્યું.

જનતાના સત્તાધારીઓ પાસે તે હતું નહિ. ખરા સમયે નિષ્ફળતા સાંપડી. સત્તાએ ઝોક ખાધો. આવેરિયાએ નવા શાસનના ગળામાં આંખો મીચીને વરમાળા આરોપી.

સામ્યવાદીઓ ને સમાજવાદીઓ પદબ્રષ્ટ થયા અને જર્મનીની રંગબ્રુમ્મિ પર નવાં પાત્રાંએ નાટારંભ આરંભ્યો.

કાર્લ માર્ક્સને શાસનની વેદી પરથી ઊતારી પાડવામાં આવ્યો અને વ્યક્તિવાદના પાશવી પડછાયા જેવો નિતરે મલાલતો દેખાયો.

ત્યારે કાંટાવાળા તારની વાડો પાછળથી જર્મનીનું ‘ પીસ-ડેલિગેશન ’ (શાંતિમંડળ) વિજેતાઓની માગણીઓ માપતું રાહ જોતું ઊભું હતું.

“ હારેલાઓનો વિનાશ થાઓ, ” વર્સેલ્સના વિજેતાઓ ધૂરકતા હતા.

ત્યારે મ્યુનિચની યરાકો પાછળ યુદ્ધમાં જર્મિ આવેલા જુવાન સિપાઈઓ પર નજર ડેરવી દેતો અને ઝડપાયેલો હોય તેવો એ બોલતો હતો. એની આંખમાં આશા હતી.

લશ્કરી અમલદારોને એની વાતો મીઠી લાગી. સિપાઈઓને એનાં ગોળમટોળ વાક્યોમાં રસ પડ્યો. એની આરપાર જોતી આંખોમાં, એના ભૂવા જેવા હાવભાવમાં...જાણે એ સૌને વળગાડની જેમ વળગ્યો. મજૂરો એને જસૂસ કહેતા, પ્રતિક્રાન્તિવાદી કહેતા, પણ એને પોતા વિના બીજા કશાની પરવા નહોતી.

એવો એ એડોલ્ફ હિટલર હતો.

ઓળખ

એડોલ્ફ ૧૮૮૯ની સાલમાં ઓસ્ટ્રિયામાં જન્મ્યો હતો. એ જર્મન નહોતો.

એવો એ મૂર્તિમાન વ્યાધાત જેવો જર્મનીનો નાઝી સરમુખત્યાર.

એ વીસ લાખ ભક્તોભોળાં જર્મનોને મન દેવનો દીધેલો છે ને તેથી આરાધવા જેવો છે. એ આરાધનામાં ખીક છે, પ્રેમ છે, ને કોઈ કોઈવાર રાષ્ટ્રવાદનો અત્યાનંદ છે.

પણ બીજાં અસંખ્ય જર્મનોની આંખમાં એ તરંગી દેખાય છે, ઉન્માદી દેખાય છે, અને કેવળ ઉપહાસપાત્ર એવા જૂઠાણાંનો નશાખોર દેખાય છે. તેમને મન તો એ થોભે છે ત્યારે જાણે જૂઠાણાંનો દરવાજો ખુલે છે, ને રાષ્ટ્રવાદની ખુનામરઠી ખુલ્લી મૂકાય છે, એ જુએ છે ત્યારે જાણે કોઈ અવળચંડી આરાધનાનો નશો નીતરતો દેખાય છે.

અને તો ય હકીકત છે કે એ આજે ચાલી ચેપલિન જેવી

મૂછોવાળો, બિંધમાંથી જીડીને ફરનારો ફરનારો અને ખડખડાટ હસતાં હસતાં પોક મૂકીને રડી પડનારો ભિંધેલો એડોલ્ડ આજે નાઝીપક્ષનો મુખી છે, જર્મન લશ્કરનો મહાસેનાની છે, જર્મન રાષ્ટ્રનો નાયક છે અને ત્રીજી રીશને સર્જનારો, પાળનારો, તેનો પ્રેસિડેન્ટ અને ચેન્સેલર છે; નૂતન જર્મનીનો સર્જનહાર છે.

ત્યારે એ નિશાળિયો હતો અને એના પાઠ વાંચતો હતો. એને ચીતરવાનો શોખ હતો. એનાં ચીતરેલાંઓમાં રંગ હતો પણ રંગની છાયા નહોતી, રેખાઓ હતી પણ રેખાઓના અર્થવાળા આકાર નહોતા.

“ એડોલ્ડ, તું કલા ખાતર કલાની મહંનત મૂકી દે અને કોઈ આંધકામના ધંધાની તાલીમ લે તો ઠીક છે, ” એવી એને એના વિચેનાના અધ્યાપકોની સલાહ હતી.

એનું માથું મોઢું હતું પણ તેમાં બુદ્ધિનો સળવળાટ નહોતો. એની આંખો સળગતી હતી પણ તેમાં વસ્તુના અર્થની પારખ નહોતી. એ કંઈ જ વાંચતો નહોતો.

પણ પછી તો એ મોટો થયો; લડાઈમાં લડવા ગયો ને પાછો આવ્યો. લડાઈ મઈ ને હારેલા જર્મનીએ વર્સેલ્સના ખત પર અંગૂઠો આપ્યો.

ત્યારે કંઈ એને આઘાત થયો છે ! પણ આઘાત જ પૂરતો નહોતો શું ? એ બુદ્ધિમાનોને ધિક્કારતો. બુદ્ધિમાનોની જેમ વર્સેલ્સના તકનામાના કરારો વાંચવા ને વાંચીને તે પર વિચાર કરવા, તે વળી શી માથાકૂટ ! એવું બધું એના માથામાં બંધબેસતું નહોતું આવતું.

તે કરતાં તો એની મનઝમતી કલ્પનાઓમાં રાચવું તે શું ખોડું ? અને મનપસંદ તરંગોમાં વિરહવું તે શું ખોડું ? એના માથામાં

તરંગોની અને કલ્પનાઓની ક્યાં ખોટ હતી ? એને વર્સેલ્સના કરારોનો ભુક્ષો થયેલો દેખાતો, એને જર્મન જાત એકલી જ આર્ય જણાતી. જર્મન આર્યાવર્ત દેખાતો, જર્મન લોહીમાં દૈવત દોડતું દેખાતું, જર્મન સામ્રાજ્ય લોહીની નદીઓ પર ઝોલા ખાતું, જગતભરને પોતાના પગમાં નમાવતું વિજયકૃચ કરતું વિસ્તરતું દેખાતું. એને હેનિઓલ અને જંગીસખાનનાં, સિકંદર અને સીઝરનાં સ્વપ્નો આવતાં. એ સૌમાં એ પોતાની જાતને જોતો અને ત્યારે એને આનંદનો અતિરેક થતો. ત્યારે એને ભગવાનનો અંતરનાદ સંભળાતો અને ત્યારે એની આંખોમાંથી ચોધાર આંસુઓ ચાલ્યાં જતાં.

અને તેથી જ એને મુલાકાતો ગમતી નહિ. એને ચર્ચાઓમાં રસ નહોતો, કારણકે એ બધી વસ્તુઓ એના આંતરજગતના મીઠા તરંગોની વચમાં ઊભી રહેતી. અને તેથી તો અમેરિકા અને ઇંગ્લેંડથી આવતાં છાપાંના ચિત્રાવલા પ્રતિનિધિઓની ચોવટ તરફ એને કંટાળો હતો અને સવાલોના જવાબ આપવાની એ ચોખ્ખી ને ચટ ના પાડી દેતો.

એ બોલી શકે છે, પણ બોલે છે ત્યારે ખરાડે છે. એ વક્તા છે પણ ન્યારે છૂટે છે ત્યારે એની વાગ્ધારા ન અટકાવી શકાય તેમ ઘોડાપૂરની જેમ ફાળો ભરે છે. કોઈ કોઈવાર ભરસભામાં એ બેકાગ બોલ્યે જતો હોય ત્યારે કોઈ કમનસીબ વાક્યની અધવચ-માં જ એનાથી અટકી જવાય છે, એનું 'મોઢું ખુલ્લું' રહી જાય છે, ત્યારે કોઈ કહે છે એને દૈવી અવાજ સંભળાય છે, કોઈ કહે છે કે કોઈ મીઠા મધૂરા સ્વપ્નનો અંતરાય આવી જાય છે, પણ ત્યારે કારણોમાં કિતર્યા વિના શ્રોતાજનો, 'હેઈલ હિટલર'ની. વારંવાર ઘોષણા કરે છે ને પછી અચાનક તૂટી ગયેલો તાર સંધાર્ધ જાય છે ને એની વાણીનો પ્રચંડ ઘોષ વહેવા માંડે છે. એ વાત કરે ●

ત્યારે પણ જાણે સભાને સંબોધતો હોય તેમ જોરશોરથી એકને બદલે અનેકથી સાંભળી શકાય તેવા અવાજો બોલવા માંડે છે અને એક વખત શરૂ થયું એટલે ખતમ...એ ખતમ કરે ત્યાં સુધી કોની દિંમત છે કે એને અટકાવી શકે !

એક વખત એવું બન્યું હતું કે પોલોન્ડ સાથેની મિત્રાચારીના તહનામા પર સહી કરતી વેળાએ એણે એક અમેરિકન છાપાના તંત્રીને મુઝાકાત આપી, અને એણે તંત્રીને પૂછ્યું:

“ ધારે કે મેકસીકો પોલોન્ડ દેશ અને મેકસીકોમાં એક કોરિડર (અંતરાય) બિભો કરી ટેકસસને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સથી જુદું પાડી દેવામાં આવે, તો તેને માટે અમેરિકાનો શો મત બંધાય ? ”

અને પછી જ્યારે પેલા તંત્રીએ જવાબ આપ્યો કે, “ પણ કેનેડા ક્રાન્સ નથી ” ત્યારે એને આવડા મોટા વક્તાને એવો તો આઘાત થયેલો અને એનો અવાજ એવો તો શ્રેવાઈ ગયેલો કે એને પાછો પોતાનો હતો તેવો અવાજ મેળવતાં ઠીક ઠીક સમય લાગેલો !

એવી એની શારીરિક દિંમતમાં સંદેહ સેવતું કોઈ કહે કે “ ૧૯૨૩માં મ્યુનિચના આક્રમણ વખતે એ એવો તો બીધો કે એણે ધરતી પર પોતાની જાતને એટલા જોરથી પછાડી કે એનો ખભો જીતરી ગયો.” તો તેના જવાબમાં બે નાઝી જવાબો ઉતાવળા થાય છે. એક એ કે ત્યારે એની જમણી પડખે બિભેલા સૈનિક સાથે એ હાથોહાથ જોડાયેલો હતો અને તેથી એ સૈનિક તે જ સમયે વિંધાઈ ને મરેલો પડ્યો ત્યારે સાથેસાથે એને ય પડવું પડ્યું; અને બીજી વાત એ કે યુદ્ધભૂમિની હિંચત્યાત્મક ટેવાયેલો એવો એડોલ્ફ ગોળીઆરના અવાજ સાથે જ યુદ્ધની શિસ્તને સહજ રીતે વશ થઈ જમીન પર બંધાઈ ગયેલો.

પણ એ વાતો ગમે તે હોય એડોલ્ફે પોતે ઓળખીતાઓને પોતાનાં પરાક્રમેની અનેક વાતો કરી છે.

“ત્યારે વિશ્વયુદ્ધ ચાલતું હતું. સમરભૂમિ પર ત્યાં દુસ્મનોનાં લશ્કર નહોતું એવી ખાતરી હતી ત્યાં એ સંદેશોઓ લાવવા લઈ જવાનું કામ કરતો હતો.”

“એ એકલો હતો, એની પાસે એક જ રિવોલ્વર હતી. એણે અચાનક ફ્રેંચ અવાજો સાંભળ્યા પણ એ બીધો નહિ. એણે આંખો મીંચીને ધાર્યું કે પોતાની પાસે જર્મન હુકડીઓ છે. અને પછી એણે એ હુકડીઓને મોટેથી હુકમો આપવા માંડ્યા.”

“અને પછી સામેની જ ખાઈમાંથી એક પછી એક એવા સાત ફ્રેંચ સિપાઈઓ ધૂળતા ને થરથરતા બહાર નીકળ્યા અને પછી એણે દમામથી જૂમ પાડી:

“‘હાથ ઊંચા !’

“એક હરોડમાં ઊભેલા સાતે સિપાઈઓએ હાથ ઊંચા કરી દીધા. અને પછી એણે એકલાએ એ સાતે જણની જડતી લઈ તેમને જર્મન છાવણી તરફ રવાના કરી દીધા. એની અંજોડ હિંમત પર તારીફ વરસાવી પડેલા નાઝીને એણે ખાનગીમાં કહ્યું: ‘પણ પેલા સાત જણ જો ફ્રેંચ હોવાને બદલે અંગ્રેજ કે અમેરિકન હોત તો મારું કામ કપરું બની જત.’”

એવો એડોલ્ફ કોઈપણ ધર્મોધને પોતાની આત્મશ્રદ્ધામાં અને આત્મવિશ્વાસમાં ટપી જાય તેવો છે. કદાચ એ બોલે છે તેમ માને છે, અને કદાચ એ બોલતો હોય ત્યારે તો ગમે તેમાં, પોતાના ગમે તેવા કથનમાં માનતો હોય એવો લાગે છે. અને તોપણ બધા ધર્મોધનાં બોલ જેવા એનાં બોલ, જૂઠાણાં તરીકે જાહેર થઈ ગયા.

હોવા છતાં પણ એના પોતાનામાં તે આત્મવંચનાનાં સત્ય સ્વરૂપો હોઈ એને દુનિયા આખીની પરવા હોતી નથી.

એડોલ્ફને એક રસિક શોખ છે. એ શોખ સંગીતના છે. આજે તો સંગીત એને માટે એક શોખ કરતાં પણ વધારે અગત્યનો એવો નશા બની રહ્યું છે.

એ વેગનર પર મુગ્ધ છે. એણે ૧૯૩૪ની ૨૫મીએ ડોચકસનું ખૂન કરવા મારાઓ મોકલ્યા કે તરત જ એ સંગીતમાં મુગ્ધતા બનીને આનંદના અતિરેકમાં ડોચકો બેઠો હતો. કોલઓપેરા હાઉસમાં જ્યારે જ્યારે રીશટાગની બેઠક મળતી ત્યારે ત્યારે એ બેઠકના ઉપસંહારમાં સંગીતને ભેળવતો. એના થાકેલા તંતુઓને સંગીતમાં મુગ્ધાવી એને ઉંઘાડવા માટે ઘણીવાર એડોલ્ફના શયનખંડમાં કોઈવાર હેન તો કોઈવાર બીથોવન, સ્ક્રોકેન, અથવા વરડી લાંબીરાત મુઘી આલાપતા. યસ, એ જ એક સંગીતનો શોખ, અને બીજું કંઈ નહિ. એના જીવનનાં નાઝીવાદના આવેશમાં બીજું બધું હજમ છે.

એને ને પુસ્તકોને શું? એને ને કપડાંની ટાપટીપને પણ લાગતું વળગતું નથી. એકબ્રો એ એના નાઝીદેહને જૂખરા પોશાકમાં એક ખમીસથી, એક કોટથી, એક હેટથી ઢાંકે છે. એ જ નાઝીદેહને ટકાવી રાખવા ઉપરાંતના કોઈ ખાણાપીણાનો એને ચટકો નથી. એને પોતાને બીડી કે સિગાર ફૂંકવી ગમતી જ નથી એટલું જ નહિ, પણ પોતાની પાસે બેસીને કોઈ ને પણ એ ફૂંકવા દે તેમ નથી. એ પૂરેપૂરો નિરામિષાહારી છે. કોઈ વાર ઈંડું આરોગે એટલું જ. ક્યારેક એ કોંઈ પણ પીએ છે પણ હંમેશાં નહિ, વ્યસન જેવું નહિ.

આ બધું કોઈને ધણા બોલો કહેતા કે હિટલર તો સાધુ છે.

અને વાત પણ ફીક છે કે એને રસાસ્વાદ ઘણા ઓછા છે પણ એ સાધુ તો નથી જ. એની શાકભાજી રાંધવા માટે એક બીજાથી ચડિયાતા રસોયા બદલાતા હોય છે અને મ્યુનિચમાં એના આવાસનો દરબારી દાઠ કોઈપણ વિલાસી સામગ્રીઓને ઠોકર મારે તેવો હોય છે.

બર્લિનમાં વિલહેલ્મસ્ટ્રાસ પર આવેલા એના મહાલયમાં જ એ કામ કરતો માત્રમ પડે છે. એ રસ્તા પર સો વાર જ દૂર આવેલા પ્રમુખના મહાલયનો એ ભાગ્યે જ ઉપયોગ કરે છે, કારણકે ... ? કારણ કે પ્રેસિડેન્ટ હીડનબર્ગ એ જ મહાલયમાં મરી ગયો હતો. એ મહાલયમાં એને હીડનબર્ગ યાદ આવે છે ને હીડનબર્ગની યાદ આવતાં એની નજર સામે પ્રેસિડેન્શયલ જર્મની દેખાય છે અને પ્રેસિડેન્શયલ જર્મની તરફ એને એવી તો ચીડ છે કે એ મહાલય ગમે તેવો નવો ને રોનકદાર હોવા છતાં, તદ્દન નવી ઢાંચના કાચને ધાતુથી મઢેલો છતાં, એના ભવ્ય આકારનિર્માણમાં લિટલરનો— એનો પોતાનો હાથ છતાં, વોટનના જીવનનાં ચિત્રો એની દીવાલો પર આલેખાયેલાં છતાં, અને છેક રસ્તા પર ઝૂલતો અને જાહેર જલસાઓમાં પોતાના લોકો પર મીટ માંડતો મનમોહક ઝરખો છતાં, અને એ સૌ ઉપરાંત છેક તળિયે ઓંચ મૂક ભોયરું હોવા છતાં પણ એને એ મહાલય સાથે તલ્લાક છે કારણકે એને પેલા પ્રેસિડન્ટની તેમાં યાદ આવે છે.

પણ ખરું પૂછો તો એને બર્લિન જ ગમતું નથી ત્યાં! એ પાટનગરને કોઈ પણ તકે છોડવા એ તકપાપડ હોય છે. એથી તો મ્યુનિચ સારું. અને એથી તો દક્ષિણ આવેરિયાનું કોઈ ગામડું સારું. સાચી વાત તો એ છે કે ત્યાં પર્વતની બાજુ પર પાંખો પથારી પક્ષી બેઠું હોય એવું એનું એક ભવન છે. એના દિલમાં એને એ

ધણું વહાણું છે, કારણકે ઓરિયન સરહદથી એ નજદીક છે. એના રંગમંડપમાંથી એનું પોતાનું વતન...ન્યાં એ એની માતાને સાંપડ્યો હતો, ન્યાં એ ઉછેર પામ્યો હતો, અને ન્યાંથી એને હાંકી કાઢવામાં આવ્યો હતો, પણ જેને એનું જીવન જંમે છે તે દેખાય છે.

એના જર્મનીના સરમુખત્યાર એડોલ્ફ હિટલરની ઝોળખ તમે ધારો છો તેટલી સહેલી નથી.

કહે છે કે માણસને તેના મિત્રો પરથી ઝોળખી શકાય છે. પણ એને મિત્રો જ કયાં છે તે? હા, બોકો માનતા હતા કે એને ય મિત્ર છે, કંપ્ટન અર્નાસ્ટ રોડ્મ-, જેણે એને તાજ પહેરાવનાર, રાજદંડ આપનાર અને ગાદીનશીન કરનાર જૂખરી ડગલીઓની (S. A. Men) સેના સરજી આપી હતી-પણ આજે હિટલરે મોકલેલા મારાઓએ એને રંગદોળી નાખ્યો છે. અને એની જેમ ખજર આપ્યા વિના હિટલરની મુલાકાત લઈ શકે તેવામાં આજે તો બેક્ટેનન્ટ જુકનર છે, એનો મુખ્ય અંગરક્ષક. એક રીએન્ટ્રોપ છે એનો પરદેશખાતાનો મુલાકાદ દેનાર. અને ત્રીજો સ્કાટ છે, એનો આર્થિક સલાહકાર. અને એ અધા ઉપરાંત એનો પ્રેસમંત્રી ડીટરીશ અને નાઝી પક્ષનો ડેપ્યુટી હેસ એ બન્ને પણ એને દરરોજ મળી શકે છે. બાકી તો ગોરીંગ અને ગોબેલ્સ જેવા પણ પહેલેથી ગોઠવ્યા વિના એની મુલાકાત ન લઈ શકે. અને તો ય આ બધામાંના કોઈ પણ એનો અંગત મિત્ર નથી.

પણ ત્યારે એની લાગણીઓનું શું? એની લાગણીએને વહેતી રોકવા એણે મોટી જખ્ખર પાળ બાંધી છે. કોઈ વાર...ધણીવાર એ પાળ તૂટી જાય છે, અને ત્યારે બલબલી નારી-જાતિને પણ જુલાવામાં નાખી દે તેમ એની વિશાળ આંખો આવજી

ભાદરવો વરસાવી શકે છે અને એનું મોહું ફૂલકાં દર્દીને રડી શકે છે. એક દિવસ નહિ, બે દિવસ નહિ, એક સાથે એક માસ સુધી એ પોતાનો ઉભરો અટકાવી શકે છે પણ પછી નાઝી પક્ષમાં ખૂબ જરૂરનો એવો નેતા નાસી જતો હોય તો શું?...એ રડી જ પડે છે.

ત્યારે જ એવું બન્યું હતું. ઓટો રટ્ટેસર કહે કે હું પાર્ટીને છોડી બહાર છું. એણે એને સમજાવ્યો, પણ એ સમજ્યો નહિ. એને એણે અનેક રીતે મનાવ્યો પણ એ માન્યો નહિ. પછી એણે છોડી મૂક્યું. એ ત્રણવાર ચોધાર આંસુએ રડ્યો. પહેલાં પણ એ ધણીવાર રડ્યો. પોતાની વાત પોતાના જ પક્ષના ગળે ન ઊતરે તો પછી બીજો શો ઉપાય વારુ?

પણ પાછા તમે એમ માની બેસશો કે એ તો રોતઝ છે, રોતઝ. પણ એમ નથી હોં! એ વાઘની જેમ ઘૂરફી શકે છે. ડોળા ડગડગાવતો ભઠ્ઠાભલાને ડારી શકે છે. અને પોતાના અનુચરોને તો એ દૂર ને દૂર જ રાખે છે. દૂરથી અગ્રેય એવા ઓડોલ્ફને એ લોક અનુસરે છે એટલું જ નહિ પણ પૂજે છે. એમાંના ઘણા તો એને દરરોજ જોઈ શકે પણ એનો પાર પામવાની હિંમત જ કરી શકતા નથી હોતા. એ દિવ્યતાને દૂરથી જ ભજી શકાય છે, દૂરથી પ્રભુભી શકાય છે, અને દૂરથી જ, તેને ‘હેઈલિ હિટલર’ કહી શકાય છે; પણ ત્યારે ઓડોલ્ફના ચહેરા પર પ્રસન્ન રેખાઓ તરવરે છે અને પોતે જ પડેલા પાડતો જવાબ વાળે છે કે, ‘હેઈલિ હિટલર.’

શું પૂછો છો? એમ પૂછો છો કે એને કુટુંબ છે કે નહિ? એને કુટુંબ? એ બોલે ત્યારે સાંભળજો. સમાજોમાં એ વ્યક્તિને જોતો નથી. એને જગતની શિરતાજ એવી જર્મન પ્રજા સાક્ષાત્ દેખાય છે અને એ સચોટ સંબોધે છે કે, “મારી જર્મન પ્રજા!” એની

આખો જર્મન વ્યક્તિ નહિ પણ જર્મન પુરુષત્વ ને જર્મન સ્ત્રીત્વને દેખી શકે છે અને તેને તુંકારી શકે છે. એની ઊર્મિધેડછાની પ્રખર વાસ્તવતા જર્મન પ્રજા નહિ તો ખીજું છે શું ?

પણ એનું સ્ત્રી સાથેનું વલણ ! તેમાં એને રસ જ નથી. સ્ત્રી નામના પ્રાણીને અંગત જાતીય દષ્ટિકોણથી એ કદિ જોતો નથી. એની જીવનકથામાં એ પોતે કહે છે કે આપણા બોકોનું જીવન અર્વાચીન કામવિકારની નશાખોર સુખધમાંથી મુક્ત થવું જોઈ શે જ.

તો એ સ્ત્રીઓને ધારે છે શું ? એ સ્ત્રીને સાધન ધારે છે. એને એકેએક જર્મન સ્ત્રીમાં ધરરખુ ગૃહિણી સિવાય ખીજું કશું જ દેખાતું નથી. એ એમને માતાઓ બાળે છે અથવા માતાઓ થઈ શકવાની લાયકાતવાળી જીવે છે. પોતે બહેને સ્ત્રીસંસર્ગ ન સેવે પણ સ્ત્રી એને મન ઘણી જ કીંમતી છે, એના સિવાયના બધા જર્મન બોકોના દીકરા એને ખબર છે કે સ્ત્રીઓને જ સાંપડવાના છે, અને એ દીકરાઓનો એને ખપ છે. જ્યારે જર્મન સામાન્ય ઊંચું ને આડું આજોટવા માંડે ત્યારે ધમધમ તોપોના ચારા તરીકે, અને ઝેરી ગેસના ઘૂંટડાઓ ચૂપચાપ ગળી જવા માટે એ જ સ્ત્રીઓને સાંપડેલા દૂધમલ દીકરાઓ નહિ તો ખીજા કોણ કામ લાગવાના છે ? એને એ જ્ઞાન સતત છે, અને એ જ્ઞાન સાથે એણે સ્ત્રીનો ચોક્કસ મૂલ્યાંક માંડેલો છે.

એ સ્ત્રીનિંદક નથી જ, પણ એને સ્ત્રીની સામેસામ જીભવાનું પસંદ નથી. એનાથી બને ત્યાં સુધી એ સ્ત્રીથી દૂર ભાગતો હોય છે. સ્ત્રીની મુલાકાતમાં કોઈ સ્ત્રી વધારે છૂટ ન લઈ જાય તે માટે એ સૌથી પહેલાં તરત જ તેને ચૂમવા માટે પોતાના હાથ લંબાવી દે છે. ઘણી યે સ્ત્રીઓ એના તરફ જાતીય રીતે જ આકર્ષાયેલી ખરી પણ તેમણે એને પકડવાનું પછી માંડી વાળેલું. જોખેલ્સની સ્ત્રીએ

શરૂઆતમાં એને સાંજની મિજબાનીઓમાં નિમંત્રી ઘણી વાર ખૂબ સુંદર સ્ત્રીઓનો ભેટો કરાવી આપેલો, પણ હજી સુધી એનો કોઈ પણ એક સાથે સંબંધ જોડી આપવાનો લલલો એને સાંપડ્યો નથી. અને એવી અફવા પણ ઊડી હતી કે રીચર્ડ વેગનરની પૌત્રી સાથે ભાઈસાહેબ ભરવાયા છે પણ એમાં કોઈ વળૂદ હતું નહિ.

તો શું હિટલર સજાતીય વિકૃત છે ? કેટલાંયે જર્મન છાપાઓના ખબરપત્રીઓને એવી કુશંકા આવતાં તેમણે એ તપાસ ન્યારે શક્ય હતી ત્યારે હાથ ધરેલી. એ લોકોએ ત્યારના મ્યુનિચના દિવસોમાં હિટલર જે લાગેમાં ગિતરતો, જમતો કે રાતવાસો કરતો તેવી બધી લોજના માલિકોની, કોશી હાઉસનાં નોકરોની, હોટેલોની માલિકોનું આઈઆની અને પોર્ટરોની મુલાકાતો લીધેલી પણ જાતીય આગતમાં એમાંનાં કોઈ સાથે હિટલરનો સંપર્ક હતો એવો કશો જ પુરાવો મળ્યો નથી.

ને ન જ મળે ને ! જાણે સૌથી પહેલાં તો એના જાતીય વેગનું વકતૃત્વમાં ઉદ્ઘાતીકરણ થઈ ગયેલું. એનું બાળપણ, એનો ઉછેર અને એની માતા સાથેનો એનો સંબંધ એ બધું એ આગતમાં કારણભૂત છે અને તેથી ઘણા જર્મન લેખકો કહે છે કે હિટલર કુમારિકા છે તેમાં કશું જ ખોટું નથી.

અને એને પૈસાની શી જરૂર છે ? રહેવાને ખાસા મજાના સરકારી રાજમહાલયો છે, એક ખોલતાં અનેક પડતું નાખતાં દોડી આવે તેટલાં દાસદાસીઓ છે, મોટરકારો ને વિમાનો છે. ૧૯૩૪ના જુનમાં ન્યારે એણે મુસોલિનીની મુલાકાત લીધી ત્યારે એની છેલ્લી અંગત ખરીદી એક રેઈન કોટની હતી.

સરકારી તિજોરીમાંથી તેથી જ એ કંઈ પગારબગાર લેતો નથી. એણે ધાર્યું હોત તો એ ઘણી મોટી રકમ એકલા પગારમાંથી

અચાવી શક્યો હોત. ૧૯૩૫માં એણે જાહેર ક્યું કે દરબારી માણસોમાં એને એકલાને જ કોઈ એકમાં ખાતું નથી ત્યારે બોઝોમાં જે એવી માન્યતા હતી કે તે ફ્રેન્ચ, હેર એન્ડ કંપનીનો ભાગીદાર છે તે દૂર થઈ ગઈ.

એની ખાનગી તિજોરી ન હોવાથી એની આત્મકથામાંથી જાપોનેઝ લાખો રૂપિયા પણ નાઝીપક્ષને જ એણે આપી દીધા હશે ને? એ આત્મકથાનું વાચન ફરજિયાત હોવાથી ૧૯૨૫માં થયેલા એના પ્રકાશન પછી આજ સુધીમાં એની લાખો નકલો સારી એવી કિંમતે વેચાઈ ગઈ છે. એ એક જ પુસ્તકમાંથી એણે આછામાં આછું વળતર લીધું હોય તો ય આજસુધીમાં એને ૧૬૦,૦૦૦ પાઉન્ડ મળે. પણ યુરોપના રાજકારણના શાસકબોક્કના હિસાબનો અંદાજ કાઢવો એ સૌથી વધારે મુશ્કેલ બાબત છે. કોઈ પણ દેશમાં એવા મહાપુરુષોને નાણાંવિષયક સવાલ કરવો તે સુધ્ધ ગણાતું નથી. મુસોલિની અને સ્ટેલિન પણ કંઈ મજવામાં રૂપિયા રાખી બહાર નથી નીકળતા હોતા, જેમ પૈસાને અડતાં અબડાઈ જનારા સાધુરામો તેમજ સરમુખત્યારો પોતાની પાસે મિકકાઓ રાખતા નથી હોતા.

તે, એ ધાર્મિક છે? શો સવાલ! એડોલ્ફ હિટલર કેથોલિક જન્મ્યો અને એ જ પંથમાં ઉછેર પામ્યો. પણ ધર્મ પરની શ્રદ્ધા એની પાસેથી ખૂબ વહેલી સરી ગઈ, ત્યારથી એ કોઈપણ ધર્મ-ક્રિયામાં હાજરી આપતો નથી. મરતી વખતે પોતાનાં પાપોની કખૂલાત કરવાના ખ્રિસ્તી ધર્મના અમત્યના વિધિ તરફ પણ એ તફન બેદરકાર છે. એણે સત્તા હાથ ધર્યા પછી તરત જ કેથોલિક પ્રોટેસ્ટન્ટ અને ખાસ કરીને યહૂદીઓ સામે ધાર્મિક વિગ્રહ શરૂ કરી દીધો છે.

કારણ? કારણ ધાર્મિક નથી, રાજકીય છે. નાઝી ક્રાન્તિનું

પહેલું કામ જર્મનીની એકતાનું છે એમ એને લાગ્યું, અને તેથી એને રીશમાંથી હરીફાઈનું નામનિશાન ઉઘેડી નાખવાનો આવેશ આપ્યો. “ન્યુડાઈઝમની જેમ વેટિકન પણ સંપૂર્ણ રીતે આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા છે અને તેથી અજર્મન છે, અને તેથી જ એનો અલ્પિકાર બોલાવવો” એવો એનો નિર્ધાર થયો.

સિટલરવાદના આ બધાં આંડપણના પાયામાં જર્મનીમાંથી અજર્મન (Non-German) બધાં તત્ત્વોને કાઢી નાખી જર્મનીને જર્મનો માટે જ અને જર્મનોનું જ બનાવી દેવાની ઉન્માદી ઇચ્છા છે. એણે બેંકરો સામે છીંક બાધી કારણકે એ બેંકોને જોવાથી આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાંવિષયક સંબંધો અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારી બજો યાદ આવતાં હતાં. એણે સામ્યવાદીઓ અને સમાજવાદીઓને પેટ ભરીને ધિક્કાર્યાં કારણકે એ બેંક દુનિયાના એકેએક દેશમાં હતા અને મજૂરોને આંતરરાષ્ટ્રીય પાયા પર સંગઠિત કરવા માગતા હતા. એણે બધા શાંતિવાદીઓ સામે પણ તિરસ્કાર છોડ્યો હતો કારણકે તે બેંક યુદ્ધનો વિરોધ કરતા હતા અને આંતરરાષ્ટ્રવાદીઓ હતા.

એ બધા ઉપરાંત એને તો ઠેઠ ભગવાન સામે પણ ઘણી ગૂંચો છે, કારણકે તે યહૂદી હતો. બીજી ગૂંચ રાષ્ટ્રવાદી છે. વિશ્વયુદ્ધમાં જે ભગવાને ફ્રેંચ જાતિ અને બીજી હલકી જાતિઓને જર્મની પર વિજય અપાવ્યો તેવો કોઈ પણ ભગવાન જર્મની માટે કેવી રીતે સંતોષકારક હોઈ શકે? આ ઉપરાંત પણ એક ગૂંચ છે. તે જરા અંગત છે. જર્મનીમાં તો ભગવાન બનાવવાની તક સિટલરને જ હોઈ શકે ને?

એ શું : જર્મન રાષ્ટ્રમાં યહૂદી? જર્મન રાષ્ટ્રમાં એ યહૂદી-

એની સાથીદારી શી? ભાગીદારી શી? એના હાડેહાડમાં જ્યુ સામેનો તિરસ્કાર સળગી ગયો. એનાં અંગેઅંગમાં જ્યુ સામેનો ધિક્કાર ફેલાઈ ગયો. આજકાલનો નહિ, એની આત્મકથામાં ઉલ્લેખ છે કે સત્તર વરસના એડોલ્ફ-પોતે પહેલી વાર જ્યુને જોયો ને એને પગથી માથા સુધી ઝાંઝ ચડી ગઈ.

“આ જ્યુ શું જર્મન હોઈ શકે?” એની ખોપરીની દીવાલ સાથે અવાજ અથડાયો.

અને એણે સત્તા હાથમાં લીધા પછી શું જોયું? “જ્યુલોક જર્મની પર પથરાઈ પડ્યા છે, એમણે આપણા રોજગાર લઈ લીધા છે, એ લોકો અર્થિનના છાપખાના પર કાળૂ ધરાવે છે, રંગભૂમિ પર અને લલિતકલાઓ પર પણ સત્તાવાળા છે, એ જ લોકો ડોક્ટરો છે, વકીલો છે, અધ્યાપકો છે, જ્યુ નામનો કાળો પ્લેગ જ્યાં ને ત્યાં પથરાઈ ગયો છે.” એ જોરજોરથી ખરાડી ગયો.

એ જ વાત એણે આત્મકથામાં દસ વરસ પહેલાં ઉચ્ચારી હતી, અને એ જ વાત એણે દરેક નવી આવૃત્તિમાં વધારે ને વધારે ખારથી રજૂ કરી છે. એણે છેલ્લાં એક ફ્રેંચ પ્રકાશકને સાફસાફ સંભળાવી દીધું કે “જો મારી આત્મકથા છાપવી જ હોય તો તેમાં જ્યુવિરોધી એકપણ અક્ષર ખરી પડવો ન જોઈએ.”

૧૯૩૪ની સાલ પછી હિટલરે એક નાટક જોયું. એ નાટકનું નામ ‘ટોવેરીશ’ હતું. એમાં રશિયાના લક્ષ્મીનંદનોની સ્થિતિની કરુણતા હતી અને બોલ્શેવિકો સામેની ઘૃણા હતી. એને ‘આખું નાટક ઘણું’ ગમી ગયું. પણ પાણી પીને ઘર પુછાવતો હોય તેમ એના રક્તચમત્રીએ તાબડોતોમ પેરિસ તાર કર્યો :

“ ‘ટાવેરીશ’ નાટકનો બેખક જોકસ ડેવલ એની ત્રણ પેઢી સુધી શુદ્ધ આર્થ ઓલાદનો હતો ? ”

જો જરા પણ ન્યૂતત્ત્વ એ બેખકમાં હોય તો હિટલરને પોતાને તેનું નાટક જોવું ખૂબ ગ્લાનિ ઉપજાવે તેવું લાગેલું.

એ ચેનસેલર થયો તે પહેલાં જ ઘણા વખતથી ટેલિફોન પર પણ એણે ન્યૂ સંપર્કનો ત્યાગ કરી દીધો હતો. મોટા લોર્ડ રીડીંગની આખરવાળા એક વોલ્ટર લીપમેને એની મુલાકાત માગી. એણે સંભળાવી દીધું :

“ શી ધૂષ્ટતા ! ” આઉન હાઉસમાં ન્યૂની મુલાકાત ! આઉન હાઉસનાં પવિત્ર કમાડ ન્યૂના પડછાયા સામે પણ વસાયેલાં જ રહેતાં.

સરમુખત્યારીની માનસખિમારી

સરમુખત્યાર હિટલરને માનસખિમારી છે? શા ખખર! પણ માણસ હોય તેને મન હોય છે ને તે તો એને ય છે અને એ મનમાં એક ધૂન છે—મહાન જર્મન પ્રજાની.

પણ એ પોતે જ જર્મન નથી ત્યાં! તેમાં શું? એવો એ એકબો જ ઓછો છે? ખીજા ઘણા ય આજે જ્યાં શાસન કરવા પહોંચ્યાંતા તે પ્રદેશના નહોતા. મુસ્તફા કમાલને જોઈને તેને તમે ગ્રીક કહેવાની ના પાડો પણ એ ગ્રીક હતો અને સાયોનિઝમાં જન્મ્યો હતો. પીલસુદરકી પોતે લીધુઆનિયન હતો. સુસ્ની'ગ ઈટાલીમાં જન્મ્યો હતો, અને સ્ટેલિનને તો સૌ જાણે છે કે એ રશિયન છે જ નહિ. તો પછી એડોલ્ફ ઓરિટ્રયામાં જન્મ્યો તેમાં એનો શો દોષ?

ઓરિટ્રયામાં જોનો છે ને જોનોના મુખ્ય રસ્તા પર એક ત્રણ માળ ગિયું મકાન છે. એ મકાનમાં એડોલ્ફની આંખો પહેલી વાર બિઘડી અને એણે પહેલી વાર પ્રકાશ જોયો. એ ઘર હિટલરનાં

યુરોપની હીતરમાં

માયાપની માલિકીનું નહતું, પણ ભાડાનું હતું; પણ હિટલરના આપની સ્થિતિ ગરીબ હતી અને સરમુખત્યારે યાળપણમાં ભૂખમરો દીઠેલો એ વાત તો ગત છે.

આજે ત્યાં ઘણા એવા છે જેમણે એને નિશાળીઓ દીઠેલો. સ્પીટલ ગામમાં એનાં માસીયા પણ જીવતાં જાગતાં છે અને જે આયાએ એની માતાના પેટમાંથી એને બહાર કાઢેલો તે પણ આજે ખૂબ ગમતી ને રસિક બુદ્ધી છે.

ઝેકોસ્લોવાક હદ પરના ડાન્યુબના કિનારાપ્રદેશમાં એ સરમુખત્યારના પિતામહ રહેતા. ૧૯૨૯ના ફેબ્રુઆરીના કોઈ દિવસે સ્પીટલ ગામમાં જોહાન હિટલર નામનો એક આદમી જન્મ્યો હતો, તે જ એડોલ્ફ હિટલરનો પિતામહ. હીટલર એક રખડતા મિલરનો ગોઠિયો હતો. એને મેરિયા આના સીકલઝુઅર નામની એક બાઈ સાથે સંબંધ થયો અને મેરિયાને પરણતાં પહેલાં ૧૮૭૭ની સાલમાં એક દીકરો સાંપડ્યો. મેરિયા સીકલઝુઅર ત્યાર પછી પાંચ વરસે પોતાના છોકરાના બાપ હિટલર સાથે પરણી અને ત્યાં સુધી મેરિયાએ દીકરા સાથે પોતાનું નામ સીકલઝુઅર જોડેલું. મેરિયા અને હિટલરનો એ દીકરો ચાલીસ વરસનો થયો ત્યારે એની જાત કાયદેસર રીતે એનાં બાબાપા સાથે જોડાઈ ત્યારે ૧૮૭૭ની સાલ ચાલતી હતી અને ત્યારે એનું નામ એબોર્ન હિટલર પડ્યું. આપણા એડોલ્ફ હિટલરનો એ જ બાપ થાય.

પણ હીટલરનું હિટલર કેમ થઈ ગયું ?

એમાં કોઈ ચમત્કારો હોતા નથી, એ બધું એમ જ થયા કરતું હોય છે. આખો દિવસ જમીનને ફેડતા ને રોટલો પકવતા ખેડૂતો કંઈ લખી વાંચી શકતા હોતા નથી. હીટલરનો બાપ પેતાને

સરમુખત્યારીનો માનસખિમારી

હટવર કહેતો હતો. પાછું હટવરનું હીડવર થઈ ગયું, અને સરમુખત્યારના જન્મ પછી હિડવરનું હિટવર થઈ ગયું. આજે પણ એડોલ્ફની બેન પોત્તા પોતાને હીડવર જ કહે છે.

એડોલ્ફ હિટલરનો આપ એબોર્ન હિટલર કોબર હતો અને ત્રણ વાર પરણ્યો હતો. એની પહેલી સ્ત્રીનું નામ આના હતું, અને ત્યારે એ સીકઝગ્રુઅર કહેવાતો. આના એબોર્ન કરતાં ચૌદ વરસે મોટી હતી અને તેથી જ તે એબોર્નની સ્ત્રી અને માતા બન્ને બની શકી હતી અને પાછી શ્રીમંત હોવાથી એ જુવાન કોબરની ટીક ટીક સંભાળી રાખી શકતી. ૧૮૭૩માં આના મરણ પામી અને પછી છઠ્ઠે અઠવાડિયે જ એબોર્ન એક ફ્રેનઝીરકા સાથે પરણ્યો. પણ તે ૧૮૮૪માં મરણ પામી, અને પછી બરાબર ત્રણ મહિને એબોર્ન, ત્રીજીવાર એક કલારા નામની બાઈ સાથે પરણ્યો. પછી કલારા અને એબોર્નના સંબંધથી ૧૮૮૬ના ૨૦મા દિવસે ત્રીજી રીશનો સર્જક એડોલ્ફ કલારાને સાંપડ્યો. એડોલ્ફ એની ઓગણત્રીસ વરસની માતાને ધાવતો હતો ત્યારે એનો આપ આવન વરસની ઉંમરે દરખાતો બેતો હતો.

એની પહેલી સ્ત્રી આનાએ એબોર્નને બે બાળકો આપ્યાં હતાં: એક દીકરો હતો, એક દીકરી હતી. દીકરો હેમબર્ગની એક હોટેલમાં નોકર હતો ત્યાં થોડાં વરસ પહેલાં મરણ પામ્યો અને દીકરી એન્જેલા વિયેનામાં જન્મીને મરણી હતી અને રસોયણ તરીકે કામ કરતી હતી.

કલારાથી પણ એબોર્નને એડોલ્ફ ઉપરાંત બીજાં બે બાળકો થયાં. એક પોત્તા જે ૧૮૯૭માં જન્મી હતી તે આજે વિયેનામાં ગ્રુવે છે; અને બીજું બાળક તો બાળપણમાં જ મરણ પામ્યું હતું.

પોતાની પહેલી સ્ત્રી આનાની લાગવગથી એક્ષોધને ઓનોમાં કરદમ ઈન્સ્પેક્ટરની નોકરી મળી હતી અને પછી એ ત્યાં જ કલારા અને એડોલ્ફ સાથે રહેતો. પછી એક્ષોધને પેન્શન મળ્યું અને પછી એ લોક લીઝ પાસે રહેવા ગયાં ને એક ઘર ખરીદ્યું. એક્ષોધ ૧૯૦૩માં મરણ પામ્યો.

મરણ પામેલા એક્ષોધનું ચિત્ર આજે પણ કપર પર દેખવા મળે છે. ગોળ અને મોટી ખોપરી, આછા ઉગેલા વાળ, નાની તીણી અને ઘાતકી નજર નાખતી સાંકડી આંખો, સાયકલના હાથા જેવી વાંકી વળેલી મૂછો અને હથોડા જેવી જુલમી અણિદાર હડપચી, એડોલ્ફને વારસો આપતી આજે પણ મોજૂદ છે. એડોલ્ફની માતાનું ચિત્ર પણ જોયા ને ટટાર શરીરવાળી, સાંકડા મુખ પર ઉત્તેજિત રેખાઓવાળી, અને સંકોચાયેલા ગાલ પરની ચળકતી ને મોટી આંખોવાળી છબિ ખડી કરે છે.

જુવાન એડોલ્ફ એના બાપને ધિક્કારતો ને માને ચાહતો. એ ધિક્કાર ને ચાહનાના અંકોડાની ત્રિયિઓમાં હિટલરચરિત્ર ઘડાયું. માનસચિકિત્સા એ ચરિત્રને ઈડિપસ ત્રિયિના નામથી આંકે છે.

“ તું નમાઓ છે, નકામો છે, તરંગી છે ને આજસુનો સરદાર છે...તું કટિયો હડમાન છે, ચાંદાપોળીમાં જ રાચનારો છે, તું કંઈ ઉકાળવાનો નથી...” એવા એવા બાપના બોલે હિટલરનાં ઘડતર ઘડ્યાં છે, અને બાપ તરફથી એની પીઠ પર પડતી ધક્કામુક્કીઓ અને મારપીટ એ આજે ય જૂલ્યો નથી.

જુવાન એડોલ્ફે ત્યારે બાપના વિરોધમાં પોતાની જાતને માતામય કરવા માંડી. બાપના હરીફે એણે બાપથી વિરોધી ચરિત્ર ઘડવા માંડ્યું. બાપ ખૂબ દીંચતો, એણે દીકરાએ દાદનો ત્યાગ

સરમુખત્યારીની માનસખિમારી

કર્યો; આપા એક પછી એક ત્રણ સ્ત્રીઓને પરણ્યા હતા, એણે સ્ત્રીજાત સાથેના એવા પ્રેમાચારને પાઠાધાત કર્યો; આપને વિષયસુખ મમતું, હિટ્તરે તેની ખીક કેળવી.

એ બધાના વળતરમાં એણે એની માતા પર પ્રેમનો બંધા આવેશ ઠાલવી દીધો. આ પણ આપને ધિક્કારતી હતી. એય આપને તિરસ્કારતો. બહેની એકતા જામી. એણે માતા પાસેથી ઘણી વાતો સાંભળી હતી. તેમાંની એક એના આપા જેવા ન થવાની હતી અને બીજી કત્તાકાર બનવાની હતી. એડોલ્ફે એ બંને વાતો યાદ કરી લીધી અને એણે માતાને પ્રસન્ન કરવાના અને તેથી સત્તા હાથ કરવાના પોતાના જ હક્કના વિચારો કર્યા જ કર્યા.

તો શું બધા જ સરમુખત્યારો એવા હોતા હશે? કોઈ પણ સમધારણુ માનવી આખા રાષ્ટ્ર પર સરમુખત્યારીથી શાસન કરવાની હોડમાં કેમ ઊતરી શકે? આજના સરમુખત્યારો તો આ રહ્યા. કમાલ આતાતુર્કનું અંગત જીવન કેવું કારમું અવ્યવસ્થિત ને અધેર હતું! ડોલ્ફસને વામનગ્રન્થિ હતી. પીત્રસુદરકીનો રોષ ઉગ્રતામાં માનસખિમારી સુધી પહોંચી ચૂક્યો હતો. યુથોપિમાના યુદ્ધ મુસોલિનીને “મેગાબોમેનિયાક” તરીકે પુરવાર કર્યો છે. સ્ટેલિન એકબો જ અપવાદ જેવો દેખાય છે ને માનવતાની સમધારણુતા સાચવી રહ્યો છે. પણ એ ય જીવવાન હતો ત્યારે તો બોંગ નાખનારો જ હતો તે કેમ બૂલી જવાય!

૧૯૧૪ના વિશ્વવિગ્રહ પછી એવો પલટો આવી ગયો છે. જૂની સત્તા પદબદ્ધ થઈ છે. દીકરાદીકરીઓએ બાબાપાઓને માદી પરથી ગળડાવી પાડ્યાં છે. જીવાનોએ શિક્ષકોને, ગુરુઓને, આચાર્યોને, શાળાઓને અને મંદિરોને નકાર્યાં છે.

જૂની સત્તાઅન્થિ સંકેચાઈ ગઈ. ધર્મની ગાદી પર વિજ્ઞાનની તાજપોષી ઊજવાઈ. અને આપાઓની સત્તાઅન્થિ પર હિટલરો ને મુસોલિનીઓ ખિરાળ્યા. છોકરાંઓએ આપાઓને નકાર્યા પણ હિટલરની, મુસોલિનીની, પીત્રસુદરકીની, જુગોસ્લાવિયાના એબેકઝાન્ડરની, ડોલફસની, કમાલની, સ્ટેલિનની સત્તા નકારી ન શક્યાં. સત્તાનું કેન્દ્ર ખસીને ધરમાંથી બહાર નીકળ્યું.

સત્તાના સંચલનમાં આવતા પ્રેમને ખીકના વેગની ગતિ સરમુખત્યારોએ અનેકગણી વધારી મૂકી. જુગોસ્લાવિયાના એબેકઝાન્ડરે બળવાખોર કોટસને મનાવી લેવાના પ્રયત્ન સાથે જ તેમને શણીએ ચડાવ્યા. ઠીંગણા ડોલફસે સમાજવાદીઓનાં ખૂન કરવા તોપોને છૂટી મૂકી દીધી અને પછી પોતાને માફ કરવા તેમને વીનવ્યા. કહે છે કે હિટલર પણ એના ઘણા અનુયાયીઓનો વહાલો છે અને એણે જુનની ૩૦મીએ કલેઆમ ચલાવી. જાણે સરમુખત્યારોના ખૂની ચરણોમાં લેટવાનો રોગચાળો લાગુ પડ્યો છે.

એવાં વધારે ને વધારે રોગીઓ પોતાની લઘુતાએ સરમુખત્યારીની મહત્તામાં શમાવતાં ને પોતે મહાન બનતાં જોડતાં જાય છે. સરમુખત્યારીની સત્તાના લોહીમાંસનો જાણે તે સૌ ઉપભોગ કરે છે. જાણે તે સૌ સરમુખત્યારના અનેક આત્માઓ અને સરમુખત્યાર તેમનો બની રહે છે. સત્તાઅન્થિમાં સૌ ગળા સુધી ગચકાઈ જાય છે.

જર્મનો કહે છે કે તેઓ હિટલર માટે નથી લડતા પણ હિટલર તેમને માટે લડે છે. મુસોલિનીને પોતાને માટે સત્તા જોઈતી નથી પણ ઇટાલીને માટે જ જોઈએ છે. સરમુખત્યારીની સત્તાઅન્થિમાં જાણે સરમુખત્યાર અને તેના ભગતરામો એક બની જતા દેખાય છે. એ એકબીજામાં જ આસાધારકતા ને અવગણનાનાં, પ્રેમ

સરમુખત્યારીની માનસખિમારી

અને તિરસ્કારનાં ભયંકર તત્ત્વો ભેગાં મળે છે અને એ સૌમાં ગરકાવ થઈ ગયેલો સરમુખત્યાર ઘડીભર તારણહાર બની રહે છે. સરમુખત્યારો સત્તા સાચવી શકે છે કારણકે તેમની પ્રથામાં તલવારને મ્યાન નથી હોતું, તેમની ઘટનામાં પશુબળ નિરંકુશ ચરતું હોય છે, અને આપણે બહાંભોળાં સામાન્ય કેટિનાં નરનારીઓ તેમનાથી ડરીને ચાલવાનું પસંદ કરતાં હોઈએ છીએ.

નામી હિટલર

વાત જરાક અણગમતી છે પણ એ હકીકત છે. એડોલ્ફ રાજકારણમાં જમ્સસ તરીકે પેઠો. એનું જમ્સસ તરીકેનું ચરિત્ર હીડને લ'બાણથી ચીતર્યું છે. જર્મન લશ્કર રીશવેરમાં એ એક નાનકડો અમલદાર હતો. ૧૯૧૯થી જ એણે જમ્સસી શરૂ કરી હતી. એ મજૂરોની સભાઓમાં ઘૂસી જતો, કામદારોનાં મંડળોમાં મળી જતો, અને પછી એના ઉપરી અમલદારોને મજૂરોની હિલચાલની હકીકતો અનેક મરચાંબીઠાં બભરાવીને કહેતો.

એક દિવસે એક ગોટફ્રીડ ફીડર નામનો માણસ બાપણ આપતો હતો. હિટલર ધ્યાન દર્ષને સાંભળતો હતો. એણે બ્રહ્મું બધું સાંભળ્યું પણ તેમાં એને એક વાત યાદ રહી ગઈ. એ ગોખતો ગોખતો ઘેર ગયો: “રૈફેનડીસ એટલે ચાવેલું ખાનારા ચઢ્ઢીઓ અને રકાફેનડીસ એટલે સર્જક આર્યો.” એડોલ્ફને એ વાત એવી તો ગળી લાગી કે એ પાણી પાણી થઈ ગયો.

એ ફીડરનો એક ઓળખીતો હતો, એન્ટન ડ્રેક્સલર. એણે એક મજૂરમંડળ સ્થાપ્યું હતું. ડ્રેક્સલરે એડોલ્ફને આમંત્રણ આપ્યું કે આપ પણ પધારો ને મંડળમાં જોડાવ, એકથી બે બન્ના.

એડોલ્ફે બરાબર બે દિવસ સુધી હા પાડતાં પહેલાં ધ્યાન ધર્યું. હિટલર એમાં જોડાયો ત્યારે એનો નંબર સાતમો હતો. એ મંડળના કુલ સભ્યો સાઠ જેટલા જ હતા. એ મંડળનો હિટલર નેતા બની રહ્યો. એણે એનું નામ N. S. D. A. P. (National Sozialistische Deutsche Arbeiter Partei) પાડ્યું જે આજે નાઝીના નામથી જગમગાડે છે. શરૂઆતમાં એણે વીસ માણસોની સામે જોરદાર બાપલુ આપ્યું પણ પછી એ વીસ હજાર સમક્ષ ખોલ્યો. એણે એનું ખાતગી લશ્કર સ્થાપ્યું, અને તે એસ. એ. એટલે 'બૂખરી ડગલી'ના નામથી ઓળખાવા માંડ્યું. ૧૯૨૩માં એણે મ્યુનિચમાં બળવો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ હાર્યો ને કારાગારમાં પુરાયો. અને પછી પાંચે બહાર નીકળ્યો.

ખૂબીની વાત તો એ છે કે હિટલરનો નાઝીવાદ જન્મ્યો ત્યારે તે સમાજવાદી પક્ષની ઉદ્દામ પાંખ જેવો ફફડતો હતો અને એનો કાર્યક્રમ મૂડીવાદ વિરોધી હતો. એ કાર્યક્રમનું તહનામું લઈને હિટલરે સત્તાનાં પગથિયાં પર પગલાં માંડ્યાં, પણ એણે પગલે પગલે સમાજવાદી કાર્યક્રમને એક પછી એક ફેંકી દેવા માંડ્યો.

“હાં, હાં હિટલર!” બલાંબોળાંના ભરમ ભાગવા માંડ્યા.

“પણ મેં એને માન્યો છે જ ક્યારે? એ તો...એ બધું ન હોય તો મત ક્યાંથી મળે?” એ મનમાં બબડ્યો ને આખું મોહું ખોલીને ખડખડાટ હસ્યો.

પછી એણે ધીમેધીમે લશ્કરી ઓળખાણો તાળાં કર્યાં અને લશ્કરમાં રીશવેરમાં પોતાની અસર જમાવી. જે મંડળમાં એ

સાતમે સબ્ય બન્યો હતો તેમાંથી એણે ડ્રેક્ષલર અને ફીડરને હાંકી કાઢ્યા. નાઝીપક્ષ પણ એનું જ સર્જન બની રહ્યો. એણે એના માથામાંથી આર્યત્વના ને રાષ્ટ્રવાદના ચસકા કાઢી કાઢીને પોષ્યો પાળ્યો ને મોટો કરવા માંડ્યો. એને મદદ કરનારાંઓ પણ પડાપડી કરવા લાગ્યાં. મોટા મોટા ઉદ્યોગપતિઓએ ઉદાર હાથની સખાવતો લખાવી, કુશળ મૂડીવાદી રાજકારણના ખેલાડીઓએ પણ હિટલરના એ ફરજદને આવકાર્યું. અને ગુંડાઓએ તેની રક્ષા કરવા દોટ દીધી. એ સૌની વચ્ચેમાં હિટલર તેનો પ્રણેતા પેટભરીને હરખાઈ રહ્યો હતો, અને એ પક્ષના કાર્યક્રમની નાનામાં નાની વિગતો ઘડતો હતો ને જર્મનીમાં કદી નહિ જણાયેલી એવી પ્રચારની રીતભાતો ઉપજાવતો હતો. નાઝીપક્ષ હિટલરની માતા, સ્ત્રી અને રખાત બધું જ બની રહ્યો. હિટલરને એ વિના બીજાં બાળકો ય ક્યાં હતાં?... છેવટમાં તો તેમની સંખ્યા એક કરોડ ને ત્રીસ લાખ સુધી પહોંચી ગઈ.

“ પણ હું તો ઓરિટ્રયાનો વતની ને હીડનબર્ગ પાસે કેવી રીતે દોડી જઈ ? ” એડોલ્ફ હિટલર પોતાની જાતને જર્મન દીક્ષા પમાડવાની ચિંતામાં તલસતો હતો, પણ તે વખતની જર્મન રીશ સરકારનો એડોલ્ફના માથે કોઈ સરકારી હોદ્દો ઓરાઢવાનો ઈરાદો નહતો.

પછી એણે એના ભાઈબંધાને સંભાર્યાં. ડાક્ટીક એનો જૂનો દોસ્ત હતો અને રીશમાં મોટો અમલદાર હતો. બીજો એક, ડીટરીશ હતો અને તે જુન્સવીકમાં ન્યાયખાતાનો પ્રધાન હતો. ડીટરીશે એની નિમણૂક બર્લિનમાંના જુન્સવીક લીગેશનના સલાહકાર તરીકે કરી. છેવટે ઓરિટ્રયાના ગામડાનો એ રખકુ છોકરો જર્મન બન્યો અને કોઈ વાર વક્તા બનીને, કોઈ વાર ગુંડાઓ રોકીને, કોઈ વાર દેવનો દીધેલો હોવાનો સ્વાંગ સજીને, તો કોઈ વાર પોક મૂકીને

રોઈ પડીને એણે મહાન જર્મનીનો ખ્યાલ રચ્યો ને પોતાને શિખર પર જોતો સત્તા હાથ કરતો ચાલવા લાગ્યો.

પણ એ એકધ્યાની તો ખરો જ ખરો. એની રીતભાતો બદલાય, એનો વ્યૂહ બદલાય, એના ઈરાદા બદલાય, પણ એનો આદર્શ કદી ન બદલાય. મહાન જર્મનરાષ્ટ્ર ઘડવું ને તે ઘડતરના ચણતર પર પોતાની જાતને સ્થાપવી એ એનો વળબદલાયેલો આદર્શ છે ને એ આદર્શને માટે કોઈ પણ ખુતામરફી, કોઈ પણ કાવતરું, કોઈ પણ ચાલમાજી, કોઈ પણ કનિયાખોરી એને માટે ત્યાજ્ય નથી.

અને એ સ્થિર પણ બારે છે. બધા સરમુખત્યારો સ્થિર હોય છે. જ્યારે મોટી ચૂંટણી થઈ ત્યારે કેટલીયે મુલાકાતો પછી, કેટલાંયે ભાષણો પછી, એ જેવો ને તેવો તાજો ને શાંત હોતો. ત્યારે એણે ક્યું હતું કે “મારી પાસે જો કોઈ વિધાન છે તો તેને પહોંચી વળવાનું સામર્થ્ય પણ હોવું જ જોઈશે.”

એની પાસે એક દષ્ટિ પણ છે. એ રાજકીય દષ્ટિ છે. એની ગણતરીઓ ચાલાકીબરી ને જીણામાં જીણી વિગતોવાળી હોય છે. યહૂદીના વિરોધના વેગનો ઉપયોગ એણે રાજકારણમાં કરી દીધો. એણે એના મનમાંથી કાઢીને યહૂદી ભયાનકતા જર્મનીમાં રમતી મૂકી દીધી.

૧૯૩૩માં એ નાઝીઆવાએ ચૂંટણી જંગમાં મૂકાવ્યું, અને સૌથી મોટો શોરબકાર કરતો એનો ચીપિયો ખખડાવતાં ભટકવા માંડ્યું. એ ચૂંટણી જંગના નાઝી ખેલાડીઓએ ચૂંટણી જાહેરનામામાં અનેક વચનોની હારમાળાઓ આપી દીધી. એમણે ખેડારીનો નાશ આપ્યો, વર્સેલ્સના તહનામાનો અંત આપ્યો, એસ્ટ્રિયાનું

નેડાણુ આપ્યું, પોત્તેન્ડને પચાવી પાડવાની મુરાદ આપી, ઉલ્લોગેનું સમાજકરણુ અતાવ્યું, મૂડી પરના વ્યાજની નાબૂદી ઉચ્ચારી, ખેડનારાને જમીનોની અક્ષીસ ધરી—જાણે જૂઠાણાનો દરવાજો ખુલ્લો હોય એમ હિટલર એ અધાં મિથ્યા વચનો, લાગણીથી ને વેગથી, ઘરાડી ઘરાડીને બોલતો હતો.

એવું એવું જ્યારે જ્યારે એ બોલતો ત્યારે એ કહેતો કે એની અંદરથી અંતરનાદ બોલે છે. એનો બોલતાનો અવાજ એકાએક અચકાઈ પડતો, કોઈ વાર એની આંખમાંથી લાગણી છલકાઈ જતી, કોઈ વાર એનો અવાજ ઉતરડાઈ જતો, ક્યારેક તો અંતરનાદ પુકારનાર એનું મોઢું શબ્દ વિના જ ખુલ્લું રહી જતું. ત્યારે એના ભગતરામો ‘હેઈલ હિટલર’ પૂકારતાં ને પાછી વાણી એના મોઢામાંથી ઊછળતી. અંતરનાદ ઊઠતો હોય ત્યારે જ એવું થાય ને ?

જર્મન પ્રજાસત્તાકનું ખન

જર્મનીને જર્મનરાષ્ટ્ર, જર્મન રાષ્ટ્ર અને એડોલ્ફ હિટલર એ ત્રણ શબ્દો સમાનભાવી બની રહ્યા. એના મેસમેરીક ચરિત્રથી હિટલર જર્મન મૂડીવાદને રક્ષનારો ફિરસ્તો બની રહ્યો અને રાષ્ટ્રવાદની પૂજા મામતાં મધ્યમ વર્ગીઓનો દેવ બની રહ્યો.

એ દેવ જર્મન પ્રજાને સંતોષતો સંબોધતો હતો કે “જર્મનીને બિમારી લાગુ પડી છે, અને એ બિમારીની દવા પોતે એકલો જ જાણે છે.” એ આવેગમાં આવી ઊછળીને કહેતો હતો કે “જર્મનીનું પતન થયું છે, જર્મની અપમાન પામ્યું છે...”

“બોલો, બોલો” એ જૂમ પાડતો હતો, “હું કહું છું તે કબૂલ કરો. તમારાં હુઃખોની કબૂલાત કરો.”

“જેણે તમને પીઠ પાછળથી ધા કર્યો છે, તે લોકો ચઢ્ઢીઓ છે, સામ્યવાદીઓ છે. આજે એ બંને તમારા પર રાજ કરે છે. એ લોક તમને સ્વમાનનો રસ્તો બેતાં અટકાવે છે. એ જ લોક જર્મન પ્રજાની આધ્યાત્મિકતાના મૃત્યુ સમાન છે અને તમારી

પોતાની આધ્યાત્મિકતાનું પણ એ જ મરણ છે. કારણકે તમે જર્મન છો, આપણે જર્મન રાષ્ટ્ર છીએ. માણસાઈ મેળવો, રાષ્ટ્રદ્રોહીઓને મારી હટાવો, યહૂદીઓને, પ્રજાસત્તાકવાદીઓને હાંકી કાઢો...”

આવી એડોલ્ફની વાણી, આ જ શબ્દોમાં, કોઈવાર તો બબ્બે કલાક સુધી એકધારી વહેતી. એ સાંભળતી સ્ત્રીઓ ખાસ કરીને ગળગળા થઈ જતી. અને જો સભા સ્ત્રીઓની જ હોય તો તો એ ચીસ પાડી બેસતો, “ તમે સૌ મારી છો અને હું આજીવન તમારો છું ... ”

એવા એડોલ્ફની ચઢતી ગતિમાં કેટલાક વિપરીત સંજોગો સાથે આપી રહ્યા હતા.

સાર પરતી ફ્રેંચ ચડાઈ સામે નિષ્ક્રિય પ્રતિકારમાં નીચબો મધ્યમવર્ગ કચડાઈ ગયો હતો અને તેને હિટલરનાં ઉડાઉ વચનો ઉશ્કેરતાં હતાં.

બુનીંગની રીતભાતે ઉપરો મધ્યમ વર્ગ જે આર્થિક મંદીમાં ધવાયો હતો તેને કચડી નાખ્યો હતો. એ પક્ષની ભૂખ પર પણ નાઝીઓ મિજબાની માણતા હતા.

૧૯૩૦થી જર્મનીનો મહાશ્રીમંત યાયસેન નાઝી પક્ષને લખલૂટ પૈસા આપી એ રાષ્ટ્રવાદના ગાડા પાછળ લટકી પડ્યો હતો.

વીમરતંત્રપર પ્રજાસત્તાકના પોતાના જ દરબારીઓ, લશ્કરી અમલદારો અને બીજા સરકારી તંત્રવાહકો ધા કરી રહ્યા હતા.

આ સંજોગોમાં હિટલરને ગાદીનશીન કરનાર નીચેના પ્રસંગો ઝઠપભેર બની ગયા. પેપન-સ્ત્રીશેર-હિડનબર્ગ કાવતરાં, બીજી રીશટાગની આગ અને ત્રીજો ત્રીસમી જુનનો બનાવ.

૧૯૩૨ના કટોકટીના વરસમાં પંચાસી વરસનો હિડનબર્ગ જર્મન પ્રજાસત્તાકનો જૂનો પ્રમુખ હતો. એના જૂદા વ્યક્તિત્વ પર

ખધું ટકી રહ્યું હતું. જાણે ભૂતકાળનું ભવ્ય સ્મારક હોય તેવા એ ગર્ધકાલના જર્મનીના પડછંદ અવશેષ પાસે એનો ચેન્સેલર પેપન જ જર્મી શકતો.

એક સમૂજ દંતકથા કહે છે કે એક દિવસ હિડનબર્ગ સ્વર્ગના દરવાજા આગળી ઘૂંટણીએ પડ્યો હતો. દરવાજા પરના ચોકીદાર સેઈન્ટ પીટરે એને પૂછ્યું, “ કાણુ છો ? ”

“ હું હિડનબર્ગ. ” એણે જવાબ દીધો.

“ પણ અહીં કેમ ! ” પીટરે પૂછ્યું.

“ કારણકે હું મરણ પામ્યો છું, ” હિડનબર્ગે જવાબ દીધો. પીટરે ઘોળા વાળવાળું માથું હલાવ્યું.

“ ભૂલા પડ્યા લાગે છે ! તમે મરણ પામ્યા નથી. ”

“ હે ! હા, હા, ” ગૂંચવાયેલો હિડનબર્ગ ગુસ્સામાં ગરજી ઊઠ્યો, “ પેલા દરમખોર મીસનેરે મને ફરીવાર ખોટી માહિતી આપી લાગે છે, કે હું મરણ પામ્યો છું. ”

મીસનેર સ્ટેટ સેક્રેટરી હતો અને એની અસર એ ઘરના પ્રમુખ પર ભારે હતી. મીસનેર ખૂબ ચાલાક રાજકારણી પુરુષ હતો. એણે છેલ્લા ત્રણે પ્રમુખના હાથ નીચે સ્ટેટ સેક્રેટરીનું પદ સાચવી રાખ્યું. સમાજવાદી ઈબર્ટ, શીલ્ડ માર્શલ હિડનબર્ગ અને નાઝી હિટલર. એમ કહેવાય છે કે મરણ પામતા હિડનબર્ગે વીમર તંત્રને સાચવી રાખવાના એની પાસેથી શપથ લીધા હતા અને એમ પણ કહેવાય છે કે નાઝીબોક્ક એના દ્વારા જ હિડનબર્ગ સુધી પહોંચ્યા હતા.

મે ૧૯૩૦થી ૧૯૩૨ના મે સુધી ખુનીંગ જર્મનીનો ચેન્સેલર હતો. એણે વીમરતંત્રનો બચાવ કરવા ખધું જ કર્યું. હિડનબર્ગની

ચુરોપની હીતરમાં

ફરી વાર પ્રમુખપદે ચૂંટણી કરાવી, હિટલરની બૂખરી ડગલીએને ગેરકાયદેસર બનાવી.

પછી એણે રીશટાબને અરખાસ્ત કરી, અને પોતાની જાતને હિઝનબર્ગને સોંપી દીધી. ૧૯૩૨ની સાલમાં જુનીંગ એની પોતાની ઉપયોગિતાને પરવારી ચૂક્યો હતો. બૂખરી ડગલીને ગેરકાયદેસર કરી એણે મજૂરોનો પગારકાપ કરી સામ્યવાદીઓને દુભવ્યા હતા, બેકારીને હળવી કરવા ખેતીવાડીખાતાના કાર્યક્રમમાં દેવાળિયા જાંકરોની જાગીરો પડાવી લઈ જાગીરદારોને ઉશ્કેર્યા હતા. હિઝનબર્ગ ૧૯૩૨ના મેમાં એની જાગીર પર ગયો હતો. એનો દીકરો ઓસ્કાર નુડેકમાં હતો. જુનીંગનું પતન કરી સ્લીશર સત્તાપર આવવા ઓસ્કારની આસપાસ બાઈબિંધીની ટોળકી જમાવતો હતો.

જુનીંગ પ્રમુખ પાસે વધારે સત્તાઓ શ્રેવા પહોંચ્યો. પણ હિઝનબર્ગે એને ના પાડી દીધી અને દુઃખતા દાંતની જેમ ઉખેડીને ફેંકી દીધો.

પણ પછી જુનીંગની જગાએ સ્લીશરને બદલે પેપન ૧૯૩૨ના જુનની ૧લી તારીખે રીશનો એન્સેલર થયો. જાણે હિઝનબર્ગ પેપનના પ્રેમમાં પડ્યો. પણ પેપનના હાથમાં એન્સેલરશીપ ઝાઝી ટકી નહિ. હજુ જર્મની પ્રજાસત્તાક તો કહેવાતું જ. પેપનને ચૂંટણીની જાહેરાત કરવાની ફરજ પડી. જુલાઈના છેલ્લે દિવસે ચૂંટણીનું પરિણામ આવ્યું: પેપન હાર્યો હતો. સૌથી વધારે મત નાઝીઓને મળ્યા.

નાઝીપક્ષનો સરદાર હિટલર હિઝનબર્ગ પાસે પહોંચ્યો. હિટલરે પોતાની માગણીઓ પ્રમાણે સત્તા માગી. હિઝનબર્ગે એને તિરસ્કારી કાઢ્યો અને પાસે બેઠેલા પેપન તરફ ફરીને બોલ્યો, “ હિટલર એની

રીતભાત સુધારે તો ઠીક છે, નહિ તો હું એક ગામડાના પોસ્ટ માસ્ટર તરીકે એની નિમણૂક કરી દઈશ.” પણ હિટલરની રીતભાત સુધરી નહિ અને પેપને રીશને બરખાસ્ત કરી.

ફરીવાર ચૂંટણી થઈ. ફરીવાર નવેબરની છટ્ટીએ પેપન હાર્યો. એણે આ બીજા વખતની રીશટાગને બરખાસ્ત કરી. થોડીક કટોકટી પછી સ્લીશર એન્સેલર નિભાયો. એણે હિટલરને ધિક્કાર્યો ને કામદારો તરફ મુખ્ય મહકાવ્યું, ટ્રેડ યુનિયન તરફ મુજરો કર્યો, પોતાની જાતને મૂડીવાદી નહિ અને સમાજવાદી નહિ એવી જાહેર કરી. બોકોએ એની અંદરનો વિશ્વાસ ખોલ્યો, હિડનબર્ગ એના તરફ ફરી જઈયો ને બોલ્યો, “ કાં, સ્લીશર ! તમારું લશ્કર મારી સામે જ અથડાવવા માંગે છે કે શું ? ”

સ્લીશર ગયો. જર્મનીના ઘરડા પ્રમુખે હિટલરને એન્સેલર નીમ્યો. પેપન ઉપ-એન્સેલર બન્યો. પછી એ ઘરડો પચારીમાં લપેટાઈને જીંધવા પડ્યો, અને સ્લીશર સાથે એની સત્તા પણ સરવા ઢાગી. રીશટાગમાંથી પ્રજાસત્તાકવાદ પરવારતો હતો, અને રીશટાગની આગમાં એની છેલ્લી રાખ ઊડવાની હતી.

આગ લાગી

૧૯૩૩ના ફેબ્રુઆરીનો ૨૭મો દિવસ હતો. માર્ચની પંખીની ચૂંટણીને થોડા જ દિવસની વાર હતી. ત્યારે જર્મન રિશ્ટાગના મકાનમાં એકાએક આગ લાગી. એ આગમાં જર્મન પ્રજાસત્તાક રોકાઈ ગયું. અને ત્યારે લાગેલી એ આગના અંગારા હજુ ય અણબુઝાયેલા જ છે.

એ આગે થોડાક લાખ માર્કસનું ચણતર ને કમઠાણનો નાશ કર્યો. એ આગમાં સમાજવાદીઓ, સામ્યવાદીઓ અને પ્રજાસત્તાકવાદીઓનાં હજારો શરીરો હોમાઈ ગયાં. એ આગે જન્માવેલી નાઝીખોરીની જ્વાલાઓ હજુ ય મધ્ય યુરોપમાં પથરાતી જગત આખાને ઝળખે કરવાની તરસથી તલસે છે.

એ આગમાં રાષ્ટ્ર બિડી: રીશ્ટાગની ભવ્ય ઇમારતની, હજારો શાંતિવાદીઓની, ઉદાર મતવાદીઓની, પ્રજાસત્તાકવાદીઓની, સામ્યવાદીઓની અને દરેક વર્ગનાં સજ્જન માનવીઓની જીવન-સાધનાની. એ આગમાં બિસ્માર્કના જૂના જર્મનીનો, વીમરતંત્રની,

ખાખ ઊડતી હતી. એ આગની રાખમાંથી નાઝ ના વિજયનો લાવા વહેતો હતો, પણ એ જ આગના ધૂમાડામાંથી હિટલરની ત્રીજી રીશનો આકાર બંધાતો હતો.

૧૯૩૩ના ફેબ્રુઆરી માસના ૨૭મા દિવસની રાતના સવાનવ વાગ્યા હતા. ત્યારે પહેલવહેલી રીશટાગની ઈમારતમાંથી આગ ઝબૂકી, રીશટાગના છાપરા પર આગના ધૂમાડાનો પહેલો ગોટો ઝબડ્યો. રીશટાગની જાળીઓ ને બારીઓમાંથી જ્વાળાઓએ જીભ કાઢી. મુખ્ય ખંડ આગમાં ચડબડી ઊઠ્યો. નવને પચીસ મિનીટે આગના સ્થળે ફાયર બ્રીગેડ પહોંચી. અલિનના મધ્ય જેવા અન્ટર ડેન લીન્ડેનના નાકા આગળથી જેતજેતામાં સમાચાર ફેલાઈ ગયા: “ આગ લાગી રે આગ લાગી ! ”

એક કલાકમાં જ ગોરિંગ અને હિટલર આગના સ્થળે આવી પહોંચ્યા. અને જાણે બંનેને એક સાથે એક સરખો અંતરનાદ ઊઠતો હોય તેમ બંને બોલી ઊઠ્યા, “ એ આગ તો સામ્યવાદીઓનું કામ છે. ” જેમ નીરો રોમને સળગતું જેતો દસતો હતો તેમ રીશટાગને સળગતું જેતો હિટલર પણ આંખમાં આગ ચમકાવી બોલી ઊઠ્યો: “ એ આગમાં ભગવાનનો આદેશ છે. ”*

પણ વાત એમ હતી કે, કેબિનેટમાં નાઝીઓના ત્રણ જ પ્રતિનિધિ હતા અને તેની સામે પેપન-હ્યુગેનબર્ગના આઠ હતા. સત્તા પર આરઠ થવા માટે પાંચમી માર્ચની ચૂંટણીમાં નાઝી મતોમાં ધણુ મોટા વધારાની જરૂર હતી. રીશટાગની બેઠકોમાં હિટલરે બહુમતિ માટે ઝંપલાવ્યું. પણ પેપન-હ્યુગેનબર્ગ એને રોકવા માગતા હતા. હિટલર સામે થોડાક બીજા રાષ્ટ્રવાદીઓ પણ આડા બેભા હતા. હિડનબર્ગને હિટલરમાં વિશ્વાસ ન હતો. હિટલર બળજબરીથી

* “ A sign from Heaven. ” ‘ Hilter declaimed. ’

હિડનઅર્ગને પદબ્રષ્ટ કરશે એવી અફવા ઊડી ચૂકી હતી. નાઝીઓને મતો ગુમાવવાની ચિંતા પેડી. એક જ વસ્તુ નાઝીઓને ખચાવી શકે તેમ માલમ પડી.

નવી રીશટાગમાં છસો ડેપ્યુટીઓ હતા અને તેમાંથી સામ્યવાદી પક્ષના એકસો તો નક્કી જ હતા. નાઝીઓને અઢીસો જેટલાની ખાત્રી હતી પણ કુલ છસોમાં અઢીસો કંઈ બહુમતી ન કહેવાય. “પણ સામ્યવાદીઓના એકસો ડેપ્યુટીઓને ઉઠાડી દેવાય તો !” એ જ એક આશા પર નાઝીવાદ ઝૂઝૂમી પડ્યો. સામ્યવાદીઓની સો બેઠકો જૂંસી નાખવાનો એણે નિર્ધાર કર્યો.

એ નિર્ધારથી નાઝીઓએ સામ્યવાદીઓના મથક કાર્લ-ડીકનેકની ઝડતી લીધી અને સામ્યવાદીઓ બળવો જગાવવા માગે છે એવી વાત વહેતી મૂકી. તેમને દેખાવી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ એ પહેલો પ્રયત્ન પોકળ પુરવાર થયો.

પણ ચૂંટણીની તારીખ તો પાસે ને પાસે ધસી આવતી હતી ! હિટલર અને પેપન હયુગેનઅર્ગ વચ્ચેની ખેંચતાણ તંગ બનતી હતી. એકદમ જલદી કંઈ વિચારી કાઢવું જ જોઈ એ. નાઝીઓએ તે વિચારી કાઢ્યું.

અને રીશટાગન એકાએક આગ લાગી. સામ્યવાદી એક સો ડેપ્યુટીઓની એકાએક ગિરફતારી થઈ. સામ્યવાદી બળવાની અફવા હવામાં ઊડતી મૂકાઈ. જર્મની આખામાં જાહેર ઉશ્કેરાટનો ઉભરો ઊડતો કરવામાં આવ્યો. “આગ લાગી રે આગ લાગી.” નાઝીઓએ કીકિયારી જગવી, જર્મનીને ઊંઘમાંથી બેહું કંચું. આંખ ચોળતા જર્મનીએ હાંકારામાં હા બણી, “આગ લાગી, આગ લાગી.” નાઝીઓ છરી ને ચપ્પુ લઈને, પિસ્તોલ ને રિવોલ્વર લઈને નીકળી પડ્યા.

નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય પર પાદાઘાત થયો. અંગત ધરખારના કમાડ તૂટી તૂટીને પડ્યાં. અંગત જીવન તડોમતની તપાસ વિના જકડાયાં, જનભાણ જોખમાયાં. ખૂણે ખોંચરે થતી વાતચીતો પણ ગેરકાયદેસર બની ગઈ. પત્રવ્યવહાર પોલીસના હવાલે પડ્યા. પોતાનો સ્વતંત્ર મત જાહેર કરતાં છાપાંઓના મોઢા પર નાઝીની સીલ લાગી ગઈ.

“એવી આગ કેવીકે લાગી!” દુનિયાભરમાં સવાલ જાગ્યો, અને આગ લાગવાની અંદરની વાત ઉઘાડી થઈ ગઈ.

વાત એમ બની કે, આગની રાતે એક અધકચરા મેરીનસ વાન-ડર-લ્યુય નામના ડચની ગિરફતારી કરવામાં આવી. પોલીસે કહ્યું કે એને આગવાળા સ્થળ પરથી ગિરફતાર કરવામાં આવ્યો છે. પોલીસ વિના એ કથનનું એકે સાક્ષી હતું નહિ.

એ પકડાયેલા ડચ વિષે ગોરિંગે પહેલી જાહેરાત કરી તે જુદાણું નીવડ્યું. જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું કે એ ડચ તો સામ્યવાદી સંઘનો સભ્ય છે પણ તપાસને અંતે તે વાત ખોટી પુરવાર થઈ.

માલુમ પડ્યું કે એ ડચ મેરીનસ વાન-ડર-લ્યુય, ડચ કોમ્યુનિસ્ટ યુવક સંઘમાં ૧૯૨૯માં જોડાયો હતો અને ૧૯૩૧માં એને નકામો અને મૂરખ માનીને ડચ કોમ્યુનિસ્ટ યુવક સંઘે બરતરફ કર્યો હતો. સામ્યવાદી પક્ષમાં એ કદી પણ જોડાયો જ નહોતો. ૧૭-૧૮ ફેબ્રુઆરીએ એ ડચ ગલીનોમાં હતો. ત્યાંથી એને બર્લિન પહોંચવું હોય તો ૨૦મી પહેલાં ન પહોંચાય. સાત જ દિવસમાં એ રખડુ બર્લિનમાં આવી ત્યાંના બેખાંડી શિસ્તવાળા સામ્યવાદી પક્ષનો સભ્ય બની જાય એટલું જ નહિ, પણ પક્ષ એને રીસ્ટાગને સળગાવી મૂકવાનું અંબીર અને ભયંકર કામ કરવા નીમે તે વાત ગણત અને ઉપહાસ પાત્ર બની ગઈ.

ત્યારે રીશ્ટાગને આગ કેમ લાગી? જર્મની આખામાં એ સવાત્ર ખૂબ ગૂઢતા ધરતો પૂછાઈ રહ્યો.

પોલીસ તો કહેતી હતી કે એ આગ વાન-ડર-લ્યુબે સામ્યવાદી પક્ષ તરફથી લગાડી. પણ આગમાં વપરાયેલો દારૂગોળો રીશ્ટાગની દીવાલોમાં થઈને, ચોકીઓમાં થઈને, લોખંડી કમાડ ખોલીને, અંદર પ્રમારતમાં પેઠો કેવી રીતે?

“એ ડચના મદદગારો લઈ ગયા.” પોલીસ બોલતી હતી. આવા મોટા રાત ને દિવસ ધીખતા વ્યવહારવાળા બર્જિનમાં કોઈની આંખે ચઢ્યા વિના એમ બની શકે ખરું? પાછો સવાત્ર જગતો હતો.

જર્મન અમલદારોએ પોતે જ જૂઠાણાંની પરંપરા પાથરવા જતાં, કોથળીમાંથી ત્રિઝાકું કાઢ્યું ને સાચી વાત સમજાઈ ગઈ.

અમલદારો કહેવા લાગ્યા કે રીશ્ટાગને સળગાવવાના દારૂ-ગોળાનો સામાન જમીન નીચે ખોદેલા રસ્તામાંથી લઈ જવાયો હતો. એ રસ્તો રીશ્ટાગના ભોંયરામાંથી રીશ્ટાગના વક્તા ગોરીંગના મહાત્મ્ય સુધી પહોંચતો હતો. એ રસ્તો રીશ્ટાગનું મકાન બંધાયું ત્યારે મધ્યખંડમાં ગરમી લાવવા માટે ગુપ્ત નહેર જેવો બનાવવામાં આવ્યો હતો તથા એ ગુપ્ત નહેરની વાત હમણાં જ સરકારી યાદીમાં બહાર પડી તે પહેલાં બર્જિનમાં પૂરા બાર માણસો પણ જાણતા નહોતા.

ગૂઢતાની એક બાજુ પરખાઈ ગઈ. રીશ્ટાગને સળગાવનારા ગમે તે હોય પણ જે હોય તેઓ ગોરીંગના મહાત્મ્યના પાછલા વંડામાં થઈને રીશ્ટાગમાં પેઠા હતા તથા સળગાવવાનો સામાન પણ ત્યાં થઈને જ ગુપ્ત માર્ગમાં થઈને રિશ્ટાગની અંદર લઈ ગયા હતા.

રીશ્ટાગને આગ લગાડનારાઓ પર અદાલતમાં કામ ચાલે તે

પહેલાં જ તે આગ નાઝીઓએ લગાડી હતી તે વાત પથરાવા માંડી. ઓઅરફેરેને એક ખાનગી ખત પાડવ્યું. એ એક હાથમાંથી બીજે પસાર થયું. એમાં સ્પષ્ટ બતાવવામાં આવ્યું હતું કે આગ લગાડનારા નાઝીઓ જ હતા.

પણ નાઝીઓએ ઓઅરફેરેનની આ હિંમત માટે એક ટુકડી મોકલી. ઓઅરફેરેનનું ઘર ઘેરાઈ ગયું. પછી એવી જાહેરાત થઈ કે ઓઅરફેરેને પોતાની જાતને વીંધી નાખી હતી.

અને અદાલત તો બેઠી જ. અદાલતમાં ખડા કરવામાં આવેલામાં વાન-ડર-લ્યુય એકબો જ નહોતો. હોળીનું નાણિયેર બનેલા એ વાન-ડર-લ્યુય પછી તરત જ સામ્યવાદીઓની ગિરફતારી થઈ હતી. એક અર્નસ્ટ ટોર્ગલર હતો અને ડિમીટ્રોવ, પોપોન અને ટેનેલ હતા. આગની રાતે ડિમીટ્રોવ તો બર્લિનમાં હતો પણ નહિ, મ્યુનિચમાં હતો તેથી એની સામેના પૂરાવા તૈયાર કરતાં સુધી એને પાંચ માસ સુધી પૂરી રાખવામાં આવ્યો.

લિપટ્ઝીગ અને બર્લિનમાં બેય ઠેકાણે સત્તાવન દિવસ સુધી અદાલતનું કામ ચાલ્યું. એક મહાન નાટક જર્મનીની રંગભૂમિ પર શરૂ થયું અને અદાલતના ન્યાયખંડ પરનો પડદો ઊઘડતાં ન્યાયના હાવભાવ થવા લાગ્યા.

એક વખત કેસની સુનાવણી થઈ ગઈ, પછી કેમ અટકાવી શકાય? અદાલત રોજ ને રોજ ગુનેગારોની નિર્દોષતામાં ધસડાઈ ગઈ. અદાલતને જે ચુકાદો આપવાનો આદેશ થયો હતો તેથી જુદી જ જાતના પૂરાવા આવતા ગયા.

.ડિમીટ્રોવે અદાલતને, અદાલતમાં બેઠાં થએલાં નાઝી ઓઠાં-ઓને સવાલો પૂછવા માંડ્યા. આવા સુદ્ધિમાન સવાલો, આવી

આરપાર ઊતરી જાય તેવી તપાસને વચમાંથી અટકાવવા અદાલતને ઘણી વાર વચમાંથી જ ડિમીટ્રોવને અદાલતની બદલ લઈ જવાની ફરજ પડતી.

આવી શોધક શુદ્ધિનો, આવી અગ્નેડ અક્કલ હોશિયારીવાળો ડિમીટ્રોવ હશે એવી અદાલતને ય ખબર નહોતી. એ બલ્ગેરિયન ક્રાન્તિકારનું ચક્રેર માથું બૂલ કર્યા વિના નાઝી સાક્ષીઓના કામને ઉપરતળે હાવાની નાખે તેવા સવાલો પૂછી રહ્યું. અદાલતનું કામ ચાલ્યું ને પછી ડિમીટ્રોવે રીક્ષ્ટાગની આગ લગાડનારા નાઝીઓ કતા તે વાત સવાલ જવાબથી જ પુરવાર કરવા માંડી.

એ જ ડિમીટ્રોવની અક્કલ હોશિયારીથી, બધા લોકો જુએ તેમ ગોરીંગ અદાલતના આંગણમાં જ ચિડાઈ ગયો. એક વખત નાઝીઓનો સાક્ષી ખૂટયો અને ડિમીટ્રોવે ગોરીંગને સવાલ પૂછ્યો, “ તમે તેની કોનસેન્ટ્રેશન કેમ્પમાં શોધ કરી છે ? ”

ન્યાયાધીશ સડક થયા, ગોરીંગનું મળું રાતું ચોળ થઈને અંદર ઘૂરકયું. જેણે એને પૂછતાં જોયો તેને સૌને યાદ રહી ગયું. લ્યુબ તરફ આંગળી લંબાવી ડિમીટ્રોવે અદાલતને પરસેવો છૂટી જાય તેવી ખૂબ પાડી પૂછ્યું હતું, “ આ બિચારો ફેસ્ટ ! પણ એનો મેશીસ્ટોશીલીસ કોણ છે ? ”*

એક વખત અદાલતને રીક્ષ્ટાગમાં કામ કરતા પોર્ટરો, નોકરો વગેરેને બોલાવવાની ફરજ પડી, અને અગત્યની ઝીણીઝીણી માહિતીઓ ડબકી પડી. હોળીનું નાળિયેર બનેલો લ્યુબ બોલ્યો કે આગ લાગી તે રાત પહેલાંની રાતે એ નાઝીઓ સાથે હતો.

* This miserable Faust ? Who is his Mephistopheles ! ”

રીશટાગના દરવાને રહ્યું કે ડો—આવઝેડ નામના નાઝી ડેપુટીએ ખૂબ ગભરાયેલે ચહેરે, રાતના દશ વાગે સળગતા રીશટાગના મકાનને છોડ્યું હતું. ગોરીંગના ઘરના એક આફરમેન નામના નોકરે કબૂલ કર્યું કે આગ લાગતા પહેલાંની કેટલીક રાતોએ એ રોજ અંદરના ગુપ્ત ભાગમાં થતી હિંમતવાદ સાંભળતો હતો.

એમ અદાલતમાં આગ વધારે ને વધારે ગરમ થતી ગઈ. ડિમીટ્રોવે છેલ્લો જવાબ આપ્યો ત્યારે એકધારી ને વેધક રીતે, ગોરીંગની કહાડીના બચ નીચે એણે પોતાની જાતને અને સામ્યવાદીઓને નિર્દોષ બતાવ્યા, નાઝીઓએ જ ઊભા કરેલા કાવતરાને ખુલ્લું કર્યું.

અદાલતે ચુકાદો આપ્યો. દયુબને દેહાંતદંડની શિક્ષા થઈ. ટોગેલરને બે વરસની જેલ મળી. ડિમીટ્રોવ, પોપોવ અને ટેનેલ છૂટી ગયા. પછી તરત જ સાચી વાત બહાર પડી ગઈ. હિટલરની જૂખરી ડગલીઓનો એક અમત્તદાર કાર્ત્ત અર્નસ્ટ હતો, એને એનો અને જૂખરી ડગલીઓનો વિનાશ દેખાયો હતો. એણે ૧૯૩૪ના જુનની ૩૦ તારીખે પરદેશમાં એક કાગળ લખીને પહોંચાડ્યો હતો અને હિટલર સામેની એની ખીક સાચી નીવડે તો તે કાગળને પ્રગટ કરવાની સૂચના આપી હતી.

એ કાગળે દુનિયાને રીશટાગની આગ સાચી રીતે વર્ણવી બતાવી છે. એ આગની રોમાંચક અને બચંકર કહાણી એણે જાતે લખી છે. એના અક્ષરેઅક્ષરે નાઝી નેતાઓની શયતાનિયત આશ્ચર્યાઈ છે. એ સૌમાંનો એ એક હતો. રીશટાગનો અગ્નિ નાઝી કાવતરાંખોરોની મદદથી એણે પોતે ચેતાવ્યો હતો તેનો એણે એકરાર કર્યો છે. એ આગ લગાડવામાં એના બે સાથીદારો મુખ્ય હતા: એક શીડલર અને બીજો મોરેનશીલ્ડ. પછી પોતાને માદીનશીન કરવા જાનનો

ચુરોપની ભીતરમાં

જોખમ વહોરીને જેમણે હિટલરનાં ફરમાનોનો અમલ કરી અનેક રીતની શયતાનિયત જર્મની પર જમા કરી તે બૂખરી ડગલીના અમલદારોની પણ કારમી કતલ કરી નાખવાની હિટલરને જરૂર જણાઈ. તેમાં ૧૯૩૪ના જુનના ત્રીસમા દિવસે એ કાર્લ અર્નસ્ટનું ખૂન થઈ ગયું અને નાઝી જર્મનીના ઉદયકાળની બીજી કોઈ ગાથા એની મરી ગએલી જીભ ઉઘ્યારી શકી નહિ.

૧૯૩૪ના મે અને જુન ઇતિહાસની ગતિમાં ખૂબ તંગ બન્યા હતા. નાઝીઓએ સત્તા હાથ કરી હતી. નાઝીઓનો વિજય થયો હતો. પણ જર્મની આર્થિક વેદનામાં ખદબદતું હતું. વિજય પહેલાંનાં વચનો વિજય પછી મિથ્યા માલમ પડ્યાં હતાં.

“પણ અમારું શું?” હિટલરની બૂખરી ડગલીવાળી ટુકડીઓ તાલાવેલી કરતી હતી. એ જ બૂખરી ડગલીઓવાળી ટુકડીઓ S.A. નાઝીપક્ષના વિજયનું મુખ્ય સાધન બની હતી. હિટલરનું એ રસ્તાઓ પર રખડનારું ખાનગી લશ્કર હતું. પહેલેથી છેલ્લે સુધી એ જ બૂખરી ડગલીએ હિટલરને સત્તા પર આરૂઢ કરવા કોઈપણ આદેશો ઉપાડ્યા હતા. એ લશ્કરનું કદ વધી વધીને ૨૫૦૦,૦૦ જેવી વિશાળ સંખ્યા સુધી પહોંચ્યું હતું.

“પણ હવે શું! અમારું શું?” વિજય પછીનો ફાયદો લેવા બૂખરી ડગલીઓ પૂછતી હતી.

“તમારું શું?” હિટલર, ગોરિંગ ને ગોબેલ્સની ત્રિમૂર્તિ વિભાસતી હતી ને મનમાં બબડતી હતી, “હવે તમારું કામ શું છે? હવે તમારે કરવાનું શું છે?”

બૂખરી ડગલીઓમાં લપેટાઈ ને જોભેલું લશ્કર વિજયનાં પરિણામો માગતું હતું. પણ એ ખાનગી લશ્કરની હવે હિટલરને જરૂર

હતી નહિ. જરૂર વિનાનો એ સમુદાય નાગ્રીપક્ષનાં નાણાં પર ખોળાયેલો હતો, જરૂર વિનાની એ જૂખરી ડગલીઓને હવે હિટલરની ચોકી કરવાની પણ હતી નહિ કારણકે હિટલરના અંગત ચોકીદારો તરીકે તો કાળી ડગલીઓવાળી S. S. ટુકડીઓ ગોઠવાઈ ગઈ હતી.

“ ત્યારે એમનું શું ? ” હિટલરને ય ચિંતા પેહી હતી. હિટલરની એ બાબતોએ એ લશ્કરે હતાં એક મરકારી લશ્કર રીશવેર અને બીજાં એણે સરકાર હાથ કર્યા જમાવેલી જૂખરી ડગલી. એ એમાંથી એણે એકને જ સત્તા આપવી રહી.

જૂખરી ડગલીઓનો હિટલરે નિમેષો સરદાર રોહમ હતો. એની પાસે ગોરિંગ જેવી શક્તિ હતી, ગોબેલ્સ જેવી ધાતકતા હતી અને જર્મનીમાં અબ્બેટ એવી વ્યવસ્થા શક્તિ હતી. એ શાંતિને ધિક્કારતો હતો, અંધાધુંધીને ચાલતો હતો, અને હિટલરથી બીજો નાંચરે જૂખરી ડગલીઓ એને જ ચાલતી હતી, અને તેથી હિટલર એને ચાલતો હતો.

“ અમારું આમ કરો, ” એણે ઉપાય બતાવ્યો. “ જૂખરી ડગલીઓને રીશવેરમાં-સરકારી લશ્કરમાં ઉમેરી દો અને મને લશ્કરી વડો બનાવો. ” પણ રીશવેર તે માને તેમ હતું નહિ. રીશવેરના અમલદારો એ સ્વીકારે તેમ હતું નહિ. “ અમે રોહમને સ્વીકારીએ કેમ અને અમારા શિસ્તબદ્ધ એક લાખ સૈનિકોના લશ્કરને અઢી લાખ જેટલી, ગુંડાઓમાંથી, રખડુઓમાંથી, કારકુનોમાંથી, બેકારોમાંથી અને ચોટ્ટાઓમાંથી ઊભી કરેલી જૂખરી ડગલીઓ સાથે બળી જવા દઈએ કેમ ! ” એમ રીશવેરના લશ્કરી અમલદારો બોલતા હતા.

રોહમને ગુમાવવો તે ઠીક નથી એમ હિટલર વિચારતો હતો પણ બીજા બાબતોએ તાલીમબદ્ધ રીશવેરના એક લાખ સૈનિકો

ખૂબ જ કિંમતી છે, એમને ગુમાવીને અઢી લાખ જેટલી જૂખરી ડગલીઓને કરવી છે થું એમ પણ હિટલરને લાગતું હતું.

હિટલરે રોહમને મુલાકાત માટે યોજાવ્યો. અને જણે પાંચ કલાક સુધી વાત કરી. રોહમે હિટલરને ફરીવાર જૂખરી ડગલીઓને રીશવેરમાં ઉમેરી લેવા માગણી કરી. હિટલરે ના પાડી દીધી.

રોહમ હારેલો ગયો અને મુંઝાતો મ્યુનિચ પહોંચ્યો. એની પાછળ હિટલરે ગર્હેરાત દોડાવી “ જુલાઈની ૧લી તારીખથી જૂખરી ડગલીઓને બે માસની રજા પર ઉતારી દેવામાં આવે છે. એ સમય દરમ્યાન તેમાંના કોઈએ પણ જૂખરી ડગલી પહેરવી નહિ.” જૂખરી ડગલીઓ જર્મનીની શેરીઓમાંથી પદબ્રષ્ટ થઈ ગઈ. જૂખરી ડગલીઓએ ઘડેલો વિજય વચકાઈ પડ્યો.

જે થયું છે એ ઠીક થયું છે એમ હિટલર ને એના અનુયાયીઓને લાગવા માંડ્યું. હિટલરની પડખે ત્રણ લાખ કાળી ડગલીઓ S. S. ચોકી કરી રહી. નાઝીપક્ષની એ જ સાચી ડગલીઓ હતી અને જૂખરી ડગલીઓ તો રખકુ હતી એમ હિટલરને સમજવા લાગ્યું. જૂખરી ડગલીઓનો નેતા તો રોહમ હતો જે હિટલર સાથે વાંધા કાઢી મ્યુનિચ ગયો હતો. પણ કાળી ડગલીઓનો નેતા હીમલર હતો જેની હિટલર તરફની ભક્તિ જરા પણ જૂની થઈ નહોતી.

રોહમ મ્યુનિચ ગયો હતો અને રોહમ પછીનો જૂખરી ડગલી વાળો બીજો મોટો અમલદાર કાર્લ અર્નસ્ટ હતો; તે પરણવામાં રોકાયો હતો. એ નવી સ્ત્રી સાથે મધૂરાત્રિ ગાળવા મેડેરીઆ પહોંચવા માટે બ્રિમેનના બંદર પર સ્ટીમરમાં બેસવા જતો હતો. એના લગ્નમાં એનો બાઈબંધ હિટલર હમણાં જ મહાલીને પાછો ગયો હતો. એ નવાં વધૂવરના કાનમાં હિટલરનાં અભિવચનો હજુ જેવાં ને તેવાં તાળાં હતાં.

લોહીનાં નાવણુ

અર્ધિનમાંથી તે જ દિવસે અફવા ઉડાડવામાં આવી કે ભૂખરી ડગલીના નેતાઓ રોહમ અને કાર્લ અર્નસ્ટ મ્યુનિચમાં ૩૦મી એ સવારમાં બળવો પુકારવાના છે. બળવાખોરોના એ બે નેતાને પકડવાની વ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી. એક કાર્લ અર્નસ્ટ આનંદ કરવા જતાં પરણેલો જ પકડાઈ ગયો અને બીજાને પકડવા હિટલર બે સાથીદારો સાથે એકલો તેની માંદગીના બિછાના સુધી પહોંચી ગયો. હિટલરનું એ પરાક્રમ એક નાઝી કોમ્યુનીકે નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે:

“ પછી હિટલરે પ્રવેશ કર્યો અને જાતે જ ભૂખરી ડગલીઓના નેતા રોહમને ગિરફતાર કર્યો. રોહમ જરા પણ આનાકાની કર્યા વિના એની માંદગીની પથારીમાં શરણે આવ્યો. પછી તરત જ હીન્સને પણ ગિરફતાર કરવામાં આવ્યો. ”

પછી છાપાંઓએ સાચી વાત એવી બહાર પાડી કે માંદગીને બિછાને પડેલા રોહમને પકડવા હિટલર કાળી ડગલીઓની ટુકડીઓ

સાથે ગયો હતો. હિટલરને જોઈ કૃતદ્વંતતાની પરિસીમા ભાળતો રોહમ એના બિછાનામાં બેઠો થઈ ગયો હતો તથા હિટલરને અપમાન્યો હતો. છેવટે કાળી ડગલીઓએ ધસી આવી રોહમનો કબજો લીધો હતો. રોહમ સાથે પકડાયેલો હીન્સ અને બીજા બે જણને મ્યુનિચ આવતાં રસ્તામાં જ વિધી નાખવામાં આવ્યા અને રોહમને એકલાને મ્યુનિચ આણી એક કારાગારમાં પૂરવામાં આવ્યો.

“તું તારી જાતને વિધી નાખ,” કાળી ડગલીઓ મ્યુનિચના કારાગારમાં રોહમને વિનવી રહી.

રોહમે ના પાડી. “મારે એડોલ્ફનું કાળું જીવન જોવું છે. એને, આપણા દેવના દીધેલાને હાથમાં પિસ્તોલ આપી મને વિધી નાખવા મોકલો.”

છત્રીસ કલાક વહી ગયા પણ રોહમે પોતાની જાતને વિધી નહિ. પછી નાઝીઓનો માનીતો નેતા ચિડાયો અને બોલ્યો: “એને કાપી નાખો, મારી નાખો, વિધી નાખો; એને જીવતો બંધ કરી દો.”

રોહમનું જીવન ઝડપાઈ ગયું. હિટલરનો એકનો એક મિત્ર એના પોતાના બોહીમાં નહોતો તરફડતો પડ્યો.

આનંદરજની કરવા બિપડતાં પકડાયેલો કાર્લ અર્નસ્ટ એક દિવાલ સાથે જકડાઈને બિભો હતો.

“તમને વિધી નાખવાના છે, હિટલરનો હુકમ છે.” કાળી ડગલીમાંના એકે કહ્યું.

“હિટલરનો હુકમ ? હોય નહિ !” એની આંખોમાં અજબબી ખૂમરાણુ કરી રહી.

“તૈયાર !” બંદૂક તાકી રહી.

લોહીનાં નાવણુ

“ હોય નહિ...હિટલરનો હુકમ હોય નહિ...હરામખોરો... દેશદ્રોહીઓ...” એણે એક ચીસ પાડી. પણ એને છાતીમાં કંઈ પેસી જતું લાગ્યું. એનાં ફેફસાંમાં હવાને અદબે બોહી બરાઈ જતું હોય એવું એને બાન થયું, “ હેઠલિ હિટલર ! ” બોલતો એ પટકાઈ પડ્યો. માનવતા ને મિત્રાચારીમાં છેલ્લા શ્વાસે વિશ્વાસ જાહેર કરતો કાલ્ મરેલો પડ્યો.

“ મેં મારું કામ શરૂ કર્યું છે, તું તારું પાર ઉતારજે. ” હિટલરે અર્લિનમાં રહેલા ગોરિંગને સંદેશ પાઠવ્યો.

ગોરિંગે એનું કામ શરૂ કર્યું. અર્લિનમાં મરણ મહાલતું ચર્ચ ગયું. હિમલરે એની સરદારી લીધી. ગોરિંગની સ્વેચ્છાએ નામોની એક મોટી હારમાળા તૈયાર કરી નાઝીઓના વિરોધીઓ અને જૂખરી ડગલીના આગળ પડતાઓનાં નામ પર મરણની સીલ મારી.

સ્લીશરને એના ઘરમાં જ વિધી નાખવામાં આવ્યો. ત્યારે સ્લીશર ટ્રેનિફોન પર કોઈ મિત્ર સાથે વાત કરતો હતો. એણે વાત અટકાવી કહ્યું: “ જરા એક જ મિનીટ: કોઈ મારા ઓરડામાં આવ્યું છે. ” *

એણે પાછળ જોયું. અને હિટલરની કાળી ડગલીઓ દેખી, એ એના મૃત્યુદ્રુત હતા.

“ કાં ? ” એણે સવાલ કર્યો.

જવાબમાં એની છાતી વિંધાઈ ગઈ. અવાજ સાંભળી એની આંખ ઓરડામાં દોડતી આવી અને એ ય વિંધાઈને પડી.

ગોરિંગે મોકલેલી કાળી ડગલીઓ અર્લિનને ખૂંદી વળા. એમાં

* Excuse me Just a moment, someone is in the room.”

એ જાતની દુકડીઓ હતી. એક દુકડી, ગિરફતારી કરતી હતી, અને બીજી ત્યાંને ત્યાં જ વિંધતી હતી.

ગિરફતારીમાં આવેલાનો એક મિનીટ ઉતાવળો કેસ ચાલ્યો. અપરાધી તરીકે ઊભેલા અજ્ઞયબીમાંથી ઊભા થાય ત્યાં જ તેમના પર ચુકાદો જાતર્યો: “તમારે મરણ પામવાનું છે.”

નાઝીરાળે નિર્મેલું મરણ એ સૌને લીટરફિલ્ડ જરાક પર ઉતાવળું લઈ ગયું. એમને ઉતાવળા ઊભા કરી દેવામાં આવ્યા. બીકમાં, અજ્ઞયબીમાં, રોષમાં, એ મરતાનાં મુખ ખોલાય તે સાથે જ કાન ફેડી નાખે તેવાં ડૂમ અગડી ઊઠ્યાં. મરતાની આંખમાં વીજળીની સર્વલાઈટો આંખનાં અજવાળાંને આવરી રહી અને પછી જોખીઓ વછૂટી. એક સાથે અનેક શરીરો બોહીનાં નાવલુમાં મૃત્યુક્રીડા કરી રહ્યાં.

“સેન્ડર, સેન્ડર...” કાળી ડગલીઓએ પિછાપ્યો અને પટકયો, “કાળી ડગલીઓ હિટલર સામે ઊભી થઈ ગઈ લાગે છે!” સેન્ડરના માથામાં વિચાર ઝળક્યો. પણ બીજી જ પળે એની આંખ સામે, એક ઝળકારો થયો, એક અવાજ ઊઠ્યો, ધૂમાડાનો એક ગોટો અગડ્યો અને એને તમ્મર આવ્યાં, એનો કંઠ ફાટ્યો ગયો હતો. એના ખુલ્લા થએલા હોઠમાંથી બોહીનો ફવારો ફૂટ્યો હતો.

“અને ગોટફ્રીડ ટ્રેવીરેનસ!” ગોરિંગને એક નવું નામ યાદ આવ્યું. “એને પણ ગડબી નાખો.” એણે મરણની યાદીમાં એક ઉમેર્યું “કારણકે.....” એની હોલવાઈ ગએલી માનવતાએ બૂલથી પૂછી દીધું, જાણે પોતાની સાથે જ ચિડાતો હોય તેમ બવાં ચડાવી એણે પોતાની જાતને કહ્યું:

“કારણ કે એ જુનીંગનો મિત્ર હતો, કારણકે એ લશ્કરમાં લાગવગવાળો છે, અને કારણકે એ હિટલરને ધિક્કારે છે.”

જીનની એ જ ત્રીસમી તારીખ હતી. ટ્રેવીરેનસ સ્સાંનનું વાળું કરી વાડામાં ટેનિસ રમતો હતો. એના ધરની બહાર એક મોટર બોરી અટકી. બોરીમાંથી રિવોલ્વરવાળી બાર કાળી ડમલીઓ ડબકી પડી. બારણું બોલીને એક નાનું બાળક પૂછી રહ્યું: “કેમ આવ્યા છો?”

“ટ્રેવીરેનસ ક્યાં છે?” ડમલી બોલી.

“ઉપર છું ઉપર.” મેડા પરથી અવાજ ઊતર્યો. બારે બજી મેડા પર દોડી ગયા અને બૂલા પડેલા અટક્યા, “એ તો ટ્રેવીરેનસને ધરડે બાપ હતો!” પણ પેલું બાળક વાડામાં બીધેલું દોડી મથું હતું, “બાર કાળી ડમલીઓ.....રિવોલ્વર લઈને.....તમને શોધે છે.....દાદાને દબાવે છે...” ટ્રેવીરેનસ સમજી ગયો અને બાગની દિવાલ કૂદી બહાર રાખેલી મોટરકારમાં બેસી ગયો. મોટરકારને દોડી જતી બારે બજી બેઠે રહ્યા અને મોટર પાછળ ગોળીઓ છોડી પણ મોટરકાર દોડી જતી હતી. બારે બજી મોટરબોરીને એની પાછળ હાંકી મૂકી. જરબજરમાં થઈને ટ્રેવીરેનસ દોડ્યો જતો પછી દેખાતો બંધ થઈ ગયો.

એ એક મિત્રને બારણે અટક્યો અને વેશપલટો કરી એક ટેકસી લઈને રલીશરને ઘેર પહોંચ્યો. રલીશર એની સ્ત્રી સાથે વિધાઈ ગયો હતો.

મરણની હરોળ જીનના રહમા અને ડામરા દિવસમાં લંબાતી જ જતી હતી. એ હારમાળામાં નાનાં નામો અનેક હતાં, મોટાઓમાં રોહમ, કાર્લ, સેન્ડર, હીન્સ, ઓમરટ, હેન્સ, ઉલ, ઈરીચ, એડેલબર્ટ, ફ્રીઝ, એડગર, બેકરટ્રેસર, કાહર, વોલ્ટર, રલીશર, ફોરલીશર, બ્રેડો અને બીજા હતા. એ ઉપરાંત કાંઈ પણ

સામ્યવાદી સામ્યવાદી હોવાને કારણે જ નાઝીરાજમાં જીવવાને નાલાયક મનાઈ ચૂક્યો હતો પણ ઉપલા અમલદારોની જેમ તેનું નામ મરણની હરોળમાં લખાવા નેટલા માનને લાયક ગણાતું નહોતું.

“હવે મારાથી જીવાશે નહિ,” હિડનબર્ગના પ્રાણુ પરવારતા હતા. પ્રજાસત્તાકવાદનું છેલ્લું પ્રતીક પરવારતું હતું, વીમરતંત્રની જીર્ણ ઘટના જંપી જતી હતી.

ઓગસ્ટની બીજી તારીખે હિડનબર્ગ મરણ પામ્યો. અને હિટલર ચેન્સેલર અને પ્રમુખ બન્ને બન્યો. અત્યાર સુધી પ્રમુખે ચેન્સેલરોને યરતરફ કરતા આવ્યા હતા.

હવે તો હિટલર જ પોતાની જાતને યરતરફ કરે તો ને !

“તને તો ભગવાન યરતરફ કરશે,” આઘાત પામેલાં ઊંઘળી ઊઠતાં હતાં.

“પણ ભગવાન તો મારા પક્ષમાં છે.” જીનના રક્ષા અને ડૉ. દિવસનાં બોલીનાં નાવજીમાંથી શુદ્ધ બનીને બહાર નીકળેલા નાઝી યાત્રી બચંકર હસતો હતો. એના હાસ્યનો ખૂની ખખડાટ જર્મનીનાં ઘરોને કંપાવતો પથરાતો હતો.

હિટલરના બે હાથા

પણ હિટલર એકબો કે અટૂંબો નથી, એની આસપાસ એની હાકે હોકારો કરનારું, એની ડાંખળી પર તાંડવ ખેલનારું, એણે જમાવેલા ખૂની તંત્રના વિકરાળ તાલ દેનારું એક છોટા હિટલરોનું કુંડાળું છે.

એમને વિષે કહેવાય છે કે મોટા હિટલરની જેમ છોટા હિટલરો પણ એક કે બીજી રીતે માનસવિકૃતિઓવાળા અને માનસપૃથક્કરણના રસિક પણ ભયાનક વિષયો બને તેવા છે.

એમાંના કેટલાક છોટા હિટલરો હિટલરને જ હાથે જીનના ત્રીસમા દિવસે દફનાઈ ગયા પણ આજે ધણા જીવતા છે અને મોટા હિટલરે જમાવેલી હિસ્ટેરિક પ્રક્રિયામાં વલોવાઈને નવા નવા છોટા હિટલરો પણ સપાટી પર તરી આવે છે.

એમાંના બે હિટલરના મુખ્ય હાથા છે: એક ડૉ. ગોબેલ્સ અને બીજો ગોરિંગ.

ચુરોપની ભીતરમાં

એમને ઓળખવા છે? એક અપંગ જેવું વામણું સ્વરૂપ તમારી નજર આગળ ખડું કરે. એ ડૉ. ગોએલ્સ છે. જર્મની આખા પર એકધારા વિપરીત સૂચન જેવા થતા નાઝી પ્રચારનો એ નિયામક છે. હિટલરે એના હાથમાં જર્મન પ્રજાનું ભાવિ ધડતી પોલી સત્તાની પરકાષ્ટા સુપરત કરી છે.

અને બીજે શયતાનિયતને મૂર્તિમાન કરતો, પાશ્વી પણ પ્રચંડ ષડયોગ પાડતો, કેડ પર બન્ને હાથ ગોઠવીને પેટ વિકાસીને, છાતી ફૂલાવીને, આંખમાંથી આવેશની, રોપની ઉચ્ચતા ઉભરાવતો બિબેલો, ગોરિંગ છે.

હિટલરના આ બે હાથા કોઈવાર અંદર અંદર ઝઘડી ગિઠતા. હિટલરની આસપાસ, સુલતાનની આસપાસે બે અરબદાર હરીફો આંટા દેતા હોય તેમ, ફરતા હોય છે, અને એ બંનેમાંથી કોઈ ખૂબ સત્તાવાન ન થઈ જાય તેની હિટલર હંમેશાં કાળજી રાખતો હોય છે. એવા નાઝી નેતાની ગોળ ફરતું કુંડાળું રચતા બીજા ઘણા છે. એક રોઝેનબર્ગ છે, એક હિમલર છે, સ્કાટ છે, તથા હેસ અને ફ્રેક વગેરે છે. એ બધાય અંદર અંદર ઝઘડ્યાજ કરતા હોય છે. એ ઝઘડતાં વિકૃત તનવોમાંથી હિટલર અજબ નાદ ઉપજાવી શકે છે.

એ બધામાંના ગોરિંગને આપણે પહેલો ઓળખીએ.

૧૮૯૩ની સાલમાં બેવેરિયામાં રોઝેનહીમમાં જન્મ્યુઆરીના ૧૨મા દિવસે ગોરિંગ જન્મ્યો. એનો બાપ આફ્રિકાના જર્મન સંસ્થાનમાં અવર્નર જનરલ હતો. એ અરચાળ શિક્ષણ પામ્યો હતો અને રજાઓના દિવસોમાં ઓરિટ્રોપન આલ્પસના આનંદગાહોમાં રમ્યો હતો.

એકવીસ વરસની ઉંમરે એણે જર્મન વિમાની ફોજમાં નામ

હિટલરના એ હાથા

નોંધાવ્યું. ૧૯૧૫ની પાનખર ઋતુમાં એ પાંચમા નંબરની વિમાની ઢુકડીનો અમલદાર બન્યો.

પછી મહાયુદ્ધ આવ્યું. એણે યુદ્ધ દરમ્યાન તેવીસ વિમાનો તોડી પાડ્યાં. પછી લડાઈનો અંત આવ્યો. જર્મનીની હાર થઈ. જર્મન જનરલ સ્ટાફે ગોરિંગને એની હકુમત નીચેનાં વિમાનો સોંપી દેવાનો હુકમ કર્યો. એણે હુકમ માનવાની ના પાડી. પછી એની જમીન પર ઉતારવામાં આવ્યો. એણે એના અમલદાર સાથીઓ ને છેલ્લી સલામ કરીને વિદાય લેતાં બોલ્યો.

“હવે તો ત્યારે જ મળીશું ત્યારે જર્મની આસમાનમાં સર્વોપરી હશે.”

પછી એ રિસાયેલો, અપમાન પામેલો બલિન પહોંચ્યો. એ અમલદારી પોષાકમાં હતો. એક સમાજવાદી ટોળાએ એને દોઠો. એનો અમલદારી દમામ ઉતરડી નંખાવ્યો. એના ચાંદ પડાવી લેવાયા. એને ગુસ્સાનાં ફીણુ આવ્યાં. એની આંખમાં રોષ બબૂકી ઊઠ્યો. આજે સમાજવાદ તરફનો એનો ધિક્કાર માનસખિમારીની ઉચ્ચતા સુધી પહોંચી ચૂક્યો છે.

૧૯૧૯માં એ સ્વીડન પહોંચ્યો, અને નોકરીએ રહ્યો. ઉત્તર સ્વીડનમાં એક વખત એને રોકેલસ્ટાડની જાગીર પર ઊતરવાની ફરજ પડી. ત્યાં એને એક સ્ત્રી સાથે પ્રેમ થયો ને પરણ્યો. ૧૯૨૩માં મ્યુનિચમાં હિટલરના અનુયાયી તરીકે એ એક ધિંગાણામાં અથડાયો ને ધવાયો. એ ઇટાલી તરફ નાઠો અને પાછો સ્વીડન આવ્યો ત્યારે એની તન્દુરસ્તી લથડી ગઈ હતી.

૧૯૩૨માં ગોરિંગની સ્ત્રી કેરીન મરણ પામી. એ એના જીવનમાં અગત્યની અસર હતી. એણે એના મરેલા દેહને જર્મનીમાં

યુરોપની હીતરમાં

આણ્યો, અને એના બર્લિનના મહાસભ્યમાં એક નાનકડું દેવળ ચણાવી તેમાં કેરીનની પ્રતિમા મૂકી. એ પ્રતિમાની બન્ને બાજુએ મીણપત્તી એની અખંડ જ્યોત પ્રગટાવી. ત્યાં ગોરિંગ દરરોજ ઘૂંટણીએ પડીને નમતો ને એને એમી મળી ત્યાં સુધી પ્રાર્થના કરતો.

એમી એક નટી હતી. એ નટીએ ગોરિંગને જીત્યો અને બર્લિનમાં ૧૯૩૫ના એપ્રિલમાં એમી અને ગોરિંગનાં લગ્ન ઉજવાયાં. નવાં પરણેલાંને એંશી હજાર પૌંડ જેટલી પહેરામણી મળી. લગ્ન મંડપમાં નાયતાન જમ્યાં હતાં. સૌ ગુલતાન બનીને લથડતાં હતાં. ત્યારે તો હિટલર પણ રંગમાં આવ્યો હતો.

ત્યારે તે જ દિવસે ને તે જ સમયે ઇપ્સ્ટીન અને ક્રીગલર નામના બે સામ્યવાદીઓને કુહાડીથી ઢીમચા પર કાપી નાખવામાં આવતા હતા. નાઝીઓને મન એ તો બડો ભારી શુભ શુકન દેખાયો. ગોરિંગના લગ્નદિવસે સામ્યવાદીનું ખૂન નાઝી સરકારની વેદી પર બલિ બનીને ઢળતું હતું. ગોરિંગનું લગ્ન એ રીતે ઉજવાઈ ચૂક્યું હતું. અને એ નવો પરણેલો એમી સાથે એના મનરંજન મહાસભ્યમાં આનંદમાં મગ્ન બનીને મહાલતો હતો.

૧૯૩૩ના માર્ચની છઠ્ઠીએ પણ એની ખૂબી ઓર હતી. ચૂંટણીનું પરિણામ જાણ્યા પછી, આનંદના ઉમળકામાં આવી જઈ એણે પોતાની એક છબિ ચિતરવાનો હુકમ આપી દીધો, તથા તે છબિમાં એના હાથમાં રાખેલા પુસ્તક પર નેપોલિયનનું જીવન એવા અક્ષરો ઉઘડતા રંગમાં આલેખવાનું સૂચન કર્યું અને એણે પાળેલાં સિંહના નર અને માદા બધાં બચ્ચાંનું નામ સીઝર રાખ્યું.

એનો એક જ ગુણ છે—એ ભયાનક છે. જેવો ગોબેલ્સ કાવતરાખોર છે, જેવો હિટલર ધાતક છે તેવો ગોરિંગ પાશવ છે,

હિટલરના બે હાથા

બક્ષક છે. ૧૯૨૩માં એણે પોતાનાં માણસોને સામાવાળાઓની ખોપરીઓને ફેડી નાખવાનો હુકમ આપ્યો હતો. ૧૯૩૩માં એણે કોઈ પણ સામ્યવાદીને અને દુશ્મનને સવાલ પૂછ્યા વિના જ વિધી નાખવાનો પરવાનો આપ્યો હતો. એવી નાઝી બયાનકતાનો એ જ આત્મા છે. એની નિર્દયતા કદપના ન પહોંચી શકે તેવી છે.

એવા ગોરિંગના હાથમાં ત્રીજી રીશની સંપૂર્ણ પોલીસ સત્તા આવ્યા પછી ૧૨,૮૬૩ માણસોએ આપઘાત કર્યા. ૯૦,૦૦૦ યહૂદીઓ એ બયાનકતાથી બચવા ભાગી ગયાં. ૧૯૩૩ અને ૧૯૩૪ વચ્ચે જ ૨૧૨ માણસો દીમચા પર કપાઈ ગયાં. એ વરસમાં અઢી લાખ કારાગારમાં જકડાઈ ગયાં, ૧૮૪ માણસો નાસી જવાનો પ્રયત્ન કરતાં વિધાઈ પડ્યાં અને તેર હજારના નાગરિક તરીકેના હક્ક પડાવી બેવાયા, અડધો લાખ કોનસેન્ટ્રેશન કમ્પમાં જકડાઈ ગયાં. આ તો શરૂઆતના આંકડા છે. એવા આર્ય ગોરિંગના અમલમાં બયાનકતાનો એ આંક વધતો જ જાય છે.

હિટલરનો બીજો હાથા ડૉ. ગોબેલ્સ છે. ગોબેલ્સે ગાઈ વગાડીને સૌને સંભળાવી દીધું છે કે, “યહૂદી એ મારે માટે કેવળ કંટાળાનો વિષય છે. જ્યારે હું યહૂદીને જોઉં છું ત્યારે મને વોમીટ થાય છેઈસુ યહૂદી હોઈ શકે જ નહિ.....મારે મન તો એક સામાન્ય વેસ્થા પરણેલી યહૂદી સ્ત્રી કરતાં વધારે ઉચ્ચ છે” *

* A Jew is for me an object of physical disgust. I vomit when I see one...Christ cannot possibly have been a jew. I do not have to prove that scientifically. It is a fact.....I treasure an ordinary prostitute above a married Jewess.”

Dr. Goebbels

એનું આખું નામ ડો. જોસેફ પોલ ગોમેસ્સ છે. એનો આપ એક શિક્ષક હતો. એનો દાદો એક ખેડૂત હતો. એનું મોસાળ કારીગર વર્ગનું હતું. એ ગરીબ કુટુંબમાં જન્મ્યો. અને જન્મ્યો ત્યારથી જ એનો એક પગ અપંગ નીકળ્યો, અને મોટો થયો તેમ એની દેહની વામનતા પરખાઈ ગઈ. એને સમજણ આવી તેમ તંદુરસ્ત સૌ તરફ તિરસ્કાર આવ્યો. એણે એનાથી વધારે તંદુરસ્ત તરફના તિરસ્કારમાં મહત્વાકાંક્ષા કેળવી, ભયંકર તિરસ્કાર કેળવ્યો.

પછી એ હિડબ્રેઅર્ગની વિદ્યાપીઠનો પીએચ. ડી. બન્યો. એણે સાહિત્યકાર થવાની કોશીશ કરી. એણે ઢગલાખંધ લખી નાખ્યું. આજે એના નામ પર મોટા ચૌદ ગ્રંથ જમા થયા છે. એક કવેંટ નામના આદમીની વિધવાએ એની સાથે લગ્ન કર્યું. એના દુસ્મનોએ એને ચિડવવા ગપ મારી કે કવેંટ તો જ્યૂ હતો. ગોમેસ્સે પુરવાર કરી બતાવ્યું કે કવેંટ જ્યૂ નહતો પણ એક આર્ય વકીલ હતો. પછી હિટલરને પણ ગોમેસ્સની ગાઈમાં ખૂબ રસ પડ્યો. સંગીતના જલસાઓમાં એનો સંગ એને ખૂબ ગમતો.

૧૯૨૨માં હિટલરને એક સભામાં પહેલી વાર દેખ્યા પછી પહેલી જ નજરે હિટલર તરફનો ગોમેસ્સનો ભકિતભાવ ઉભરાઈ ગયો. એણે નાઝી પક્ષમાં નામ નોંધાવ્યું અને પક્ષનો પ્રચાર કરવા હિટલરના કહેવાથી એણે ‘એંઝીફ’ નામનું છાપું શરૂ કર્યું. એંઝીફનો આસપાસ એણે જમરું બળ જમાવ્યું. એંઝીફ બર્લિનમાં જ્યારે શોર મચાવી મૂક્યો. એક વખતે એના માથા પર ૧૨૬ બદનક્ષીના કેસ મંડાયેલા હતા, અને તો પણ નાઝીવાદનો નાદ ફૂંકવા એણે આંખો મીચી મારી મૂક્યું હતું. એક વખત એંઝીફના અગ્રપાન પર એણે મોટા અક્ષરે લખ્યું હતું, “ હિડનબર્ગ હજીય જીવતો છે શું ? ” પછી પ્રેસિડેન્ટ હિડનબર્ગે એના પર કેસ માંડ્યો.

અને દંડ તરીકે આઠસો માર્ક દંડ ભરી દીધા પછી એ પાછો એંગ્રીશમાં બોલ્યો કે “ હિટલરને યહૂદી અને માર્કસવાદી બેનો માઠો સંગ લાગ્યો છે. ”

“ પ્રચારનો એક જ ઉદ્દેશ છે ” એ બોલતો હતો, “ જનતાને જીતી લેવાનો. ” એણે પ્રચારનાં, જનતાને ભૂલાવામાં નાખવાનાં અનેક સાધનો ઉપજાવ્યાં. એણે પ્રચારદ્વારા વિરોધી બળો પર સતત આક્રમણનો વ્યૂહ યોજ્યો, ઊડીને આંખે વળગે તેવાં શણગારો, લાઉડ સ્પીકરો, હિટલરને દેવ બનાવવાના દેખાવો, કૂચો, સરઘસો તથા અનેક ઝાતની પોષાકની ભભકો નીપજવી કાઢી.

એણે જ ગુંડાઓની ટોળીઓ જમાવી, નાઝીઓને ઉત્કેરણી કરીને ઉત્તેજ્યા, એણે નાઝીવાદની વિરુદ્ધનાં પુસ્તકોને સળગાવી મૂક્યાં, એણે મે દિનનો ઉત્સવ મજૂરોને મૂરખ બનાવવા નવી જ રીતે યોજ્યો, એણે કિસાનો માટે મોસમની મીજબાનીઓની રચના કરી.

આજે એ જર્મન પ્રજાના છાપખાના પર કાણુ રાખી સર-મુખત્યારીનો અરધો ભાર ઉપાડી લે છે. ત્રીજી રીશનો એ છાપેલા શબ્દનો સરમુખત્યાર છે.

હિટલરની કૅબિનેટના કોઈ પણ પ્રધાનના અવાજને પણ ગોબેલ્સની પરીક્ષામાંથી પસાર થવું પડે છે. ૧૯૩૪ના જુનમાં પેપનના માર્ગમાં આપેલા બાષણને એણે પૂરેપૂરું છપાતું અટકાવ્યું. ૧૯૩૫ના ઓગસ્ટમાં એણે ડૉ. સ્કાટે ઉદ્ઘામવાદીઓને કોનિંગ્સબર્ગમાં આપેલી ચેતવણીને ચાળી નાખી. કોઈપણ પત્રકારને આજે જર્મનીમાં ડૉ. ગોબેલ્સના પ્રમાણપત્ર વિના કામ મળી શકતું નથી. કોઈપણ છાપું એની પરવાનગી વિના છપાઈ શકતું નથી. એની એ છાપેલા શબ્દની સરમુખત્યારી પછી જર્મનીમાં ચોક્કસ છાપાંઓને મોઢે તાળાં વાગી ગયાં છે તથા એ પત્રોનાં કાર્યાલયોનાં કમાડ દેવાઈ ગયાં છે.

થોડાક છોટા હિટલરો

“એ જ એક પ્રામાણિક નાઝી છે,” એમ હિટલરે કહ્યું હતું, અને એમ સૌ કહે છે. ગોરિંગ અને ગોએલ્સ પછી એનું નામ—ડૉ. ફ્રીકનું નામ ઓછું અજ્ઞેડ નથી. હિટલરની પહેલી કેબિનેટમાં એ એક પ્રધાન હતો. આજે ય એણે એ જગા જાળવી રાખી છે.

૧૮૭૭માં પેલેસ્ટાઈનમાં ડૉ. વીલ હેલ્મ ફ્રીક જન્મ્યો હતો. હિટલર એનો અંગત મિત્ર નથી પણ એના તરફ માનથી તો જરૂર જુએ છે. કેમ ન જુએ ? યહૂદીઓકને છેલ્લા વર્ગની—ત્રીજા વર્ગની માનવતામાં ઉતારી પાડનાર કાયદો એણે જ ઘડ્યો હતો. એણે જ બધી નિશાળોમાં ફરજિયાત પ્રાર્થના અને વર્સેલ્સના તહનામાના અંત માટેની તિરસ્કાર-પ્રાર્થના ઘડી કાઢી હતી. અને એણે જ સજાતીય વિકૃતોને માટે પણ એક શિક્ષા કાયદો રજૂ કર્યો હતો.

એક બીજો ડૉક્ટર હેસ છે. ૧૮૯૬માં ઇનિમ્મમાં તે જન્મ્યો હતો. નાઝી પક્ષ તરફથી એ હિટલરનો રહસ્યમંત્રી છે. રક્ષીશરના ખૂન પછી એ એકદમ અજાખામણો થઈ પડ્યો હતો પણ એની

પ્રામેની ઇતિરાજ લાંબી ટકી શકે તેમ નહોતું, કારણ કે નાઝી હક્કનો એ સૌથી જૂનો સભ્ય છે અને એ હિટલરને બોલતો ખતાંની સાથે જ પહેલી જ નજરે હિટલર સાથે પ્રેમમાં પડ્યો હતો. ૧૯૨૩માં પણ એ હિટલરનો રહસ્યમંત્રી હતો, હિટલર સાથે જ એ કારાગારમાં જકડાયો હતો. હિટલરના પ્રેમમાં મસ્ત પનેલા બીજાઓની જેમ એ પણ અપરિણીત છે.

હેસનું બળ હિટલરના સાન્નિધ્યમાંથી ગિઆ કરતું હોય છે. હેસ પાસેથી પસાર થયા વિના હિટલરની મુઠ્ઠાકાત મુસ્કેલ હોય છે. હિટલરની સરકારમાં અમલદારી માગનારાનાં જીવ હેસની આસપાસ મંડળ રચતાં હોય છે, તેથી તો એ ત્રીજી રીશની રડતી દિવાલ કહેવાય છે. એ એલેક્ઝેન્ડ્રીઆમાં રાષ્ટ્રવાદી હતો, વિશ્વયુદ્ધ વખતે સમાજવાદી હતો અને આજે ભયંકર યહૂદીવિરોધી છે. પણ તેમાં એની મદત્તા થી, એની મોટાઈ હિટલરના સાન્નિધ્યમાં જ સાંપડી છે. એનું માખું જીવન હિટલરને સમર્પણ છે.

અને હીનરીચ હિમલર ! દૂરથી પંતુજ જેવો લાગતો છતાં પાસેથી ભારે ભયંકર અને વિકટ માનવી છે. કાળી ડગલીઓનો એ સરદાર, ગેસ્ટાપોનો (છૂપી પોલીસ) પણ મહાનાયક છે. એણે જર્મનીને જાનગીમાં કહી રાખ્યું છે કે હિટલરનું ખૂન તો હીક પણ ખૂન કરવાનો પ્રયત્ન થશે તો ય જર્મનીએ નહિ જોએલી એવી કત્તેઆમ કકળી ગઈશે.

એવો એ હિમલર ૧૯૦૦માં મ્યુનિચમાં જન્મ્યો હતો. પછી બુકનેર, ગોરિંગ, રૂઝવેલ્ટ અને હેસની જેમ ૧૯૨૩ના ધીંગાણામાં આથડ્યો હતો. ૧૯૨૭માં એને કાળી ડગલીના નેતાની પદવી પ્રાપ્ત થઈ. ૧૯૩૩માં એ મ્યુનિચ પોલીસનો પ્રેસિડન્ટ બન્યો અને

૧૯૩૪માં એના હાથમાં સમસ્ત પોલીસ ખાતું સોંપાયું. એ રીતે એના એ હાથમાં એ દંડા બિછળ્યા કરે છે. પોલીસ નાયક તરીકે એ કોઈને પણ ગિરફતાર કરી શકે છે અને કાળી ડગલીના કોનસેન્ટ્રેશન કેમ્પમાં જકડી શકે છે ને જરૂર લાગે ત્યારે નાસી જવાના પ્રયત્નના આરોપમાં વિધી શકે છે.

એવા એની ઉંચાઈ જોઈએ તેટલી છે. એનો દેખાવ પણ કદરૂપો નથી. પણ એ પરણુવાનો નથી કારણકે જરા જેટલું પણ અનાયું હોવાનું કલંક ન હોય તેવી સોએ સો ટકા જર્મન આર્યો જર્મનીમાં કે બીજે કશે શોધી જડે એમ નથી. અને તે વિના એ પરણે એમ નથી.

છોટા હિટલરોમાં સૌથી બીજો અને સૌથી મોટા માંસલ હાથવાળો દેહ તો ઝુકનેર જ છે. હિટલરના રોજના યુનંદા અંગરક્ષકોનો એ ઉપરી છે. હિટલરના પડછાયા જેવો એ હિટલરથી કદી દૂર નથી હોતો. હિટલરના સૂવાના ઓરડાની સાથેના જ બહારના ઓરડામાં એની પણ પથારી પડતી હોય છે.

એ ખેડેનમાં ૧૮૮૪માં જન્મ્યો હતો અને પછી હિમલરની જેમ વિશ્વયુદ્ધ પછી નાઝી સ્વયંસેવકોમાં જોડાયો હતો. નાઝી નેતા અને ઝુકનર બન્ને ત્યારથી ન વિખૂટા પાડી શકાય તેવા છે. રોહમને કેદ કરવા એના માંદગીના ઓરડામાં હિટલર એકબે ધસી ગયો હતો ત્યારે પણ ઝુકનર તો એની પડખે જ હતો. હિટલરના પડછાયા જેવો એ સાથે હોય તેથી હિટલર એકબે નહોતો એમ કહેવાની જરૂર નથી હોતી, કારણકે ઝુકનરે એ નાઝી નેતામાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ ઓગાળી નાખ્યું છે. એ સિવાય એની વધારે કે ઓછી બીજી મહત્તા નથી.

અધા નાઝી નાયકોમાં જુલિયસ રૅહીશરનું નામ પણ નાઝી હિંસા સ્વરૂપમાં આગળ તરી આવે છે. આને એ પંચાવન વરસનો પડછંદ છે, અને આને પણ ભૂખરી છાતીવાળો, ખરી પડેલા વાળવાળો, ઘડ અને વચકાયેલી આંખોવાળો એ વગર બોલ્યે કોઈના પણ મનમાં પાશવતાની પ્રતિમા પ્રગટાવી શકે છે. ૧૯૩૩માં એણે અઢીસો ચઢ્ઢીઓને ગિરફતાર કરી ખેતરમાં હારદોર ઊભા રાખી ઉપર ઊડતી ચાણુકોને સૂસવતી રાખી ખેતરમાંનું ખાસ દાંત વડે તોડાવ્યું હતું. ‘સ્ટરમર’ નામનું એક અઠવાડિક છાપું એ ચલાવતો હતો અને તેને ચઢ્ઢી વિરુદ્ધના મેલા પ્રચારથી ખદખદતું રાખી શકતો હતો. એક વખતે એણે ‘સ્ટરમર’ છાપાનો ‘ચઢ્ઢી કતલની નૈતિક વિધિ’ નામનો ખાસ અંક પણ કાઢ્યો હતો. એથી બહારનું જગત એટલું તો ખળભળી ઊઠ્યું હતું કે એ છાપાના એ ખાસ અંકને જર્મનીમાં જ દાખી દેવાની ફરજ પડી હતી.

એનો માનીતો શોખ નાઝી કારાગારમાં જકડાયેલા રાજકીય કેદીઓને ફટકા મારવાનો છે. એ કેદીઓની કોટડીઓને તપાસતો નીકળતો હોય ત્યારે એની આગળની કોટડીઓમાં ભયંકરતાના ભણકારા થઈ થઈ જાય છે અને એની પાછળ એના ફટકા પછીની ચીસો ચાલુ હોય છે. ડોક્ટર સ્ટીનરૂક સાથે હસીને વાત કરવા માંડ્યા પછી કેવળ શોખ ખાતર એણે ઓચિંતા શરૂ કરી દીધેલા ફટકાની વાત એ આને પણ મગરૂરીથી કહી શકે છે.

પણ એથી ય વધારે મગરૂર તો એ ફ્રેંકોનિયન જિલ્લાની વાત કરે છે ત્યારે બનતો હોય છે. એના પચાસમા જન્મદિવસે એ, એ જિલ્લાનાં છત્રીસ ગામ ખૂંદી વળ્યો હતો. એ છત્રીસ ગામમાં ચઢ્ઢી બોઝની જ વસ્તી હતી. એ વસ્તીની સંખ્યા બાવીસ હજાર નેટલી થતી હતી. એ અછંડ ડોક કરીને, મગરૂર માથું ઊંચકીને,

ગલીય આંખો મળડાવીને આજે પણ કહી શકે છે કે પોતાના પચાસમા જન્મદિવસે જ એ છત્રીસ ગામોમાં ચલાવેલા હત્યાકાંડ પછી ત્યાં એક પણ બાળક જીવતું રહી શકવા પામ્યું નથી. એની બડાઈમાં થોડીક અતિશયોક્તિ ભલે હોય પણ આજે એ પ્રદેશ વેરાન અને ઉજ્જડ બન્યો છે.

અને વિકટર લુઝને પણ કેમ જૂલી જવાય ! રોહમની ગિરફ-તારી થઈ ત્યારે હિટલરની સાથે એ પણ હતો. એને સાથે રાખવામાં એક વહીવટી કારણ એ હતું કે રોહમની ખાલી પડેલી જગા પર તરત જ લુઝની નિમણૂંક કરી દેવાની હતી.

એ લુઝ થોડોક બોથડ છે અને સ્વયંસ્કુરણ વિનાનો કેવળ કાન પર જ આધાર રાખતો હોવા છતાં હિટલરને અત્યંત વફાદાર હોવાથી, નાઝી નાયકમંડળમાં સ્થાન પામી શક્યો છે અને વિશ્વયુદ્ધમાં એક આંખ ગુમાવવા અને ચાર ધા પામવા ઉપરાંત એનાં વિશેષ પરાક્રમે જૂતકાળે જોયાં નથી.

અને બીજા એ એવા છે જેમનાં નામ જર્મની બહાર મ્યાં ન છતાં એ બન્ને સૌથી વધારે અગત્યના નાઝીઓ છે. એમાંનો એક ડૉ. રોબર્ટ છે અને બીજો વોલ્ટર ડારી છે. રોબર્ટ રાષ્ટ્રીય મજૂર મહાજનોનો નેતા છે અને બીજો રીશન્ના ખેતીવાડી ખાતાનો નાયક છે. આજે એ બન્નેની સત્તા આથમતી હોય એમ દેખાય છે.

ફાસી-ડી-કાંબેટીમેન્ટો

૧૮૮૩નીસાલના જુલાઈનાઓગણત્રીસમા દિવસે એક લુહારને ઘેર એનો જન્મ થયો. ઈટાલીમાં ડોવીઆ નામના એક ગામમાં એના બાપની કોઠ હતી, અને એની મા ગામની એક શાળામાં શિક્ષિકા હતી. બધા મહાપુરુષોની માની જેમ એની મા પણ મહાન હતી, એની માતાએ એને હાલરડે હિંચોળ્યો ને એની માએ એને ખીજ માતાઓની જેમજ પચપાનથી પોષ્યો. પણ પરિણામે એનો જેવો પરિપાક થયો તેવું એને બા કે બાપા બેમાંથી એકેયે આપ્યું નહોતું, ને એના જીવનને ઝંઝાવાત જેવો ઝોક દેનાર કોઈ બનાવે બન્યો નહોતો, કે જેનો જગાડયો એ ધણુને હડસેલી, એરણુ પરથી આંખ ઉઠાવી, કોઠ છોડીને ભાગી જાય.

ધણીવાર એવું અજબ જેવું બને છે. ધણીવાર કોઈનાનો સરખો સંજોગ કે કોઈ નજીવો બનાવ અજોડ અગત્યનો બની રહે છે. જર્મનીમાં થઈ ને બંધ ગાડીમાં બેનિનને એક જર્મન સેનાપતિએ જવા દીધો ન હોત તો રસેડ કહે છે કે રશિયાની ક્રાન્તિની સફળતા

અશક્ય બની હોત. ટ્રાઈરક્ટીએ જે બેનિનની દફતરવિધિમાં આવવાની ના ન પાડી હોત તો સોવિયેટ રશની પંચવર્ષિક યોજના અશક્ય નીવડી હોત, અને તે જ રીતે કહે છે કે જ્યારે રાજસભામાં મત મળ્યાતા હતા ત્યારે એક સમાજવાદી પ્રતિનિધિ રનાન કરવા ન જતો રહ્યો હોત તો ઓસ્ટ્રિયામાં ડોલ્ફસની સરમુખત્યારી થઈ ન હોત. પણ મુસોલિનીના જીવનમાં એવો એકે બનાવ બન્યો નથી. જાણે વેરાનમાં કોઈ કાંટાવાળો છોડવો ફૂટીને ફાલતો હોય અને હાલતો ચાલતો એનું રાક્ષસી કદ વિસ્તારતો જતો હોય તેમ મુસોલિનીના જીવન અને ઉછેર નીવડ્યાં છે, અને તેમ જ એણે એની પાશવીલીલા ઈટાલી આખા પર પ્રયત્નપૂર્વક પાથરી છે. મુસોલિનીના એવા જીવનઘડતરમાં કોઈ ચમત્કારનો ચમકારો, કે કોઈ નસીબની નવાજેશ દેખાતાં નથી. એણે એના બાપને કોઢમાં બોલું ટીપતાં દેખ્યા હતા, એની માતાને નિશાળમાં પાઠ ભણાવતી નીરખી હતી. બેમાંથી એકે પર ભિન્નઈ ગયા વિના એણે નિરધાર કર્યો કે “મારા જીવનને હું એક મહાગ્રંથ કરી મૂકીશ.”*

એવો એ એબેસેન્ડ્રા અને રોઝાનો દીકરો ગરીબાઈમાં જન્મ્યો હતો. એણે વીસ વરસની ઉંમર સુધીમાં કદી કોશીનો સ્વાદ ચાખ્યો નહોતો, અને સાદડી પણ સૂતા માટે મળતી નહોતી.

બાપાને એના ક્રાન્તિકારી વિચારોને લીધે જીવમાં રહેલું પડતું, એટલે એ હુહારની કોઢ એકધારું કામ કરી શકતી નહિ. બાપાના બાપ ને તેના બાપદાદાથી તો ખેતીનો ધંધો ચાહ્યો આવતો હતો. ૧૯૩૫માં ખેડૂતોની એક સભા સમક્ષ બોક્ષતાં મુસોલિનીએ પોતે જ કહ્યું હતું કે, કેટલાક બોકો એવા છે કે જે મને ઉમદા ઓગાદનો પુરવાર કરવામાં ખુશ કરી શકશે એમ માને છે. પણ મેં તેમને

* “I shall make my own life a masterpiece”

સંભળાવી દીધું છે કે તેવા પ્રયત્નમાંથી અટકી જવ, મારા બધા પિતામહો અને પ્રપિતામહો જમીનને ખેડનારા જ હતા.*

એ લુહારનો દીકરો ખેનિટો મુસોલિની પછી માતાના આગ્રહથી એક ધાર્મિક નિશાળમાં ભણવા બેઠો અને પછી એ માસિક ત્રીસ રૂપિયાના પગારથી માસ્તર થયો. પણ પછી જ્યારે એ સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ તરફ નાસી ગયો ત્યારે આગળથી વરસનો જ હતો.

એણે એક ચોકબેટના કારખાનામાં મજૂરી કરી, એણે કડિયો ખનીને રોજગાર મેળવ્યો. અને તો ય ધણી વાર એ કામ વિનાનો બેકાર રખડતો હતો. ધણી વાર એ ભૂખ્યો બમતો હતો. એણે એક વાર ભૂખના જોરથી એક યાગમાં ઉગ્રભૂતિ કરતી બે અંગ્રેજ બાઈઓના હાથમાંથી ખોરાક ઝડપી પોતારા મણ્યા હતા.

પછી એ ચળવળિયો બન્યો. એને પોલીસ સાથે અથડામણ થઈ. એ સ્વીટ્ઝર્લેન્ડની એક જેલમાંથી બીજામાં પૂરાયો. એક વખત જીનિવાની પોલીસે એના અંગૂઠાની છાપ લીધી અને ત્યારથી એણે સ્વીટ્ઝર્લેન્ડને ધિક્કાર્યું છે. એ જીનિવાના અપમાનને યાદ કરી એણે લીગ ઓફ નેશન્સને પણ પડકાર કર્યો છે.

એણે અગિયાર વાર કારાવાસની ફાટડીઓની સાંકડી દીવાલોનું સેવન કરવાને લીધે આજસુધી સાંકડી જગાઓથી બીવા માંડ્યું છે. માનસવૈજ્ઞાનિકો એની એ બીકને માનસરોગ (Claus-tro-phobia) કહે તેની તેને પરવા નથી. એણે કેપ્રીમાં આવેલા ખુલ્લું ગ્રોવમાં પેસવાની સાફ ના પાડી દીધી હતી કારણકે સાંકડી જગાઓમાં જતાં એ ડરતો હતો.

*.....so I said to them, "Stop it. All my grandfathers, all my great grandfathers were tillers of the soil....."

૧૯૦૪ની સાલમાં ઇટાલીમાં એ પાછો ફર્યો ત્યાર પછી ધગધગતા બોલો જેવો સમાજવાદી બની એણે દશ વરસ પસાર કરી નાખ્યાં. એ વખત દરમિયાન એણે નિશાળમાં શીખવીને, નવલકથા અને છાપાંઓમાં લખીને, ગુજરાત ચલાવ્યું. ૧૯૦૯ની સાલમાં ફેરલીમાં એણે એતું: ‘લા-બોટા-ડીકઝાસી’ નામનું પોતાનું છાપું ફાટ્યું. એનો અર્થ વર્ગવિગ્રહ એવો થતો હતો. વર્ગવિગ્રહના એ છાપાએ એની ઓળખને આખા ઇટાલી પર પાથરી દીધી. ૧૯૧૨માં એ એક ‘અવાન્તી’ નામના છાપાનો તંત્રી બન્યો. ‘અવાન્તી’ સમાજવાદીપક્ષનું દૈનિક પત્ર હતું. ત્રણ માસમાં એણે ‘અવાન્તી’નો પ્રચાર ત્રણગણો વધારી દીધો.

પણ પછી એ ટ્રેન્ટોમાં ગયો અને ઓરિટ્ટ્યામાં રખડ્યો. ત્યાંથી એના માથામાં એક નવો નાદ જાગ્યો. એ નવા નાદનું સ્વરૂપ રાષ્ટ્રવાદનું હતું.

પછી ૧૯૧૪નું વિશ્વયુદ્ધ સળગી ઊઠ્યું. યુદ્ધે એના સમાજવાદ પર ધા કર્યો. સમાજવાદીઓએ યુદ્ધમાં ભાગ ન લેવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે એ આડો પડ્યો. એને વારવાનો પ્રયત્ન થયો પણ એ વળ્યો નહિ; એને અનેક રીતે સમજવવામાં આવ્યો પણ એણે સમજવાની જ ના પાડી દીધી.

એ વસ્તુ પર એ સમાજવાદી સભામાંથી પૂઠ ફેરવીને ચાલી નીકળ્યો. એની પાછળ એનો ઉપહાસ હસતો હતો. એના અંતરમાં એની જાત તરફનો તિરસ્કાર ઉભેચાતો હતો. પોતાના ક્રાન્તિકારી વિચાર માટે જેલમાં પુરાતો એનો આપ એને ઠપકો દેતો હોય એમ એના કાન ભણકી ઊઠ્યા. ઇસુના ટોળામાં જયુડા જેવા એને જોતી એની મા લાજતી હોય એમ એને લાગ્યું. પણ એણે કોઈની

પરવા કરી નહિ. એણે સમાજવાદી પક્ષને છોડી દીધો. એની પાસેથી ‘અવાન્તી’ કાર્યાલયને કબજે સમાજવાદી પક્ષે લઈ લીધો, અને એને પક્ષમાંથી હાંકી કાઢ્યો. એના જૂનાસમાજવાદી ગિરાદરોએ એને ધિક્કારી કાઢ્યો. ત્યારે એ અન્વેડ એવી નફ્ટાઈથી બોલતો હતો: “તમે મને ધિક્કારો છો, કારણકે તમે મને હજુ ચાહો છો.”

પછી પ્રતિક્રાન્તિના અવળચંડા એળા જેવા એણે ‘પોપેલી-દ-ઈતાલિયા’ નામનું મૂડીવાદી છાપું શરૂ કર્યું. ફ્રાન્સના શ્રીમતોએ એને પૈસાના ઢગલા આપ્યા કારણકે ઈટાલી યુદ્ધમાં ઊતરે એમ ફ્રાન્સની શ્રીમંતશાહી ઇચ્છતી હતી.

ગઈકાલે જ જેણે લશ્કરવાદનો વિરોધ કર્યો હતો એવો એનિટો બીને જ દિવસે યુદ્ધનું રણશિંગું બની ગયો. એણે ગાંઝ ફૂલાવી ફૂલાવીને ફૂંકવા માંડ્યું: “જેમ આપણે એક યુનાની બીજા યુનાને, એક બોહીથી બીજા બોહીને, જુદાં પાડીએ છીએ તેમ આપણે યુદ્ધ અને યુદ્ધ વચ્ચે વિવેક વાપરવો જોઈએ. આપણે હાલીચાલી ન શકે તેવાં મુદ્દાં હવે વધારે વાર રહેવા માગતાં નથી. આપણે માનવી તરીકે માનવતાના આ યુદ્ધમાં થવાનાં નવાં સર્જનામાં ફાળો આપવા માગીએ છીએ.”

પણ એ ૧૯૧૬ના ડિસેમ્બર સુધી મોરચા પર પહોંચ્યો નહિ, અને પહોંચ્યો ત્યારે એક માસ પછી તરત જ ધવસ્યો અને દવાખાનામાં સાત માસ સુધી સારવાર માટે સૂતો, અને પછી પાછો ઘેર આવ્યો.

ઘેર આવ્યા પછી ૧૯૧૯ના માર્ચની ૨૩મી તારીખે એણે ફાસી-ડી-કોંબેટીમેન્ટો નામની એક ટેળકી જમાવી. એમાં લડાઈમાંથી જીવતા પાછા આવેલા કામ વિનાના સિપાઈઓ, અને મૂડીવાદના મુંડાઓ જોડાયા.

“ અને હું તો હજુ ય સમાજવાદી છું.” એમ બોલતા બેનિટોએ, પાછા આવેલા સિપાઈઓને જોઈ ને, પ્રજાસત્તાકવાદી પ્રધાનમંડળની નબળાઈને દેખીને, રાજસભાના સડાને નિરખીને, રાષ્ટ્રવાદી લાગણીને લલકારતો કાર્યક્રમ રજૂ કરવા માંડ્યો.

એની ફાસી-ડી-કોંબેટીમેન્ટોની સરદારી કરતો એ જોરશોરથી એના છાપામાં ઇટાલીને બોલ્શેવિક્કમમાંથી બચાવી લેવાની વાતો કરવા માંડ્યો, તથા બીજા શાહીવાદો સાથે પાસા ખેલવા માંડ્યો. એણે ૧૯૨૨માં આમન્ડ અને લોઈડ ન્યોર્જની મુલાકાત લીધી. એને મુસાફરીમાં સમજાયું કે ઇટાલિયન લીરાની કિંમત ફ્રાન્સના ફ્રાન્ક જેટલી નથી. એનું રાજકારણ મૂડીવાદી અર્થકારણને સલામત કરવા તરફ ઝૂકી પડ્યું અને જોતજોતામાં જ નિલ્દરામાં એણે પોતાની લાગવગ જમાવી દીધી. બાલબોએ શ્રીરામમાં અને ફેરેનાસીએ ત્રીમેનામાં ત્યાંના સામ્યવાદીઓ પર હલ્લા કર્યા. ધીમે ધીમે આખા ઇટાલી પર મુસોલિનીના ફાસીરો અને સામ્યવાદીઓ વચ્ચે અથડામણો ઊભી થઈ ગઈ, અને તોય હજુ પણ એ કહેતો હતો કે હું તો સમાજવાદી છું.

એણે બંને ગાલ ફૂલાવી સમાજવાદના હોકારા પાડ્યા અને બંને હાથ મૂડીવાદના મારાની જેમ ઇટાલીના શ્રમજીવીઓ અને સામ્યવાદીઓ પર વીંઝી રહ્યો. પ્રતિકાન્તિના પડછાયા જેવો મુસોલિની ઇટાલીના એક ખૂણાથી બીજા પર પથરાતો ગયો ત્યારે રાજ્યએ રોમમાં આવી સરકાર રચવાનું એને આમંત્રણ આપ્યું.

એણે રોમ પર કાળી ડગલીઓની ફૂથ કરી ત્યારે ૧૯૨૨નો ઓક્ટોબર માસ ચાલતો હતો. એણે સરકાર રચી. શુંડાઓની ટાળકીની સરદારીને લીધે એને શરણે સરકાર આવી. બંધ મોટર-

કારમાં પચાસ હજાર કાળી ડગલીવાળા દાસીસ્ટોના સાથમાં એણે રોમની સરકાર સંભાળવા માંડી. ૧૯૨૨માં એણે સંયુક્ત સરકાર સ્થાપી અને પછી હિટલરની જેમ દસ વરસમાં જે કાંઈ ફેસીસ્ટ ન હોય તે સૌને તંત્રમાંથી ફેંકી દીધા.

“એ મેટીઓટી!” બોલતાં એનાં જડબાંમાં દાંત કકડી ગિઠતા, એનાં બાવડાં અકડાઈ જતાં, એની આંખો એ જુવાન સમાજવાદી પર રોષ વરસાવી ગિઠતી. એ ભર સભામાં એના પર ઘૂરકી ગિઠતો, ને એકાંતમાં એને રગદોળી નાખવાની ધમકી આપતો.

એક દિવસ એ જુવાન સમાજવાદી એના ઘરમાંથી ગૂમ થઈ ગયો. એક દિવસ એનું કરપીણ ખૂન થઈ ગયેલું માત્રમ પડ્યું. એના સૌથી નજીકના બેડીઆઓ પર ખૂનની જવાબદારી તોળાઈ રહી. દાસીસ્ટ રાજનાં દોડતાં દમનોમાં તાળાં દેવાયેલાં મોઢાં-વાળા ચડેરાઓનું ભયંકર મૌન શોર મચાવી ગઈયું, ત્યારે એણે જાડેરજોગ કહી નાખ્યું:*

“પણ તમે ટ્રીટસની કમાન નીચે પતંગિયાંઓની શી શોધ માંડી છે! આ જાડેરસભા સમક્ષ, ઈટાલીના બોક્કો સમક્ષ હું સમજાવવા માગું છું કે ઈટાલીમાં જે કંઈ બને છે તેની જવાબદારી મારા માથા પર છે.....”

એવા બેનિટોએ દાસીસ્ટ શાસનની બધી ભયંકરતાઓ અને ખુના મરફનો અધાર પિછોડો ઓઢી દોડવા માંડ્યું ત્યારે એને ૧૯૧૨માં ઉચ્ચાયેલા શબ્દો શરમાતા હતા. *

* ૧૯૧૨માં એ બોલ્યો હતો:

‘એક એવા ઈટાલીનો ખ્યાલ કરો કે જ્યાં બધા સાડા ત્રણ કરોડ માણસો એક જ વિચાર કરતા હોય, —જાણે બધાનાં મગજ એક જ બીબામાં ઢાળ્યાં ન હોય. તે તમને એક ગાંડાઓનું ગૃહ અને તદ્દન કંટાળેલાઓનું સામ્રાજ્ય અગર વંધ્યત્વ જેવું લાગશે.

સરમુખત્યારની ઓળખ

રોમની મધ્યમાં પાલાઝો વેનેઝીઆમાં એને કામ કરતો જુઓ. આશ્ચર્ય થાય તેવો એનો ઠીંગણો દેહ ખભા આગળથી કદાવર છે. એના હાથ સુંદર એને નાજુક છે. એનું હાસ્ય આરસની પ્રતિભામાં કોતરી કાઢ્યું હોય તેવું છે. એનો વેશ ફાસીસ્ટ લશ્કરી છે. એના કામ કરવાના સ્થળથી મોટરકારમાં જતાં દશ મિનિટ દૂર એક સુંદર ઉપવનથી વિંટળાયેલો એ વીલા ટોરવોનિયાના મહાલયમાં રહે છે.

થોડાંક વરસ એની સ્ત્રી ડોના મિલ્લાનમાં રહેતી હતી, પણ હવે તે વીલા ટોરવોનિયામાં રહે છે. ડોનાનું મૂળ મહાન વ્યક્તિ-ઓના ઊગમ જોવું મૂઠ છે. એક વખત એ ફોરલીમાં નોકર હતી. કોઈ કહે છે કે મુસોલિનીના આપને ત્યાં એ ચાકરી કરતી હતી. આજે એ મુસોલિનીનાં પાંચ બાળકોની માતા છે. પહેલાં મુસોલિનીનો માનીતો મિત્ર એનો સગો ભાઈ આરનેલ્ડો હતો, આજે એની દીકરી ઈડા એ સરમુખત્યારના બધા પ્રેમનું પાત્ર બની ચૂકી છે. ઈડાનો

પતિ કાઉન્ટ સિયાનો મુસોલિનીનો પ્રેસ ડિક્ટેટર બન્યો અને પછી યુથોપિયા પર મોત વરસાવતાં વિમાનોની ડીસપેરેટ રહેડોનનો એ નાયક બનીને યુથોપિયા પર ઊડતો હતો. મુસોલિનીના એ જુવાન દીકરાઓ એક વિટોરીઓ અને બીજો બુનો, આપે માંડેલી હેવાનિયતમાં આકાશમાંથી આગ અને મૃત્યુ ગેસ વરસાવતા યુથોપિયા પર ભમતા હતા. સરમુખત્યારનાં એ નાનાં બાળકો, રોમાનો અને આના પણ આપ સાથે આકાશમાં ઊડતાં થયાં છે.

આજે પચાસ ઉપરની ઉંમરે પણ બેનિટો મુસોલિની સરસ આરોગ્ય ભોગવી શકે છે. દૂધ અને ફળ વિના એ ભાગ્યે જ બીજું કંઈ ખાય છે. “ફળ, ફળ અને ફળ... સવારમાં ફળ અને રાતના પણ ફળ, એ જ મારી સતત તંદુરસ્તીની ચાવી છે.” એમ એ પોતે અનેક વાર કહે છે. એ ઉપરાંત એ રોજ નિયમિત કસરત કરતો હોય છે તથા કદિ પણ દારૂ પીતો નથી કે ધૂમાડા કાઢતો નથી. જુવાનીમાં એ સ્ત્રીઓના સંગમાં ખૂબ રંગીલો બનતો હતો પણ આજે એની વિષયભૂખ શમી ગયેલી કહેવાય છે.

હાલના સરમુખત્યારોમાં એ એક જ એવો છે કે જેણે ધર્મ સાથે પણ સમજૂતી કરી છે. ૧૯૨૯માં એણે દેવળ અને સરકાર સાથેનો સંબંધ સુધારવાની સંધિ કરી. ૧૯૩૨માં બેનિટો પોતે વેટીકન ગયો અને પ્રાર્થનામાં ઘૂંટણીએ પડ્યો. જુવાનીમાં એ એના બાપની જેમ હડહડતો નાસ્તિક હતો, આજે એ ધાર્મિક બની ગયો છે અને દરરોજ પ્રાર્થના કરે છે. એણે એની સૌથી મોટી દીકરી ઇડાને પરણાવીને સોનાની માળા ભેટ આપી તથા સૌથી નાનીનું નામ આના-મેરિયા રાખ્યું.

એને માનવસ્વભાવમાં ખૂબ રસ છે. એ એની મુલાકાત

હેવા આવનારાઓની ખોપરી પર ટકારો મારી જોવાનું ચૂકતો નથી. ઘણીવાર તો એની મુઝાકાત બેનારાને એ જ વધારે પૂછી નાખે છે. કહે છે કે એણે અત્યાર સુધીમાં સાઠ હજાર બોકોને સાંભળ્યા છે.

પણ એના માથાનાં કમાડ અંધ હોય છે. એ અનેકોને સાંભળતો છતાં ભાગ્યે જ કોઈની સલાહ લેતો હોય છે. એ એકબે એના અંતરનાદ પ્રમાણે નિશ્ચયો કરે છે, અને ન્યારે ધારે ત્યારે એ પોતાની જાતને દીબેટના લામા જેવી ગૂઢ અને પાસે ન જઈ શકાય તેવી બનાવી શકે છે. એની મુઝાકાતોમાં એ ઘણો જ હાજરજવાબી, ચાલાક અને ભરાડી છતાં એક જ વખતે એને આવો સવાલ પૂછવાની ફ્રાન્સીસ હેક્ટે હિંમત કરી હતી. એણે પૂછ્યું હતું: “પણ આપ નામદારે આપના શિસ્ત, વફાદારી અને આજ્ઞાધાર-કતાના ફ્રાન્સીસ્ટ સદ્ગુણોનો આપની પર જ અમલ થવા દીધો હોત તો, પોતે આજે છો તે પદવી પર હોત ખરા કે?” એવો સવાલ પૂછ્યા પછી બગાસું ખાતાં ચિત્તાના ખૂની જડામાં હાથ ધાલી દીધો હોય તેમ ફ્રાન્સીસના શ્વાસની ગતિ વધી ગઈ હતી. વળી બીજી વખત એને બે ખચરપત્રીઓએ જરાક મૂંઝવી નાખ્યો હતો. એક હોટેલની લોબીમાં થોડાં વરસ પર એની આસપાસ છાપાંના ખચરપત્રીઓ વિંટળાઈને બેસા હતા. એણે તેમાંના એક સ્ત્રીકોંબને પૂછ્યું: “તમારા સામ્યવાદી મિત્રોના શા ખચર છે?”

“હું સામ્યવાદી નથી પણ, મોનરચોર પ્રેસિડેન્ટ ! હું તો સમાજવાદી છું.”

“હું ભૂલ્યો.” મુસોલિનીએ સુધાર્યું.

“પણ આ પહેલીવાર નથી.” એક ડચ ખચરપત્રીએ ડોક લંબાવી અને મુસોલિનીની આંખોમાં સાપોલિયાં રમવા લાગ્યાં.

એ આખો વખત વાંચે છે, અને વાંચીને નોંધ રાખતો જાય છે. એક વખત તો લડવીગ પણ એના ઇતિહાસના જ્ઞાનથી અજાણ્ય પામી ઊઠ્યો હતો. અને વાંચીને વાગોળેલું લખવાનો પણ એને શોખ છે. ફાસીઝમ પર ‘મીન કેમ્ફ’માં લખતાં જ્યારે હિટલરે છસો પાન બગાડ્યાં હતાં, ત્યારે તે જ વસ્તુ મુસોલિની બાર પાનની એક પુસ્તિકામાં રજૂ કરી શક્યો હતો.

મુસોલિની, હિટલરને, ઉમરાવોને, પૈસાને, બિલાડીને અને ઘડપણને ખૂબ જ ધિક્કારે છે. એ ઘરડા પુરુષો તરફ અને ખાસ કરીને ઘરડી સ્ત્રીઓ તરફ તિરસ્કારથી જુએ છે. એ પોતે દાદો છે એ હકીકત તરફ એને અત્યંત સૂગ છે. એ પચાસ વરસનો થયો ત્યારે ઇટાલિયન પ્રેસને એનું ફરમાન હતું કે તે વાતનો ઉલ્લેખ કરવો નહિ. અને એ ખૂબ ચાહે છે, એક રોમ નગરને, એની દીકરી ઇડાને, જમીનદારોને, પુસ્તકોને, એરોપ્લેનોને અને ગતિને.

“પણ એમાં એણે એટલું લંગાણુ શાને કર્યું?” ત્રીસમા જીવે હિટલરે મહાક્ષતા મૂકેલા મરણુ વખતે રોહમનું ખૂન થતા પહેલાં તેની સાથે વાત કરવામાં હિટલરે પાંચ કલાક કાઢી નાખ્યા હતા તે સામે મુસોલિનીએ અણુગમો બતાવ્યો હતો. એને ગમે તેવા અધોર કે ઘાતકી કામના અમલમાં ઢીઝ તરફ ખૂબ અણુગમો છે. એનો અંતરનો અવાજ થડકી ઊઠે કે અંગત સંબંધો કે રાજકારણમાં ગમે તેનો અમલ કરતાં એ અચકાતો નથી. એણે કહ્યું છે કે, “હું મારી જાતને બદલી શકતો નથી, હું પશુઓની જેમ જાતને તે બદલાઈ જાય તે પહેલાં સૂંધી શકું છું. હું મારા આવેગોનો અમલ કરું છું અને તેથી કદી પણ જૂલ કરતો નથી.” એવો બેનિટો એના આવેગમાં ઊછળતો સખતાઈની

હદ વટાવી શકે છે. પણ કયો સરમુખત્યાર સખત નથી? હિટલરે કે સ્ટેલિને પણ પોતાના કુસ્મનને કચારે માફ કયો છે?

અને તો ય એને વિશ્વના રાજકારણનો ખ્યાલ રહે છે. હિટલર તો જર્મનીને જ પોતાનું જગત માને છે પણ મુસોલિની એમ ભાન ભૂલતો નથી. એને દરેક વખતે ખબર હોય છે કે ઇટાલીની બહાર દુનિયા ઘણી મોટી છે. એ મોટી દુનિયાને રોમ દોરશે ને રોમની ભટ્ટી એની ધમણ પર ધીખતી રહેશે એવું માનવું એને ખૂબ ગમે છે કહે છે કે એ જન્મ્યો ત્યારથી અપમાન પામ્યો છે. એ ભણતો ત્યારે પણ ગરીબ છોકરાઓને માટે અલાયદી રખાયેલી ત્રીજા નંબરની પાટલી પર બેસીને ભણતો, એ વાત એ કદી ભૂલ્યો નથી. એ વાતના વૈરમાં જ હોય તેમ જ્યારે એ સત્તાના શિખર પર નહોતો ત્યારે પર્વત પર ચઢીને તેના માથા પર બેસતો, નાસીને સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ જઈ કડિયો ખનીને સૌથી ઊંચી દીવાલો જ ચણતો અને આજે પણ તેથી જ એ એરોપ્લેન પર મુગ્ધ છે.

પરંતુ એ વહેમી છે. વરસો પહેલાં એને ઘણી ભેટો મળી હતી જેમાંની એક ઇન્જિનના પિરામીડની કબરોમાંનું મમી (મડદું) હતું. એક વાર રાતના એને ઓથારે દાખ્યો. એણે પથારીમાં આંખો ઊઘાડી રાખી. પછી સ્વસ્થ થઈને છાતી અને કપાળ પરનો પરસેવો લૂછી નાખીને એણે પથારીમાંથી રાડ નાખી:

“એને હમણાં ને હમણાં ઊઠાવી જાવ.” નહિ સમજેલા કર્મચારીઓ અદબમાં અછડ ગિભા હતા.

“એને, એ મમીને. રાતના મારી છાતી પર...” આવડો મોટો

એ વચમાંથી બોલતો અટકી ગયો. હું બીધો એમ દેખાઈ જાય તો...!

“એને અહીંથી ઉપાડી જાઓ.” એણે ફરમાવ્યું.

છ ફૂટ લાંબી અને પાંચ ફૂટ પહોળી એવી કારાગારની બોલીમાં એને પૂરાવું પડ્યું હતું અને ત્યારથી સાંકડી જગાઓમાં જતાં એ ડરે છે પણ તેનો એને ડર નથી, કારણકે એને મરણનો ડર નથી. એ માને છે કે નસીબમાં નિર્માયું હોય ત્યારે જ મરણ આવે છે અને આવે છે ત્યારે પાછું ડેલી શકાતું નથી. લોકો એને વહેમી કહે તેની એને પરવા નથી અને છતાં પણ એકલા નસીબના હાથમાં પોતાની જાતને સોંપી દે એવો એ મૂરખ નથી. એની જાતના રક્ષણની સખતમાં સખત સાવચેતીઓ આઠે પહોર રાખવામાં આવે છે. પોલીસનો વડો નક્કી કરે તે જ રસ્તે એ ફરે છે, રોમમાં એવા ઘણા રસ્તા છે જેના પર સરમુખત્યારી સાંપડ્યા પછી એણે કદી પણ પગ સરખો મૂક્યો નથી.

પણ એક વાતની એને પરવા નથી. કહે છે કે કોઈ વાર નાઝી કમઠાણુ ગળડી પડે તો પોતાની જાતને પોતાને જ હાથે વિધી રાખવા હિટલર હંમેશાં ટેબલના ખાનામાં એક રિવોલ્વર રાખી મૂકે છે પણ બેનિટો એમ કરવામાં માનતો નથી. રૂવાંડે રૂવાંડે ગબ્બર ગોરીલો બેનિટો ફાસીઝમ ફસડી પડે તો ય કદી આપઘાત કરવામાં માનતો જ નથી. ફાસીઝમ એની શોધ છે. ફાસીઝમ એના માથામાંથી જગતનાં જૂનાં ચક્ષરોની ગતિને વેગ આપવા સરજાયું છે. ફાસીઝમ સત છે, એને ફાસીઝમનું સત ચઢ્યું છે. ફાસીઝમ ફસડે કેમ ! અને તોય એ મરે કેમ ! એમ સહેલાઈથી મરવામાં બેનિટો મુસોલિની કદી માનતો નથી.

ફાસીઝમનું સત

મહાપુરુષો માને છે તેમ એ માને છે, અને કોણ કહે છે કે એ મહાન નથી? એ માને છે ... જોરશોરથી માને છે કે ફાસીઝમ એક જીવનનું સત છે અને તે એના માથામાં એને જ સાંપડ્યું છે. દુનિયામાં ઘણા મહાનોગે અનેક સત્યો સાંપડ્યાં છે અને તે જૂની વસ્તુઓ છે એમ સ્વીકારવાની તે મહાનોએ ગાઈવગાડી ના પાડી દીધી છે, એટલું જ નહિ પણ એ સત્યો પાશવી ઘટમાળને જાળવી રાખવાની આળપ'પાળવાળી માત્રિકબોક્કને પંપાળવાની પ્રતિક્રિયાઓ માત્ર છે એવી વાત તો સાંભળવાની પણ તેમણે ના પાડી છે.

વાત એમ છે કે બેનિટોને ફાસીઝમના સત્યની જરૂર પડી હતી અને પછી એ અનિવાર્ય રીતે એની ખોપરીમાં ખખડી પડ્યું હતું. એ સત્યની જરૂરિયાત વિષે એ પોતે જ કહે છે કે “કેટલાકો એવા હોય કે તેમને સત્ય સમજાય તે પહેલાં જ સત્યથી તેમને કચડી નાખવા પડે છે.”

‘યુરોપની બીતરમાં’

બેનિટો મુસોલિની : યુરોપનો સૌથી લુચ્છા ને ગણતરીબાજ કાદ-
પુરુષ : રફેલિંગ, મચ્છી મારવી, ઘોડેસવારી કરવી : એ એના
અંગવાચ્ય માટેની શોખદસરનો.

મુસોલિનીએ રજૂ કરેલા ફાસીઝમના મૂળમાં એનું અગ્રાધ વાચન છે. એ બધા વાચનમાં નિત્સેની એના પર સખત અસર થઈ છે. નિત્સેની બળાત્કારની ફિલસૂફી પર એ મહામુગ્ધ છે. પણ એ બળાત્કારને દુનિયાના આરોગ્યમાં ખલેલ કરતાં કેટલાંક રોગનાં જંતુઓને નાશ કરવાને જરૂરી માને છે. બોલ્શેવિઝમ એક રોમ છે અને ઇટાલીમાંથી સમ્યવાદીઓને રોગના જંતુઓની જેમ નિર્મૂળ કરવાનો એને વેગ છે. એ વેગના આવેગમાં એણે ફાસીઝમની રચના કરી છે. પણ એનો એકેએક વિચાર તો જૂતકાળમાંથી લેવાયેલો છે. એણે ફાસીસ્ટ સલામ પણ પેતે નવી જ શોધી કાઢી નથી પણ એને તે અનુનઝીઓએ શીખવી હતી. કાળી ડગલી પણ એણે આરડિટીના યુનિકોર્નમાંથી ઉપાડી લીધી છે.

પણ એવું ફાસીઝમ છે શું ? ફાસીઝમનું સત્ય એને સમાજ-વાદને છોડી દીધા પછી, શાહીવાદી ખૂન અને લૂંટનો સાથ સ્વીકાર્યા પછી, શ્રીમંતશાહીના સહકારમાંથી હાથ લાગ્યું છે. ફાસીઝમના સત્યનું હાર્દ વર્ગવિગ્રહને બદલે વર્ગમેળનો સિદ્ધાંત ગોઠવવામાં છે.

એવા હાર્દવાળા ફાસીઝમનું અર્થકારણ ઇતિહાસના નવા પરિબળની ઐતિહાસિક ન્યાયની ફૂંકમાં ગંજીપાના મહેલ જેવા ઢગલો થઈને ધરાશાયી બનવા ખખડી ઉઠેલા મૂડીવાદી મહેલની દીવાલોને રક્ષવા તેની આસપાસ બાંધેલી કાંટાની વાડ જેવું છે. એ અર્થકારણના તંતુઓમાં ખાનગી મિલકત અને ખાનગી નફાનું રક્ષણ કરતી મૂડીવાદી સરમુખત્યારીવાળી સરકારની નાગી તરવાર નીચે ચાલતી અનેક પ્રકારની ચાલ્યાજીઓ અને દમનો વણામેલો છે.

ફાસીઝમની આર્થિક ઘટનામાં રોમની સરકારે સમસ્ત દેશની માલિકી અને મજૂરીવાળી આખીય ઉત્પાદન ઘટનાને બાવીસ કોર્પોરેશનોમાં સમાવી દીધી છે, જેમાંથી રાજસભાના નીચલા

ખંડના પ્રતિનિધિઓ ચુંટાયા જાય છે. દાખલા તરીકે દુરીન કે એવા ઇલાકાના પ્રતિનિધિઓ ચુંટાતા હોય છે.

એક એક કોર્પોરેશનમાં ફાસીસ્ટ પક્ષના ત્રણ ડેપ્યુટીઓની સીધી દેખરેખ હોય છે. દરેક કોર્પોરેશન પર પ્રધાનમંડળમાંથી એકનો અથવા સરમુખત્યાર નીમે તે ઉપમંત્રીનો અધિકાર હોય છે. નીચલા ખંડમાં ચુંટાતા ડેપ્યુટીઓની ઉમેદવારીમાં તે જ ઊભા રહી શકે છે કે જેમને ગ્રાન્ડ ફાસીસ્ટ કાઉન્સિલની અનુમતિ હોય. મતદારો એ પ્રમાણે ગ્રાન્ડ-ફાસીસ્ટ કાઉન્સિલ નીમેલી યાદીનાં નામો માટે જ હા કે ના કહી શકે છે.

સરકાર સર્વોપરી હોવાને બીધે પોતાના જ નફા માટે અર્થ-કારણનું નિયમન કરી શકે છે. ફાસીઝમના આધ્યાત્મવાદે ઇટાલિયનો-માંથી રોમનો બનાવવાની રાડ નાખી પણ પરિણામે ઇટાલી આખું એક મોટું વિકરાળ કારાગાર બની ચૂક્યું છે.

એવી ફાસીસ્ટ સરકાર આજે સરમુખત્યારની નજરમાં એક આધ્યાત્મિક અને નૈતિક હકીકત બની ચૂકી છે; તથા એ સરકાર ઇટાલીના આત્માના આવિષ્કાર રૂપ છે એવો આત્મસાક્ષાત્કાર બેનિટો પામી ચૂક્યો છે.*

એમ ઇટાલીનો આત્મા આવિષ્કાર કરનાર ફાસીસ્ટ સરકારનું ફાસીઝમે રચેલું અર્થકારણ આવું છે. કોઈ પણ માત્રિક સરકારની પરવાનગી વિના મજૂરને રજા આપી શકે નહિ.

* “The state as conceived of and as created of and as created by Fascism, is a spiritual and moral fact in itself, since its political, juridical and economic organisation is a concrete thing, and such an organisation must be in its origin and development a manifestation of the spirit.”

કોઈ પણ માલિક સરકારની પરવાનગી વિના પોતાના કારખાનાને બંધ કરી શકે નહિ કે વિસ્તારી શકે નહિ.

માલિકે ઉકોનિયન વેરા પ્રમાણે સરકારને પોતાની આવકમાંથી મોટો એવો કર આપવો. એ એક વાત થઈ. ફાસીઝમનું સત બીજી વાત પણ બોલે છે:

કોઈ પણ વ્યક્તિ મજૂરોનાં મંડળો કે મજૂરો પોતે પોતાનાં મંડળો કરી શકે નહિ.

મજૂરોના પગારકાપ સરકાર ગમે ત્યારે કાઢે. કરીને કરી શકે. સરકારે નક્કી કરેલા પગારથી વધારે પગાર મજૂર મેળવી શકે નહિ.

મજૂર હડતાલ પર કદિ જઈ શકે નહિ.

એવું ફાસીઝમનું અર્થકારણ આજે ચારેકારથી માલિક-શાહીની રક્ષા કરવા બોખંડી દિવાલ રચીને બેઠું છે. એ દિવાલે નિરંકુશ માલિકશાહીને પણ થોડાક અંકુશો નીચે મૂકી છે તથા તેમની નફાની લૂંટમાં ભાગ પડાવ્યો છે. પણ એવો અંકુશ ને એવો ભાગ પોતાની જ સરકારને આપવા મૂકી ગમે ત્યારે તૈયાર હોય છે. આજની જગતી મજૂરોની ક્રાન્તિકારી માગણીઓને મૂળમાંથી જ રહેંસી નાખનાર સરકારને બદલામાં એટલું આપવામાં માલિકોને કદિ અફસોસ થયો નથી.

એ ફાસીઝમના સત્યને સામ્યવાદીઓ પ્રતિક્રાન્તિના નામથી ઓળખે તેની માંધાતા મુસોલિનીને પરવા નથી. એ સાફસાફ સંબળાવે છે કે આજ સુધીમાં એ ફાસીઝમના સત્યે શાંતિવાદ, સામ્યવાદ અને બોક્ષાસનવાદને કુસ્તીમાં બીડાવ્યાં છે અને એ કુસ્તી કેવળ વીરતા અને અંગત મિલકતની પવિત્રતાની છે.

મુસોલિનીના દોસ્તો

મુસોલિની ત્રિમૂર્તિ છે. એનું એક સ્વરૂપ ડયુસ અથવા ફાસીસ્ટ પક્ષના નેતાનું છે, એનું બીજું રૂપ કેપો-ડેલ-ગોલ્ડનો અથવા વડા પ્રધાનનું છે અને એનો ત્રીજો આકાર આન્ડ-ફાસીસ્ટ-કાઉન્સિલના મુખીનો ભાવ ભજવતો હોય છે.

મુખ્ય પ્રધાન તરીકે એ રાજને જવાબદાર છે, ફાસીસ્ટ પક્ષના નેતા તરીકે એ આન્ડ-ફાસીસ્ટ કાઉન્સિલની નિમણૂક કરે છે અને પછી તેના પર પ્રમુખ તરીકેનું પ્રભુત્વ જાળવે છે. રશિયામાં સ્ટેલિનની નિમણૂક ત્યાંના સામ્યવાદી પક્ષની મધ્યસ્થ સમિતિ કરે છે અને સ્ટેલિન તે સમિતિના સભ્યોને જવાબદાર છે; જ્યારે આન્ડ-ફાસીસ્ટ-કાઉન્સિલની નિમણૂક મુસોલિની કરે છે અને તે કાઉન્સિલના સભ્યો મુસોલિનીના નમ્ર હથ્થુરિયાઓ છે.

મુસોલિનીની આન્ડ-ફાસીસ્ટ કાઉન્સિલના સભ્યોની સંખ્યા પચીસની છે. એ સભ્યોનાં નામ ખાનગી રાખવામાં આવે છે તથા તે ખાનગીમાં જ મળે છે. એમ સાંભળવા મળે છે કે બાલ્બો,

મુસોલિનીના દાસ્તો

ડીએનો, અને ડી-વીશી આજીવન સબ્યો છે. જો મુસોલિની મરણ પામે તો ગ્રાન્ડ-ફાસીસ્ટ-કાઉન્સિલ મુસોલિનીના પદ માટેનાં નામે રાજ સમક્ષ ધરે જેમાંથી રાજ એકને મુસોલિનીના પદ પર પસંદ કરે. એમ સમજાય છે કે મુસોલિનીએ પોતે જ એવાં ત્રણ નામે પસંદ કરી રાખ્યાં છે.

મુસોલિનીએ એક વેળા લડવીગને કહ્યું હતું કે ઇટાલીમાં ખીજો ડ્યુસ સંભવશે નહિ. એનો કહેવાનો ભાવાર્થ એ હતો કે પોતા પછી પોતાના જેવો કોઈ પુરુષ આવશે નહિ. અને ખરેખર એની આસપાસના ગોઠિયાઓ બધા નાનકડાં માછલાં જેવા છે. ઇટાલીમાં એકે ગોરિંગ નથી, એકે કાગાનોવિચ નથી. ત્યારે કોઈ વેળા કોઈ ગ્રાન્ડી કે કોઈ બાલ્ડો ખૂબ આમળ તરી આવે છે ત્યારે મુસોલિની જ તેના માથા પર ટપલી મારી બેસાડી દે છે. કારણકે બેનિટોને પોતાની પડખે સમાનભાવે કોઈ ખીજો બિલો થઈ જાય તે પસંદ નથી. ડી-એનોએ યુથોપિયામાં આડોવા ને મકાનુ સર કર્યાં કે તરત જ તેને ત્યાંથી ખસેડી બેવામાં આવ્યો હતો અને ફાસીસ્ટ પક્ષનો મંત્રી સ્ટારાસ જો અત્યારસુધી પોતાનું સ્થાન ટકાવી શક્યો હોય તો મુસોલિની પાસે ઝૂકી જવાની અજબ આવડત એણે હાથ કરી છે તેથી. જો એ જરાક નેટબો જ હાલવા માંડે તો એના માથા પર પણ કોથળામાં ધાબેલી પાંચશેરી પડી જ સમજો. આજે તો ડ્યુસ પોતે જ ફાસીસ્ટ ઘટના છે. હમોના ધાતકી પ્રકારો અને ખૂનરેણથી ગબ્બર બનેલી એ ઘટના ડ્યુસની આંખો મીચાઈ ગયા પછી કેટલી ચાલશે તે શું કહેવાય ?

પણ એવી એ ઘટનાની ઘટમાળમાં મુસોલિનીની ચારે કોર ચક્કર ભારતી મંડળી ફાણુ છે તે જાણવું જરૂરી છે જ. ફાસીસ્ટ

પક્ષના મંત્રીપદમાં જ જાણે એવું કંઈ છે કે એ પદવી પર પગ મૂકવો, જૂલ કરવી અને ત્યાંથી ગળડી પડવું. ૧૯૧૯થી ન્યારે ફાસીસ્ટ પક્ષની રચના થઈ ત્યારથી આજસુધીમાં છ મંત્રીઓ બદલાયા છે. સરાસરી અઢી વરસે એક મંત્રી પોતાની ઉપયોગિતાને ટળી જાય છે અને બીજાની નિમજીક થાય છે.

સૌથી પહેલા મંત્રી બીઆનશીનું નામ મેટીઓટીના ખૂન સાથે સંડોવાયું અને એને ઉતારી ખાડવાની મુસોલિનીને ફરજ પડી. એની ગાદી પર ગુન્ટા બેઠો. પછી રોબર્ટો આબ્યો, રોબર્ટો પછી ઓગસ્ટોનો વારો આવ્યો. ઓગસ્ટો પછી રોડઝ અને રોડઝની ખાલી પડેલી જગા પર સ્ટારાસ ફાસીસ્ટ પક્ષના ચોકીદાર શિકારી કુતરા જેવો આફ્ટ થઈ ગયે.

સ્ટારાસની બીજી બધી લાયકાતોને ટપી જાય એવી એક લાયકાત એના માલિક મુસોલિનીની અનન્ય ભક્તિ કરવાની છે. એને મુસોલિનીમય થઈ જવાનો આધ્યાત્મિક આવેશ છે. એણે મુસોલિનીના હાવબાવ પોતાના અંતરમાં ઉતાર્યા છે. એ આજે બોલતી વેળા મુસોલિનીની જેમ જ આંખના ડોળાને ઘૂમરીએ ખવડાવી શકે છે. એના અધિકારે એને બોકપ્રિય રહેવા દીધો નથી પણ માલિક તરફની એની પ્રમાણિકતા અભડાઈ નથી ત્યાંસુધી એ સલામત છે. એ પ્રમાણિકતાના નશામાં એણે એક વખત એક જૂલ કરી નાખી હતી. એણે સૂચના કાઢી હતી કે પત્રોમાં લખનારે બેનિટોને સંબોધતાં ખાલી ડ્યુસ અથવા નેતા ન કહેવું પણ ઈલીવા-ઈ-ડ્યુસ એમ કહેવું. પણ એની અજોડ સ્વામીભક્તિમાં થળ ભોંકાય તેવો મુસોલિનીના છાપા 'પોપાબો-દ-ઈતાલિયા'માં મુસોલિનીનો જ લખેલો પણ નનામો એક ભેખ પ્રગટ થયો જેમાં સ્ટારાસની એ સૂચનાને તિરસ્કારી કાઢવામાં

મુસોલિનીના દોસ્તો

આવી હતી, કારણકે અનેક કારણોને લીધે જર્મનીમાં હેઝલ-હિટલરના અવાજનો પડઘો ઇટાલીમાં પાડી નાઝી જર્મનીની નકલ કરવાની ડ્યુસની ઇચ્છા નહોતી.

સ્તારાસ પછી મુસોલિનીની નજદીક, એનો પોતાનો જમાઈ કાઉન્ટ સીઆનો છે. એણે પ્રચારખાતાના પ્રધાન તરીકે કામ કર્યું. પછી યુથોપિયા પર મૃત્યુ વરસાવતો બમ્બો. એનો આપ મુસોલિનીનો નજદીકનો મિત્ર છે.

ખીજો એક રોઝોની છે, જે મુસોલિનીના હજુરિયામાં ઠીક ઠીક સત્તાવાન છે. એણે ઘણાં વરસો અમેરિકામાં પસાર કર્યાં છે તથા આજે એણે ઇટાલીમાં મજૂર મહાજનો આંધી દીધાં છે.

એ નામોમાં સૌથી આગળ તરી આવે એવું એક નામ બાલ્મોનું છે. ફાસીસ્ટ ઇટાલીમાં એ એકલો જ એવો છે જે ઘણીવાર ધાર્યું કરી શકે છે.

બાલ્મો શ્રીરમાં ૧૮૯૭માં જન્મ્યો હતો. ખૂબ નાની ઉંમરમાં લશ્કરમાં જોડાયો હતો અને તરત જ યુદ્ધના માનચાંદ પામ્યો હતો. વીસ વરસની ઉંમરે એણે એક છાપું શરૂ કર્યું હતું, તથા ૧૯૧૯માં મુસોલિની સાથે જોડાયો હતો. સમાજવાદીઓ સાથેની ઝપાઝપીમાં એ જ સૌથી આગળ તરી આવતો હતો. એણે રેવેના જીત્યું હતું, પરમાને ઘેરો ધાલ્યો હતો. ૨૬ વરસની ઉંમરે એ ફાસીસ્ટ મિલીશિયાનો પહેલો સેનાની બન્યો હતો. પછી એ હવાઈ કાફલાનો મંત્રી બન્યો.

એક વખત એ હવાઈ કાફલાના પ્રધાનના અધિકારમાં મુસોલિનીને મળ્યો. ડ્યુસ એણે કરેલા હવાઈ લશ્કરી અંદાજપત્ર સાથે ચિડાયેલો બેઠો હતો. બાલ્મો મુસોલિનીના મહાલય પાલાઝોમાં

સીધા આવ્યો. બેનિટોએ એને એની તાબેદારીનો ખ્યાલ આણવા એની મુલાકાત વખતે પોતાની મેજ સામે બીજી એકે ખુરશી રાખી નહિ. અને એ આવ્યો ત્યારે બેનિટો બેઠો જ રહ્યો. બાલ્મોએ જરા પણ સંકોચાયા વિના મુસોલિનીના મેજ પર ગોઠવાઈ ગયો !

અને તો ય મુસોલિનીને એ ખમે છે કારણકે જે ફાસિસ્ટ ન હોય તે સૌને અને ખાસ કરીને સામ્યવાદીઓને દિવેલ પાઈને પછી ફટકા મારવાની રીત એણે શોધી કાઢી હતી.

પરંતુ બાલ્મોની કેટલીક બાબતો બેનિટોને પસંદ નથી જ. પહેલી વાત, એ ખૂબ જ બોકપ્રિય થઈ શકે તેવો છે. તેથી જ યુથોપિયાના યુદ્ધમાં એને મોકલવામાં નહોતો આવ્યો પણ લીબિયામાં રવાના કરી દેવામાં આવ્યો હતો. બાલ્મોને એ ખમ્યું નહોતું પણ માલિકની મરજી આગળ તેનું શું ચાલે વારું ? બાલ્મોની બીજી અણગમતી વાત એની રાજકુમાર અંબરટો સાથેની મિત્રાચારી છે. ૧૯૩૨ અને ૧૯૩૩માં તો અંબરટો ફ્રાન્સિઝમનો થોડોક વિરોધી છે એવી જાંઘ બેનિટોને આવી હતી અને એણે તરત જ લશ્કરના વફાદારીના સોગનવિધિને રાખના વારસદાર રાજકુમાર તરફની વફાદારીના સોગનથી અળગા પાડી દીધા હતા. હજુ ય બાલ્મોએ અંબરટોની બાઈબીધી છોડી દીધી નથી તથા એ લીબિયાથી નેપ્લ્સ કોઈ કોઈ વાર અંબરટોને ઊડીને મળવા જાય છે પણ એનો એ પ્રેમાચાર કોઈ વાર એને બારે પડી જવાનો છે.

માર્શલ એમિલીઓ-ડી-બોનો યુથોપિયા પર ચડેલા ઇટાલિયન લશ્કરનો પ્રથમ સેનાની હતો. એ ઇટાલીના લશ્કરમાં મુસોલિની સત્તા પર આવ્યો તે પહેલાંનો છે. ૧૯૧૯માં એણે લશ્કરમાંથી રાજીનામું આપ્યું અને ફાસિસ્ટ હિલચાલમાં જોડાઈ ગયો. બોનો સંગીતકાર પણ છે. કાળી ડગલીઓનું કુચગીત એણે જ લખ્યું છે.

પણ ૧૯૩૫માં મુસોલિનીએ ડી-બોનોની જગાએ બેડોગ્લીયોની નિમણૂક કરી. બોનોને ખસેડવામાં બેનિટોનો ખ્યાલ એ હતો કે બેડોગ્લીઓ જે ઇટાલીમાં જ રહે અને ભોગજેએ એમિસીનિયામાં ઇટાલીની હાર થઈ જાય તો, બેડોગ્લીઓ રાજનો જૂનો મિત્ર હોવાથી મુસોલિનીની જગા પચાવી પડે. બેનિટોએ તેથી બેડોગ્લીઓને સેનાપતિ પદ લાદીને યુથોપિયામાં પરાક્રમે કરવા રવાના કરી દીધો.

એ બેડોગ્લીઓ ૧૮૭૫માં જન્મ્યો હતો તથા યુદ્ધમાં પરાક્રમ દાખવવા સાત વાર યુદ્ધમાં માનચાંદ જીત્યો હતો. ૧૮૯૬માં ન્યારે યુથોપિયાએ ઇટાલીના લશ્કરને આડોવા પરથી હાંકી કાઢ્યું ત્યારે પણ બેડોગ્લીઓ ત્યાં જ હતો. પછી એ લશ્કરી સમિતિનો પ્રમુખ બન્યો હતો. ન્યારે મુસોલિની રોમ પર આવતો હતો ત્યારે જે રાજ્યે એને છૂદો મૂકી દીધો હોત તો એણે કાળા ડગલીઓની કાપણી કરી નાખી હોત.

બીજે રૂડોલ્ફે ગ્રેઝીઆની યુથોપિયા પર ચડેલા સોમાલીલેન્ડ લશ્કરી વિભાગનો સેનાપતિ હતો. એણે સાત વરસ ઇરીટ્રિયામાં ગાળ્યાં હતાં. એનો એક જેડીદાર એટોલિઓ ટેર્રી યુથોપિયા પર મોકલાયેલી કાળી ડગલીઓનો સરદાર હતો. એ પણ જૂના વખતથી લશ્કરમાં હતો તથા મુસોલિનીને જેડાઈ જવા તે વખતે લશ્કરમાંથી નીકળી ગયો હતો.

એક પેવેન પણ બેનિટોની સામંતમંડળીમાં ઘણી જ અગત્યની વ્યક્તિ છે. એ આફ્રિકાનો ઘણો જ અનુભવી છે. ૧૮૪૮માં નેપલ્સમાં જુઓન્સ સામેનાં કાવતરાંમાં પકડાઈને ફ્રાંસીએ ટીંગાઈ જવાની શિક્ષા પામેલા પિતાની સ્વદેશભક્તિનો એને વારસો છે. એમિસીનિયામાં એ દેશી લશ્કરનો નાયક છે અને તે યુથોપિયાના અંધાર પ્રદેશમાં પણ કાળા દાનવ તરીકે જાણીતો છે.

એ ઉપરાંત મુસોલિનીના જ મુખવાદન જેવો એબોઈસી ઇટાલિયન રાજકારણમાં જાણીતો છે.

એણે ૧૮૭૫માં ઉમરાવ કુટુંબમાં જન્મીને નૌકાસેનામાં અમલદારી સ્વીકાર્યા પછી રાજકારણમાં પડતું નાખ્યું હતું. પેરિસ શાંતિપરિષદમાં એ ઇટાલિયન પ્રતિનિધિમંડળનો પ્રેસ ઓફિસર હતો. એણે કોપનહેગનમાં, ટીરાનામાં, બ્રુખારેસ્ટ, આંકારા અને ટોકિયોમાં ઇટાલીની સરકારના દૂત તરીકે કામ કર્યું હતું. ૧૯૩૨માં ડયુસે એને રાષ્ટ્રસંઘમાં રવાના કર્યો હતો.

જોકે થોડો વખત તો પરદેશખાતાની પંચાતમાં ડયુસેનો માનીતો ડીનો-બ્રાન્ડી હતો, પણ બોસેન પરિષદમાં ફ્રેંચ અને બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓએ જ્યારે ઇટાલીને ખાતલ રાખતું ખત ધડયું ત્યારે ડયુસે બ્રાન્ડી પર રાતોપીળો થઈ ગયો અને તેને લંડનમાં એલચી તરીકે જઈ વસવાની અને સાંની મુત્સદ્દીગીરી બજાવવાની શિક્ષા ફરમાવી દીધી.

ફરી પાછો ડયુસેનો ગુરસો બ્રાન્ડી પર ૧૯૩૫માં બિતરી પડ્યો, કારણકે બ્રિટિશ સરકાર ઇટાલી સામે પ્રતિબંધો મૂકવાની સરદારી બેશે એવી જાતની ખબર બ્રાન્ડીએ ડયુસેને સમયસર પહોંચાડી નહોતી.

અને તો ય બ્રાન્ડી છેક નાખી દેવા જેવો તો નથી જ. એણે દરિયામાં ડૂબી ગએલ ઇન્જિન નામના જહાજના પેટમાંથી સોનું કાઢી દીધું તથા જીનોવાની સોરીના કંપની સાથે એ સંબંધ ધરાવે છે, અને તે ઉપરાંત એનું આખું વ્યક્તિત્વ એટલું તો મોહક છે કે આજે પણ તે સેઈન્ટ જેમ્સના દરબારમાં સૌથી વધારે બોલપ્રિય એલચી તરીકે બિરાજે છે.

યુથોપિયા પર

જેને પવિત્ર ગણી હતી તે શરતોને એણે છડેચોક નકારી, જેને રક્ષણ કરવાનું વચન આપ્યું હતું તેને લૂંટવા, તેને જીતવા મુસોલિની નીકળ્યો. ૧૯૩૫ના ઓક્ટોબરમાં એણે યુથોપિયા પર ઇટાલિયન સેના ઉતારી.

કેમ ન ઉતારે? એણે વરસોથી પૂર્વમાં પહોંચી જવાની વાતો હાંકી હતી, ખૂતી નજર ઠેરવી હતી અને કંઈ કયારનીય એની બધું ઝડપવાની કારખી ભૂખ ટયુનીસ પર ભભડતી હતી. પણ સોવિયેટ રશિયા અને ટર્કીની ગોઠવણે એનેટાલિયામાં ધારેલું સાહસ રોકી રાખ્યું હતું.

એને.....ઈટાલીને આળોટવું હતું. એને...ઈટાલીને વિસ્તરવું હતું. એથી જ એને...ઈટાલીને અવકાશ જોઈતો હતો.

એ, એ શું? એ, ઈટાલી શું? જેને પથરાવું હતું, જેને આળોટવું હતું, જેને વિસ્તાર પામવો હતો.

છટાલી, જેમાં સવા સાત કરોડ બોકો વસે છે, છટાલી જેની વસ્તી દર વરસે સાડાચાર લાખ નેટલી વધતી જાય છે; તેવા છટાલીમાં એ વસે છે. એ છટાલીના નામમાં જ થડકી ઊઠ્યો‘તો, “ અમને ધરતીની-પ્રદેશોની ભૂખ છે, ભૂખ, કારણકે અમે અતિસંતતિજનક (prolific) છીએ. અને એ ઉપરાંત પણ એક છે, ” મુસોલિનીનું મોઢું મચકાઇ રહ્યું, “ અમારો સવાલ રાજકીય આખરનો સવાલ છે. લાંડનની સત્તાહુણ્ણુ ય અમને સાબે છે જેથી અમારે ત્રિરાજ્ય મૈત્રીને છોડીને મિત્રરાજ્યોની તરફેણ કરવી પડી. કરવી પડી કારણકે અમને વિશ્વયુદ્ધની પરિણામી લૂંટમાંથી મોટો શિકાર આપવાનું વચન આપવામાં આવ્યું હતું.”

ત્યારે મુસોલિનીની પરદેશનીતિ પોષળ નીવડી હતી. એ વ્યાઘાત પર ઊભો હતો ત્યારે ફ્રાન્સે એને ટયુનિસ પાસેથી પાછો કાઢ્યો. પછી એ આલબીનિયામાં પેઠો પણ એ વેપાર એને વાયડો પડ્યો. એ અરેબિયન યુદ્ધમાં ઊંધી બાળુએ રચ્યો. એણે બાલ્કનનો તવો ઊકળતો રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ બાલ્કન જુગોરબોવિયા, રૂમાનિયા, ટર્કી અને ગ્રીસ એની સામે થઈ ગયાં પણ તો ય એણે એની લાગવગ ઓસ્ટ્રિયા અને હંગેરીમાં તો વધારી જ દીધી.

અને હવે ! હવે હિટલરે એનો રથ આંખો મીચીને હાંકી મૂક્યો હતો. અને એ ! એને પાછળ પડી જવાની ધાક લાગી હતી. એને લૂંટવા જેવું લૂંટાઇ જવાની દહેશત લાગી હતી. એ પોતે એક લડવૈયો અને શાહીવાદી, શાહીવાદને જીવનના નિયમ તરીકે જોનારો સળવળી ન જોડે શું ? એની શિકારબૂખી આંખો જાંચકાઇને યુથોપિયા પર ઠરી. એ સાહસ છે, ભયંકર સાહસ છે તે એ જાણતો હતો. યુથોપિયાની ધરતીની એને પિછાણ હતી, યુથોપિયાની ભૂગોળનું એને જ્ઞાન હતું.

પણ રાજકીય ગૌરવનું શું ? રાષ્ટ્રીય માનનું શું ? એ અધાને કેમ જેખમાવા દેવાય ? ૧૮૯૬માં આડોવામાં હબ્સીઓએ ઇટાલિયનોની કતલ કરી હતી. અને કોપોરેટો આગળ ઓસ્ટ્રો-જર્મન લશ્કરે એને શિકરત આપી હતી. એને ય હિટલરની જેમ ભૂતકાળના અપમાનના વેરનો બદલો લેવાની હોંશ હતી.

પણ યુથોપિયા જ કેમ પસંદ કર્યું ? સાંસ્થાનિક લૂંટ પછી યુથોપિયા વિના બાકી શું હતું તે ! પણ એ બાકી શું કામ રહ્યું તે ? ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેંડ જેવા શાહીવાદી શિકારીઓએ બધું ગટકાવ્યું ત્યારે એટલો જ લોચો ગળે કાં ન ઉતાર્યો !

કારણકે ત્યાં યુરોપિયનનો વસવાટ વસમો હતો. કારણકે ત્યાં કુદરત ઘણી ગહન અને ભેદી હતી, અને કારણકે ત્યાંની હબ્સી ટોળીઓ ભલભલાને ટપી જાય તેવી જીવલેણ માત્રમ પડી હતી.

અને તો ય શાહીવાદી શિકારખોરોએ યુથોપિયાને અડચા વિના જ છોડી નહોતું દીધું. ૧૮૯૧ અને ૧૮૯૪માં બ્રિટન અને ઇટાલીએ ત્યાં પોતાની લાગવગ જમાવી. બ્રિટને સાન સરોવર પર અડો જમાવી નાઇલનાં ખૂરાં પાણી પરથી સુદાન અને ઇજિપ્ત સુધી પોતાની જાળ પાથરી દીધી. ૧૯૦૬માં યુથોપિયાની આઝાદી સ્વીકારતાં છતાં ઇટાલી, ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સ ત્રણેએ યુથોપિયાની ભૂમિ પર પાથરણાં પાથરી દીધાં. યુથોપિયાએ તે સામે ફરિયાદ નોંધાવી પણ કોઈએ ધ્યાનમાં લીધી નહિ.

૧૯૧૫માં લંડન મુકામે ખાનગી સલાહ થઈ તેમાં શાહીવાદી શિકારીઓએ ઇટાલીને ઇરીટ્રિયામાં, સોમાલીલેન્ડમાં અને લીબિયામાં ચરી ખાવાની સમજૂતી આપી. પણ પછી ૧૯૨૩માં યુથોપિયા રાષ્ટ્રસંઘનું સભ્ય બન્યું. ઈ. સ. ૧૯૨૫માં મુસોલિની અને ઓસ્ટીન એઅરબેને યુથોપિયાના પોતપોતાના ભાગ વિષે

યુરોપની ભીતરમાં

મસલત કરી અને એ મસલત વિષે બોલતો મુસોલિની છેડાઈ પડ્યો હતો. કારણકે સાન સરોવર પાસે બ્રિટિશ સરકાર મોટા બંધ બાંધવાની મુરદ સેવતી હતી અને અંદરબાનેથી મુસોલિનીને પણ ઈરીટ્રિયા અને સોમાલીલેન્ડ વચ્ચે રેલવે બાંધવાનો હસારો કરતી છતાં ઠંડે કબેજે છટાગી સામે યુથોપિયાની ફરિયાદ પણ સાંભળતી હતી.

એટલે પછી ક્યાં સુધી સાંખી બેવાય ? નકશાની મર્યાદાઓની બધી શરમ જૂંસતો મુસોલિની યુથોપિયાની સરહદમાં ૧૯૩૪ના ડિસેંબરની પાંચમી તારીખે વાલવાલ સુધી પહોંચી ગયો. પછી ત્યાં પહેલો ઝપાઝપી થઈ. બત્રીસ ઇટાલિયનો અને બસો દસ હબસીઓ વાલવાલના કૂવાઓ પાસે મરેલા પડ્યા. મુસોલિની એવા જ કોઈ બનાવનું બહાનું શોધતો હતો. આદિસઅબાબા પર ડયુસનું આવાહન ઊતર્યું. “અમારી માફી માગો, અમારા ઇટાલિયન વાવટાને સલામી ભરો, અને વીસ હજાર પૌંડની નુકસાની આપો,” મુસોલિનીએ રણલલકાર કર્યો.

“તમારી માફી માગીએ નહિ, નુકસાની બરીશું નહિ, અમારા બોહીના છેલ્લા ટીપા સુધી જંગ ખેલીશું,” યુથોપિયાના પાટનગર આદિસઅબાબાથી શહેનશાહ સેલાસીએ જવાબ વાળ્યો.

પછી યુથોપિયા પર ઇટાલીની સેના ઊતરી પડી. યુથોપિયા પર ઝેર વરસાવતાં વિમાનો સમસમી રહ્યાં; યુથોપિયન ટેંકા મરણ ખેલી રહી.

ડયુસે ધાર્યું તું કે ઐટિયટન એના સાહસ સામે વાંધો બેશે. નહિ ૧૯૩૫ના જાન્યુઆરીની ૨૬મી તારીખે એણે ગ્રાન્ડીને પરદેશ કચેરી પર બ્રિટિશ સરકાર સાથે વાટાઘાટ કરવા મોકલ્યો.

ખિટને એને ઉડાડે જવાખ આપ્યો અને પછી રાષ્ટ્રસંઘના નામથી મુસોલિનીનો વિરોધ કર્યો ત્યારે એનો રોષ ભબૂક્યો.

પાંચની સમિતિએ એને યુથોપિયામાં છૂટછાટ મૂકી થોડોક પ્રદેશ લઈ શાંત થવાને કહ્યું, ત્યારે એણે સંભળાવી દીધું, “ શું હું દુકડા એકઠા કરનાર છું? જે મારી સામે પ્રતિઅંધો મૂક્યા છે તો હું રાષ્ટ્રસંઘને ફગાવી દઈશ.”

પછી એનો વિચાર કરવા એડન, લાવાલ અને એલ્બોર્સી પેરિસમાં મસલત કરતા હતા ત્યારે મુસોલિની હોવીઝર પર ચડીને એની કાળી ડગલીએને ઉત્તેજતો પોતાનો મક્કમ નિર્ણય ઠાવતો કહેતો હતો, “ હું યુથોપિયા પર જવાનો, જવાનો ને જવાનો— પછી ભલે જીનિવા પડમે હોય, જીનિવા બાન્તુએ હોય કે જીનિવા સામે હોય. ”

મુસોલિનીએ આકટોઅરની ત્રીજી તારીખે યુથોપિયા પર ચઢાઈ કરી.

એણે ‘ મોર્નિંગ પોસ્ટ ’ના ખબરપત્રીને ખબર આપી: “ અમે કૂચ શરૂ કરી છે. હવે અમને અટકી જવાનું કહેવાનો કોઈજ અર્થ નથી....પોર્ટુગાલ, બેલ્જિયમ અને હોલેન્ડ તરફ જીઓ, દરેકે સંસ્થાનો સંભાળી લીધાં છે. ઇટાલીને પણ સંસ્થાનો જેઈએ છે તે મેળવ્યા પછી જ ઇટાલી પણ બીજા શાહીવાદોની જેમ સ્થિતિચુસ્ત થશે. ”

એણે ન્યૂયોર્કના ‘ સન ’ નામના છાપાને સમજાવતાં કહ્યું: “ તમારી જાતને જ જીઓ અને મેક્સીકો તથા ક્યુબાને યાદ કરો. અમે અમારા ભાગ્યકર્તા ગતિમાન કર્યું છે. એની ગતિ વધતી જ નામ છે તે હવે અટકશે નહિ. અમને અટકવાનું કહેનાર ઇટાલીને અન્યાય કરે છે. હું માનવાની ના પાડું છું કે જેને સુધરેલા દેશોની

હરોળમાં ન ગણાવી શકાય તેવા એક જંગલી પ્રદેશનો પક્ષ લાંબો ટ્રેડિંગ પોતાનું બોલી રેડવાનું સાહસ કરે કે યુરોપમાં કટોકટી બની કરે.”

“હું શું કામ ન ચઢું!” ‘ડેમી મેઈન’ના પ્રતિનિધિ કહેતાં એના મોઢે ફોણ આવી ગયાં, “મને સહરાના રણમાં ૧૧૦,૦૦૦ ચોરસ માઈલનો પ્રદેશ મળ્યો પણ તે વેરાનમાં કેટલો આદમીઓ વસી શકે છે તેની ખબર છે? કેવળ બાસક!” એ ઇન્કે. તરફ આવેશથી બિછળી બિડ્યો. આજે હાપણ હોળવા નીકળેલું ઇન્કેડ સંસ્થાનોનું ગળ્ગર શિકારી હતું તે એ ક્યાં નહોતો જાણતો.

૪૫૦,૦૦૦,૦૦૦ બેક પર જુલ્મી શાસનનો કારડો વિંઝતું ટ્રેડિંગ આજે એના નાનકડા શિકારના સાહસની નિંદા કરવો હતું! તો પછી એ ખોર યુદ્ધ શું કામ લડ્યું હતું? લિંદન પાત્રીસ કરોડ પર કેમ પથરાયું હતું? એણે મંચુરિયા પર ગિતરત જાપાનને કેમ રોક્યું નહોતું? અને એણે...! જેણે આજે એ! હાથમાં બાઈબલ રાખી રાષ્ટ્રસંઘના નામથી પછાત પ્રજાઓને શિકાર અટકાવવાની તરફદારી કરવા માંડી છે તેણે કેરોના બજારમાં ઇન્જિનીયરિંગ વિદ્યાર્થીઓને ફટકા માર્યા છે, કોર્કના લોર્ડ મેલરો લંડનમાં જ ગુનેગારની ખોલીમાં સડાવી માર્યો છે, અને તેણે જ બેલજીગન શહીદોને તેમના ઝૂંપડાના ઊંચરામાં જ વિધવા બાળ્યા છે...”

અને એને માટે ‘ન્યૂ લીડર’ નામનું છાપું બ્રિટિશ શાહીવાં માંડેલા શિકારના પ્રદેશોની હારમાળા બતાવતું હતું, “બ્રિટિશ સરકારે ૧૮૭૦થી શરૂ કરી, અફઘાનિસ્તાન, બર્મા, સાયપ્રસ, વીહાર્-વીહોંગકોંગ, કોચીટ, સીનાઈ, ઉત્તર ગીની, દક્ષિણ ગીની, પૂર્વ ગીની, સોમોલોન ટાપુઓ, ટોંગા ટાપુઓ, સુદાન, યુગાન્ડા, બ્રિટિશ પૂર્વ આફ્રિકા

સોમાલીલેન્ડ, ઝાંઝીબાર, ટ્રાન્સવાલ, ઓરેન્જ ફ્રી સ્ટેટ, રોડેશિયા, મધ્ય આફ્રિકા, નાયગીરિયા, પેક્વેટાર્બન, ટ્રાન્સ જોર્ડન, ટાંગાનિકા, ટોગો કેમેરુન વગેરે અનેક પ્રદેશોને ખાતસા કર્યા છે.

પણ પછી શોકમત વધતો જ ચાલ્યો અને ખ્રિસ્તને ફરજ પડી. ૧૯૩૫ના ઉનાળામાં મોડામોડા પણ એને ધટાલી સામે આંગળી બિંચકવી પડી. ખ્રિસ્તિય નૌકાખાતાએ દરિયાની રાણીનાં શોભાનાં જહાજ ભૂમધ્યમાં ફરતાં કર્યાં. જીનિવા મુકામે રાષ્ટ્રસંઘના નામમાં એડને ધટાલી સામે આર્થિક પ્રતિબંધો ઉચ્ચાર્યા. ખ્રિસ્તનાં મિથ્યા શોર શરૂ થયો કે ખ્રિસ્ત ધટાલી સામે બિલું ચર્મ ગયું છે પણ ખ્રિસ્ત તો બંને બાજુ મુજરા કરતા મહાત્માની જેમ કંડે કહેજે બોલતું હતું. એના મુજરાના અભિનયને સ્પષ્ટ કરતા ‘શાંતિની શોધ’ In Quest of Peace નામના એક પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, “ખ્રિસ્ત વાદ અને બકરી એક સાથે સૂઈ જાય એવી ઈચ્છામાં ખૂબ જ સહૃદય છે, પણ બકરી વાદ સાથે એના પેટમાં સૂઈ જાય કે પેટની બહાર રહે તે એણે સ્પષ્ટ કર્યું નથી...”

મુસોલિની ખ્રિસ્તને બરાબર સમજતો હતો. ખ્રિસ્તના બોલ કરતાં ખ્રિસ્તના ઈસારામાં એને વધુ વિશ્વાસ હતો. એ માંગરતા જોન બૂત્તનાં શિગડાંની પરવા કર્યા વિના આગળ વધે જ જતો હતો. યુથોપિયાની પર્વતમાળાઓમાં, યુથોપિયાની ગીરિકન્દરાઓમાં, યુથોપિયાની મનરંજન વનરાજીઓમાં માણસોનાં મડદાં અડકાતાં જતાં હતાં. ખ્રિસ્ત દિલસોજી વરસાવતું જોઈ રહ્યું હતું.

*** It was passionately sincere in its desire that the lion and the lamb should lie down together; but it was hazy whether the lamb ought to be outside or inside the lion."**

હિટનને આંગણે ધર્મસંકટ આવ્યું હતું. એનાથી યુથોપિયાનો સંહાર સાંખી લેવાતો નહોતો. અને તો ય મુસોલિનીનો મલાળે મૂકાતો નહોતો. એણે આંખ આડા કાન કર્યા અને કાન આડા હાથ દીધા અને પછી કોઈ સાધુ મહારાજની જેમ આંખો મીંચી દર્ઝ ઝખના કરી કે દુનિયામાં શાંતિ સ્થપાઈ જાય. એ ઝખના સાથે એણે વદતોવ્યાઘાતની વાણી ઉચ્ચારી: “ અમારે દુનિયામાં યુદ્ધ નથી જોઈતું પણ અમારે મુસોલિનીને છાંછેડવો ય નથી. ” હિટને ચોખ્ખી વાત કહી નાખી કે યુથોપિયા પરના આક્રમણથી દુનિયાની શાંતિમાં ખલેલ પહોંચે તે અમને નથી ગમતું પણ ઇટાલીને છાંછેડી તેને રાષ્ટ્રસંઘમાંથી નીકળી જવાની ફરજ પાડી દુનિયાની સંઘસઘામનીને જોખમમાં નાખવી તે પણ અમને પસંદ નથી.

અને તો ય લોકમતના ભારથી હિટનને ઇટાલી સામે પ્રતિઅંધો મૂકવાનું નાટક ખેલવું પડ્યું. એ નાટારંભનાં ઘણાં કારણો હતાં. રાષ્ટ્રસંઘનું જીવન એ નાટકી ન્યાયના આચાર પર અવલંબી રહ્યું હતું, પોતાનાં જ સંસ્થાનોના શાહીવાદી વિરોધી આવેશને શાંત પાડવાનું એ જ એક સાધન હતું. ઇંગ્લેંડમાં પોતાનામાં પ્રજાવળી ઉડેલો ઉદારમતવાદ મુસોલિની સામે કંઈજ ન કરવામાં આવે તો શાંત થાય તેમ નહોતું, ઇંગ્લેંડના મજૂરપક્ષે મુસોલિની સામે પ્રતિઅંધો પેશ કરવા માટેની જોરદાર હિંસાચાલ જમાવી હતી, જનરલ સ્મર્ટસે યતાવ્યું હતું કે યુથોપિયન યુદ્ધ કાળાગોરા વચ્ચેનું યુદ્ધ છે જે, આફ્રિકામાં બ્રિટિશ શાહીવાદનાં હિતોને નુકસાન પહોંચાડે તેમ છે, અને છેલ્લું મોટું કારણ તો એ હતું કે આફ્રિકામાં બ્રિટિશ શાહીવાદ સામે એક તફન નવો અને સળગતી જૂખવાળો નવો જ શાહીવાદ જગતો હતો.

એટલે પ્રતિઅંધોના પડછાયા માત્ર ઊભા કરવામાં આવ્યા.

પ્રતિઅંધોમાં તેમની ગણતરી થઈ નહિ, કાઉન્ટ સીઆનોનાં આકાશી જાહાને માટે બ્રિટિશ કંપનીઓએ જ તેલ પૂરું પાડ્યું. સુએઝની નહેરને મુસોલિની માટે બંધ કરી દેવાની વાત જ છેડવામાં આવી નહિ. ડીસેંબર માસમાં બ્યારે હોર-લાવાલની યોજના જાહેરમાં જાણીતી થઈ ગઈ ત્યારે જાહેર જનતાએ જબરો આઘાત અનુભવ્યો. એ હોર-લાવાલ યોજનાને ધડવા હોર અને લાવાલ મચી પડ્યા હતા. એ જ રીતે એમને યુદ્ધનો અંત દેખાયો હતો. ડીસેંબરના આઠમા દિવસે હોર પેરિસ પહોંચ્યો અને ત્યાં લાવાલ સાથે એણે થોડાક કલાક ખાનગી વાતો કરી અને પછી હોરમહાશય આરામની જરૂર છે એમ બોલતા સ્વીટઝર્લેન્ડ તરફ જિપડી ગયા. પછી અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ સહીસિક્કાવાળી હોર-લાવાલ યોજના તૈયાર થઈ ગઈ. એ યોજના ખાનગી હતી પણ પેરિસમાંથી જ કોઈએ એનો સ્ફોટ કરી નાખ્યો અને ઈંગ્લેન્ડમાં ખબર થઈ ગઈ કે હોર અને લાવાલે ઇટાલી યુથોપિયાનો મોટામાં મોટો ભાગ ખાઈ જમને યુદ્ધ બંધ કરી દે એવી વાત નક્કી કરી હતી.

એ વાતની વિગતો ઇંગ્લેન્ડમાં એક પછી એક બહાર આવતી ગઈ ત્યારે ડીસેંબરના નવમે દિવસ ચાલતો હતો. આમસભામાં સવાલો એક સામટા ઊભા થયા. મિ. બોલ્ડવિન સફાળા ઊભા થઈ ગયા અને જવાબ મુલતવી રાખી કોઈ એકદમ અગત્યના કામ માટે ચાલી ગયા. અધું ઉતાવળું ને સફાળું દેખાતું હતું. હોર મહાશય પર લોકમત મુરસામાં ઊછળતો હતો.

બીજે દિવસે બોલ્ડવિને પાર્લામેન્ટમાં મોટું ભાષણ કરતાં કહ્યું કે, “આજે મારા હોઠ સિવાઈ ગયા છે પણ અમે જે કંઈ છે તે તમારા જાણવામાં આવશે ત્યારે લોખીમાંથી કોઈ પણ અમારી સામે જશે નહિ.” ડીસેંબરના તેરમા દિવસે છેવટે

હોર-લાવાલ યોજના જાહેરમાં આવી ગઈ. ૧૪મી તારીખે ખબર પડી કે હોર મહાશયે બ્રિટિશ પ્રધાનને એ યોજના સાથે યુથોપિયા તરફ રવાના કરી દીધો હતો.

ચોકેલો, આઘાતપ્રત્યેકો બ્રિટનનો લોકમત કકળી ઊઠ્યો. બ્રિટનજરમાં જનતાએ ઝંઝાવાત જગવ્યો. નાઈલ નદીના નીચેના પ્રદેશ પર વસતા હબસીએને વેચી દેવાનો પેતરે કેમ રચવે? પડ્યો છે તે બ્રિટનવાસીએને સમજાવવાની કડવી ફરજ એડને જાળવવી પડી. ‘ટાઈમ્સ’ અને ‘ડેઈલી ટેલિગ્રાફ’ નામનાં સરકારી છાપાંએને સરકારનો બચાવ કરતાં પરસેવો છૂટી ગયો. ડાઉનીંગ સ્ટ્રીટના ૧૦મા નંબરના બોલ્ડવિનના વાસ પર ફરોડો પડ્યો. ટોરીઓ પણ ખીજવાઈ ગયા. સૌએ માથું ધુણાવી સરકારને સમજાવી કે એવી મેલી વાત ચાલશે જ નહિ. આરામ લઈને સ્વોટ્ઝબર્ગ-ડચી હોર પાછો આવ્યો. હોર-લાવાલ યોજનામાં આખું પ્રધાનમંડળ-આખી સરકાર સંડોવાઈ હતી. લોક ન્યાય માગતો હતો. અદાલતના પાંજરામાં સરકાર ખડી થાય તો સરકાર અદલાઈ જાય. લોકમતનો ખોદ ઝીલવા કોઈને તો ધરવું જ પડે ને ! હોર મહાશયને આગળ ધરાય અને હોર-લાવાલ જેવી મેલી યોજનાના રચનાર તરીકે એમને રાજીનામું મૂકી દેવાની ફરજ પડી.

પણ ધણાએને ખબર હતી કે રાજીનામું તો બોલ્ડવિને મૂકવું જોઈતું હતું, બોલ્ડવિનના પરદેશમંત્રીએ નહિ. પણ એ બાબત વિષે એથી વધારે વાત કરવા હોઠ ખોલવાની બોલ્ડવિને ના પાડી દીધી હતી. આજ સુધી એણે એ વિષય પર એકધારું મૌન સેવ્યું છે અને તેથી તો પેલા કાર્ટુનિસ ડેવીડ લોએ એને પોતાના મોઢા પર પ્લાસ્ટર મારતો તથા એકબીજા એ રાષ્ટ્રસંઘના મુઠ્ઠાને પોતાની પાછળ દોરતો તથા પાટો બાંધેલા મોઢે બબડતો ચીતર્યો હતો કે, “ તમને ખબર છે કે તમને મારામાં વિશ્વાસ છે.”

અને પછી ૧૯૩૬ની શરૂઆતમાં પ્રતિબંધોથી ધૂંધવાતો મુસોલિની એની પાંચ લાખ કાળી ડગલીઓને કોઈને પણ હેરતમાં નાખી દે તેવી વિકરાળ અનાવતો ભયંકર ઝડપથી આગળ વધારતો હતો અને ઠેરઠેર રાષ્ટ્રસંઘની ઠેકડી કરતો એરી ગેસ વરસાવતો બોહી, બોખંડ ને આગને રેડાવતો હતો.

એપ્રિલની ૧૫મીએ ઈટાલીએ ડેસી લીધું અને મેની ૫મીએ આદ્રીસ અગ્નિના સ્તર કર્યું અને શહેનશાહ એલાસીએ યુથોપિયા છાડ્યું.

યુરોપની રંગભૂમિના ભયંકર ખેલાડી મુસોલિનીએ ફાસીઝમનો પહેલો દાવ નાખ્યો. દુનિયાના પ્રજાસત્તાક વાદો ધીમી ગતિથી અને વિભક્ત ગળથી જોઈ રહ્યા અને ફાસીઝમે માનવતાની પીઠ પર ત્રણ તાંડવ ખેલ્યાં—હિટલરે રાઈનલેન્ડ, ઓસ્ટ્રિયા અને એંગોસ્લો-વેકિયા પર, મુસોલિનીએ યુથોપિયા પર, ફ્રાંકેએ સ્પેનની ધરતી પર.

મુસોલિની ભણે જીત્યો પણ જર્મનીની જેમ ઈટાલીનું ભાવો પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પર અવડાંએ છે. ફાસીઝમની ઝડપ એ ધરડા સિંહની ગરદન આગળ આવીને અથડાશે ને ત્યાં આગળ એને આખરી જંગ ખેડવો પડશે.

ઇંગ્લેંડની ઓળખ

ઇંગ્લેંડની ઓળખ એવી અળવીતરી છે. કોત્રસાના પાયા પર આંધેલાં ધરવાળો ઇંગ્લેંડ એક ટાપુ છે. એ ટાપુ પર રહેનારા માલિક બોકના એ ટકા નેટલા માલિકો ઇંગ્લેંડની ચોસઠ ટકા નેટલી મિલકત પર માલિકી ધરાવે છે. દુનિયાના બીજા કોઈ દેશમાં નોટો ન જડે એવા એ મૂઠીભર માલિક બોક આજે ઇંગ્લેંડના શાસકો છે. એ શોષક જમાત એક શાસક વર્ગ કે નાત થઈ પડી છે.

એમને એવા બનાવનારાં બળોમાં ભૂગોળનો પણ હાથ છે. આજે એ માલિકવર્ગ પોતાની જાતને રાષ્ટ્રની જમીન અને દુનિયાના દરેક બજારના વેપારની માલિકી પર ટકાવી રાખે છે.

એવી ઇંગ્લેંડની શાસક જમાત માલિક મિલકતની નીતિના આંતર અવાજને બહુમાને છે, ધર્મ ને રવિવારને રોજ આરાધે છે, અમીરોની સભા અને આમની સભા એ તેમની કક્ષણ છે, એ જમાત પ્રગ્નસતાકવાદની પ્રક્રિયા અને વાણીસ્વાતંત્ર્યમાં માને છે,

તથા લોકસતને સારી પેઠે નવાને છે. એનાં બે મોટાં ધામ છે, એક નૌકાદળ અને બીજું છાંદેડની ગેંક. અને છેવટ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય તેની સૌથી મોટી મજૂરી છે.

એ શાસક વર્ગની બે સભાઓ છે: એક અમીરોની સભા અને બીજી આમની સભા. ૧૯૩૪ની સાલમાં આમની સભામાંના ૧૭૦ સભ્યો ૬૫૦ કંપનીના માલિકો હતા અને અમીરોની સભાના કુલ ૭૨૯ સભ્યો પૈકી ૨૪૬ મોટા જમીનદારો હતા. ૧૧૨ વીમાકંપનીના માલિકો હતા, ૭૪ શાહુકારો હતા, ૬૭ એંકના માલિકો હતા. રેલવે કંપનીના માલિકો, તથા ૪૯ વહાણો આંધનારી કંપનીના માલિકો હતા. એ ૭૨૯ની જમાતમાંથી ૩૭૧ કે અડધાથી વધારે તે એવા હોય છે કે જે ૧૯૧૯થી આજ સુધીમાં એકે અર્થમાં એક પણ શબ્દ બોલ્યા નહોય.

એવું એ શાસક જમાતનું છાંદેડ દરિયાની રાણી છે, કારણ કે બ્રિટનનું જાહેર અને રાજકીય જીવન મુખ્યત્વે ભૌગોલિક છે. બ્રિટિશ ટાપુઓ બેટો છે, અને દરેક ટાપુ નૌકાદળથી ઘેરાયેલો છે.

એ ટાપુ પર એંગલ્સ સેક્સન્સ, જ્યુટ્સ, રોમન્સ, નોર્મન્સ, ટ્યુટન્સ અને સેલ્ટસના શંભુમેળામાંથી જન્મેલી પ્રજા આજે પોતાના ટાપુની આસપાસ નૌકાદળની દીવાલ જમાવી જીવે છે. ઇલિઝાબેથના સમયથી એ પ્રજા બહારનાં આક્રમણોમાંથી પરવારી ગઈ બીજી પ્રજાઓ પર આક્રમણ કરવામાં પાવરધી બની ગઈ છે.

બ્રિટનવાસીઓ કોઈપણ વેપારી બાબતમાં ધણા ગંભીર છે. બ્રિટિશ જીવનમાં બીજી કોઈ વસ્તુ કદાચ વધારે ગંભીર નહિ હોય. તેથી છાંદેડમાં ભગવાન અને લક્ષ્મી એક જ અર્થવાળા શબ્દો છે. લક્ષ્મીની ભૂખ વેપારમાં પ્રમાણિકતાથી (વધારે નહીં) આપનારી

હોવાથી) ભવ્ય દેખાય છે. ઇંગ્લેંડમાં પણ ભગવાન ભગવાઈ, ન્યાય, પ્રેમ, અને દયા છે એમ કહેવાય છે પણ ઉપરાંત કોઈ પણ રોકાણમાં કંઈ નહિ તો પાંચ ટકા ગણાય છે. વેપારને વધારે ને વધારે નફાવાળો બનાવવા ઘણા સિદ્ધાંતોનો આશરો લેવાય છે અને જૂના વખતથી જાણીતો એવો સોંધું ખરીદવાનો અને મોંધું વેચવાનો વેપારી નિયમ ત્યાં રોજ નવીનતા ધરે છે તથા સામાજિક ન્યાયનો કોઈ પણ ખ્યાલ એ નિયમને ન અવરોધે તેની તકેદારી રખાય છે.

એવા ઇંગ્લેંડમાં શોષક વર્ગ અઠવાડિયાના છ દિવસ બેંકમાં આરાધના કરે છે અને પછી એક દિવસ દેવળમાં ઉપાસે છે, કારણ કે ધર્મ એ શાસક વર્ગના પક્ષમાં જ એક મોટું જાતું પરિણામ છે. તેથી જ બીજી પ્રજાઓમાં નહિ એવું ઇંગ્લેંડનું દેવળ રાષ્ટ્રીય છે અને એ દેવળની ધાર્મિક પ્રક્રિયાઓમાંથી પરિણામ પામતી નીતિ, માન અને આદર્શવાદને રાજકારણમાં રમતા કરી શકે છે. એ બન્ને નીતિનાં તત્ત્વો શાસક બોલકને દરરોજના વ્યવહારમાં ખપ લાગતાં હોય છે.

શાસક જમાત સ્વાતંત્ર્યમાં પણ માને છે કારણ કે પોતે પ્રજાતંત્રમાં માને છે, અને બન્નેમાં માને છે કારણકે શાસક બોલકની માલિકીને સાચવવામાં જીવંતી કે એકલથ્થુ શાસન કરતાં એ બન્ને માલિક બોલકને નફાની લૂંટમાં સ્વતંત્રતાના વધારે સફળ સાધનો સમજાયાં છે. એ સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા અંગ્રેજ પ્રજાએ બારે કિંમત આપી છે. ફ્રેંચ પ્રજાની જેમ એણે પણ પોતાના રાજાઓને ફાંસીએ દીધા છે. આજે એ સ્વતંત્ર શાસક જમાતનાં સત્તાસ્વરૂપોમાં ચારની ગણના થાય છે: એક નૌકાખાતાની, બીજી ઇંગ્લેંડની બેંકની, ત્રીજી વહેતી અમીરાતની અને ચોથી ઈટન અને હોરોની નિશાળની.

એ ઉપરાંત શાસનના શોરમાં બીજા બધા અવાજો શમાવી

દેતાં માલિક બેઠકનાં છાપાંઓ પણ ઘઉંબેંડના સંચાલનને ઓળખનારે ઓળખવા જેવાં છે. ‘ટાઈમ્સ’ એ ત્યાંની સરકારનું વાજિંત્ર છે, અને ‘ટાઈમ્સ’નો તંત્રી જ્યોએફે ડોસન ઘઉંબેંડના અગત્યના દસ પુરુષોમાંના આગળ પડતો એક ગણાય છે, અને તેવી જ રીતે એગ્રિસીનિયન યુદ્ધની વાતમાં બેઠકમતથી વિરુદ્ધ ગયેલો છતાં પણ ‘ઓબ્ઝર્વર’નો તંત્રી ગાર્વિન સરકારી તંત્રમાં અગત્યની અસરવાળો છે.

પછી ગણના કરવા લાયક સિવિલ સર્વિસ છે જે ઘઉંબેંડની નહિ સડે તેવી કરોડ મનાય છે. ઘઉંબેંડની આખી સરકાર એ નોકરશાહીની પીઠ પર ખેસીને સફળ સફર કરી શકે છે, તેથી જ કોઈએ કહ્યું હતું કે મારો ઓફિસનો પટાવાળો પણ યુદ્ધ ખાતાના પ્રધાન તરીકે કે એન્સેલર તરીકે કામ કરી શકે કારણકે સિવિલ સર્વિસના હાથમાં સરકારી યંત્ર અટક્યા વિના સતત ચાલતું રહેતું હોય છે. પરદેશ કચેરીના હંમેશના વડા, સર રોબર્ટ વેનસીટાર્ટ અને ખખનાના હંમેશના વડા સર વેરનરીશર ખરી રીતે ઘઉંબેંડના શાસકો છે. એવા શાસકો અંધારાનાં પ્રાણીઓ જેવા અજવાળાથી દૂર રહેતા હોય છે અને સર્વશક્તિમાન જેવા જેમ ચાલતું આવ્યું તેમ ચલાવે રાખતા હોય છે અને પડછાયાઓમાં પડછાયાની જેમ કૂચતા ફાચતા હોય છે. એવો જ એક સર મોરિસ હેંકી, જેનું નામ કેવળ અજાણુ છે તે પોતાના એકલાના વ્યક્તિત્વમાં પ્રધાનમંડળના સેક્રેટરીની, પ્રીવી કાઉન્સિલના સેક્રેટરીની અને શાહી રક્ષણ સમિતિના સેક્રેટરીની પદવી અને સત્તા ધરાવે છે. એવા વેનસીટાર્ટો, ફ્રીશરો અને હેન્ડીઓ પડછાયા પાછળ પડછાયા અને તેના પાછળ પડછાયાની જેમ શાસક ઓળાની હરોળોમાં સરકારી યંત્રજળને ગતિમાન રાખ્યા કરે છે અને આગલા પડછાયાઓ પરવારી જાય

ત્યારે તેની ખાલી જગા પૂરવા પાછલા ઓળાઓ એ યંત્રગળમાં જ તૈયાર થયા કરતા હોય છે.

એવા ઇંગ્લેંડમાં ઓળખવા જેવી નીચેની વાતો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

ક્રિકેટની રમત અને તેની સાથે જોડાયેલી પ્રામાણિક રમતની ધર્મની ક્રિયા જેવી રૂઢતા તથા વેપારી નૈતિક વિવેકશક્તિ.

ઘટતી જતી વસ્તી જે યોગ્ય અને અચૂક આંક પ્રમાણે ૧૯૮૫ની સાલમાં સવા ત્રણ કરોડ માણસો જેટલી હશે.

સેઈન્ટ પોલના આચાર્ય રેવરન્ડ ઈન્જ જેવી, શિકારી કુતરાઓની હરીફાઈના પેટ્રન જનરલ કીચલે જેવી અને રાજવૈદ્ય ડોસન જેવી વ્યક્તિઓ.

દુનિયાનો મહાન કાર્ટુનિસ્ટ ડેવીડ હો.

વિક્ટર ગોડાંજ 'લિમિટેડનું' પ્રકાશન ખાતું. 'ટાઈમ્સ' છાપાના પત્રો.

જુદા જુદા મતના અર્થશાસ્ત્રીઓ.

અંગ્રેજી કાયદાની ભયંકર સખતાઈ.

જુવાનોના વ્યક્તિત્વમાં ક્રાંતરાર્થ ગયેલી શાંતિપ્રિયતા જેથી તેમણે પોતાના લશ્કરી ઇલ્કાઓ ફગાવી દીધા છે, જેવાકે, યુદ્ધખાતાનો પ્રધાન કેપ્ટન ડૅફ કૂપર હવે મિસ્ટર ડૅફ કૂપર છે; કેપ્ટન એનથની એડન, મિસ્ટર એનથની એડન છે, તથા કેપ્ટન આર્મસ્ટ્રોંગી ગોર, હવે મિસ્ટર આર્મસ્ટ્રોંગી ગોર છે. થોડાંક વરસો પહેલાં તો મેજર વોલ્ટર ઈલિયટ પોતાની જાતને મિસ્ટર વોલ્ટર ઈલિયટ તરીકે જ સંબોધવાની જાહેરાત પણ કરી હતી.

પ્રોફેસર હેરોલ્ડ જે. લાસ્કી.

મૃત્યુવેરો.

ઓકસફોર્ડ અને કેમ્બ્રિજ વિદ્યાપીઠના અન્ડર ગ્રેજ્યુએટોના ઉદ્દામવાદ.

રાજકારણી ધંધા કરનારા તરફનો આદરભાવ.

કોઈ રાજકીય હેતુ પાર પાડવા માટે જાહેર પ્રાર્થના કરવા માટેની ‘ટાઇમ્સ’ છાપા દ્વારા અપીલ કરવાની કેન્ટરબરીના ધર્મગુરુની ટેવ.

માનવજીવદયા મંડળીઓની ઘણી મોટી સંખ્યા.

અંગ્રેજ સ્ત્રીઓની ગાપાઓ તરફના અનુરાગી સ્વભાવની પિતૃમન્યિ. બ્રિટિશ સંસ્કૃતિ પુરુષ સંસ્કૃતિ હોવાથી બ્રિટિશ સ્ત્રીઓ પુરુષ જેવો પોશાક પહેરે છે, શિયાળોનો શિકાર કરે છે તથા ઝનૂની પાર્લામેન્ટેરિયન બનતી હોય છે.

આ બધા પછી છેલ્લી એક વસ્તુ ઘંઘેંડની ઓળખાણમાં ઓછી અગત્યની નથી, તે ઘંઘેંડનું રાજકુટુંબ છે. રામ સ્વદેશ-ખાતામાં ખૂબ જ તંત્રવાદી હોય છે એટલું જ નહિ, પણ એનો દેહ ઘંઘેંડ અને સંસ્થાનોને જોડી રાખનાર મુખ્ય શૃંખલા જેવો હોય છે. ઘંઘેંડની શાસક જમાતનો એ અંતીમ કિલ્લો છે.

વિંડસરનો ડયુક અને ડચેસ

દુનિયાનાં જીવાનોમાં સૌથી વધારે જાણીતો એડવર્ડ ઓફ વેલ્સ પાંચમા જ્યોર્જનું મરણ થયું ત્યારે લંડન ઊડીને આવ્યો. એમ આવડું એ રાજાશાહીમાં ચાલતી આવતી જૂની પ્રણાલીનો ભંગ હતો. એડવર્ડે પાર્લામેન્ટને પહેલાં પુરુષમાં સંબોધી. માર્યાની પહેલી તારીખે એ આખા સામ્રાજ્યના કરોડો શ્રોતાઓ સાથે રેડિયો પર બોલ્યો. પછી એકદમ ખચ્ખર પડી ગઈ કે અત્યારસુધી નહિ ઉઠેલો એવો પ્રણાલિકા ભંગનો અને અત્યારસુધી નહિ દેખાયેલી એવી નૈતિક હિંમતનો અવાજ ઈંગ્લેંડની ગાદી પર આવેલા જીવાન રાજામાંથી ઊઠતો હતો.

પહેલેથી જ એ એવો હતો. રાજામાં ન શોભે એવી શોક-કલ્યાણની લાગણી એનામાં ઘણી મજબૂત હતી. ગરીબાઈથી એનું દિલ રાજાનું છતાં દુભાતું હતું. એણે મજૂરોની ચાલો નજરે-નજર દીડી હતી અને રાજા થવાનો છતાં દિલસોજી દાખવી હતી.

‘પ્રદેશની બીતર’માં

આકાશ એરવર્ડ : (ઉંચે ડાહ્યા કોબ વાંદાસર) વોલેસ સ્કોટપ્રચલન સાથેના સ્વચ્છ બાળકમાં તેને પ્રદેશના હિત હિતી પડી.

ન્યારે ૧૯૩૫માં એ ઓરિટ્રયા ગયો ત્યારે તો એણે ત્યાંની માલિક-
બોક્કની સરકારે ધરાશાયી કરેલી સમાજવાદી છાત્રણી જોવાના
દુરામલથી એના પોતાના હજીરિયાઓ અને કારકૂનોને મૂંઝવી
નાખ્યા હતા.

અને હવે રાજ થયા પછી પણ, હાથમાં દંડ ધર્યા પછી અને
માથે મુગટ પહેર્યા પછી પણ એ ગડાસગો ગયો. એણે ત્યાં કવીન
મેરીની મુઝાકાત લીધી અને કવીન મેરીનાં મજૂરો સાથે દિવસોજ
દાખવવા રહ્યો હતો. એના આવા ચારિત્ર્યથી ઇંગ્લેંડની શાસક
જમાત ચમકી તો ઊઠી હતી ત્યાં વળી ૧૯૩૬માં એ દક્ષિણ વેલ્સના
ખાણિયાંઓનાં દુઃખ જાતે જોવા ઊપડ્યો અને દુઃખથી દાઝેલા એણે
ખોલવાનું સાહસ કર્યું કે, “કંઈ તો કરવું જ નેઈશે.....”

અને તોપણ એ રાજવીના પહેલા માસ સહેલાઈથી પસાર
થઈ ગયા, અને એટલી વારમાં તો એ અત્યંત બોક્કપ્રિય બની બેઠો.
એણે રાજશાહીની દૃઢ શિસ્તને ખુશમિજન અને ગૌરવથી ગળી
જવા માંડી. એ રૂઢિબંજરે એની આસપાસથી ઘરડાઓને રજા
આપવા માંડી અને ખાલી જગાઓ જીવાનોથી પૂરવા માંડી. પણ
...પણ, તેથી શું? એ આનંદી હતો, સ્પષ્ટ હતો, ચાક્રાક હતો.
ઈશ્વરેચ્છાથી અધું ઠીક ચાલશે એમ ભાવિકોને લાગતું હતું. ઇંગ્લેંડના
રાજમહાલયની આસપાસ તોફાન જામવા લાગ્યું. એવું તોફાન તો
ઇંગ્લેંડે એક હજાર વરસથી ય દીકું નહોતું. એ તોફાનની નાચિકા
એક મિસિસ વેલીસ સીંપસન નામની અમેરિકન બાઈ હતી.

તે વેલીસ વળી કોણ હતી, જેણે વહેતું આવતું તેમ વહેતું
જતું બ્રિટિશ તંત્ર ખખડાવી મૂક્યું? જેણે બ્રિટિશતંત્રવાદના
ઇતિહાસમાં કદિ નહિ આવેલી કટોકટી ઊભી કરી?

એસી વેલીસ ૧૮૯૬માં પેનસિલ્વેનિયામાં જેણે દુઃખના દહાડા દેખ્યા હતા એવા એક ઘણા જૂના ને જાણીતા કુટુંબમાં જન્મી હતી. વેલીસ જન્મીને બાત્રીસેક માસ બાદ જીંદગીની જીજી સુંદર છોકરીઓમાં વધારે સુંદર બની. ૧૯૧૬માં વેલીસ, નૌકાખાતાના એક જુવાન અમેરિકન અમલદારને મળી અને પરણી. ત્યાર પછી ૧૯૨૭ની સાલ આવી અને પરણ્યા પછીના અગિયારમે વરસે તેણે અમેરિકન અમલદાર સાથે છૂટાછેડા કર્યા. શી ખબર કે કાયદેસરના આ છૂટાછેડા અને એક દિવસ રાણી થતી અટકાવશે ને અને ચાલનાર રાજને તેનો તાજ છોડાવશે !

પછી ૧૯૨૮માં વેલીસે ન્યૂયૉર્કના એક જુવાન અર્નસ્ટ એલડ્રીચ સીંપ્સન સાથે લગ્ન કર્યું. એલડ્રીચ સીંપ્સન બ્રિટિશ પ્રજા બન્યો હતો તથા વલાણ ઉદ્યોગમાં લંડનમાં જ કામ કરતો હતો. વેલીસ પણ સીંપ્સન સાથે પરણીને બ્રિટિશ પ્રજા બની. ૧૯૩૧માં વેલીસ સીંપ્સનનું ઓળખાણ દરબારમાં કરવામાં આવ્યું. વેલીસને દરબારમાં તે વખતના પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ એડવર્ડના પરિચય થયો.

અને તેમાં કંઈજ ખોટું નહોતું. એકબીજાનો પરિચય પામતાં લાખો લોકો જે નથી કરતાં તેવું કંઈજ એમણે કર્યું નહોતું. એ બંને નાચતાં હતાં; કોણ નાચતું નહોતું ? એ બંને સાથે પીતાં હતાં; કોણ પીતાં નહોતાં ? અને એ બંને એકબીજા સાથે જેલ કરતાં હતાં, અને શિષ્ટ એવી વાતચીત કરતાં હતાં; કેમ ન કરે ? રાજદરબારમાં વેલીસ જેવી ચતુર બીજી હતી કોણ ? દરબારીઓ અને દરબારણીઓમાં એના જેવી વિનયી, ચાલાક અને મોહક એ જ હતી. એની સોબતમાં એડવર્ડને આરામ હતો. એના સંગમાં એને આનંદ હતો, કારણ એ જ એની સાથે રાજ તરીકે નહિ પણ

માણસ સાથે માણસ તરીકે વર્તીવ કરતી. અને તેથી એની સોજતમાં પોતાની જાતને ખૂબ સુખી જોતો એડવર્ડ પ્રેમમાં હતો.

વેલીસ સીંપસન અને એડવર્ડનો પ્રેમ કોઈ જાતની ગૂંચવણી ભરી જાહેરાત વિના વધતો જતો હતો. અમેરિકન છાપાંઓએ એડવર્ડ સાથે વેલીસના નામનો પહેલો ઉચ્ચાર ૧૯૩૪ના ઉનાળામાં કર્યો. પછી ૧૯૩૫ની શરૂઆતમાં એડવર્ડ બુડાપેસ્ટ અને વિયેના ગયો ત્યાં વેલીસ સાથે હતી. પણ ૧૯૩૬ના જાન્યુઆરીમાં રાજા જ્યોર્જ મરણ પામ્યો ત્યારે એડવર્ડને માટે એની અંગત આજ્ઞાને અંગત રાખવાનું મુશ્કેલ બન્યું. એડવર્ડ નવો રાજા બન્યો અને નવા રાજાએ પોતાની અંગત આજ્ઞાને ખુલ્લી મૂકવાનો નિર્ધાર કર્યો.

૧૯૩૬ના ઉનાળામાં ભૂમધ્ય અને ઈજિપ્તની સફરે ઊપડેલા એડવર્ડ સાથે વેલીસ હતી. ડાન્મેશિયન કિનારા પર બંનેના સાથે અનેક ફોટાઓ લેવાયા.

પછી તો ઇંગ્લેંડ અને અમેરિકામાં લોકવાયકાનો એ જ એક પ્રિય વિષય બની રહ્યો. એડવર્ડ અને મિસિસ સીંપસનનાં નામ એકેએક ચોરે, ચખૂતરે, એકેએક હોટેલ અને ક્લબમાં ગવાવા લાગ્યાં પણ ઇંગ્લેંડનાં સરકારી છાપાં કાવતરાખોર મૌન સેવતાં હતાં તો પણ લોકો છડેચોક કહેતાં હતાં કે એડવર્ડ સાથે પરણ્યા મિસિસ સીંપસન સીંપસન સામે છુટાછેડાનો કેસ કરવાની છે.

રાજા એડવર્ડે ક્ષમ કરી નાખવાની ઇચ્છા કરી. ઓક્ટોબરની ૨૭મી તારીખે ઇપ્સીવીચમાં છુટાછેડાનો કેસ થયો. અને હવે... ! આખી દુનિયા ખીળ પગલા માટે આતુર બની તકાસી રહી. હા માસમાં એટલે એપ્રિલની ૨૭મી તારીખે વેલીસ રાજાને પરણ્યા

માટે અને રાણી બનવા માટે કાયદેસર મુકત થઈ જશે એમ સૌને લાગ્યું.

પણ એ બેની વચમાં ત્રણ જણ આવ્યાં: એક મિસ્ટર બોલ્ડવિન, બીજા આમની સભા અને ત્રીજું ઈંગ્લેંડનું દેવળ.

સરકારી વાજિંત્ર ‘ટાઈમ્સે’ તંત્રીપદેથી આગાહી કરી, “તોફાન ફાટી નીકળવાનું છે.” આવી કટોકટીમાં આમની સભાએ પોતાની યોગ્યતા પુરવાર કરી છે. બીજે જ દિવસે, જાણે સંકેતથી બધું થતું હોય તેમ, બ્રેડફોર્ડના ધર્માચાર્યે રાજની સામે ભગવાનનો અવાજ ફેંક્યો, “રાજના અંગત ખ્યાલો એના પોતાના છે પણ રાજ સાથે રાજનશાહીની ભાવના છે તેથી રાજને પોતાના પદ માટે ભગવાનની મહેરગાનીની જરૂર પડે છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે એ જરૂરિયાતનો આપણા રાજને ખ્યાલ છે. આપણામાંના કેટલાક મચ્છે છે કે એ જરૂરિયાતના ખ્યાલની રાજએ પ્રતીતિ કરાવવી.”

ભગવાનનો અવાજ ધર્મગુરુના ગળામાં બોલાવનાર સ્થિતિ-ચુસ્ત શાસક ટોળકી હતી તે વાત સ્પષ્ટ હતી. એ ટોળકીને રાજ સામે રોષ જાગ્યો હતો કારણકે રાજ ઘણા જૂના અને તેથી આદર યોગ્ય એવા આચારધર્મો અને રૂઢિઓને ફગાવી દેવા તૈયાર થયો હતો, અને વધારામાં એ જ રાજએ રાજકારણમાં શોભાનું રૂપક રહેવાને યદ્યપે સક્રિય ભાગ લેવાનો નિર્ધાર કર્યો હતો.

“નહિ, રે નહિ” ધર્માચાર્યે ચોખ્ખવટ કરી. “મને રાજના અંગત જીવન સામે કશો ય રોષ નથી, મને તો તાજપોષીના દિવસ પાસે આવતા જતા છતાં રાજ નિયમિત દેવળે પથ્થુ જતો નથી તે સાથે છે.”

અંગ્રેજ જનતાને તાબુખી પેદા થઈ. અંગ્રેજ જનતા હેરતમાં પડી ને આઘાત પામી રહી. “આવા રૂડા રાજ સામે ઈંગ્લેંડનો ધર્મોચાર્ય જેવી સેંકડો વરસથી કોઈ રાજ સામે નહોતી બોલાઈ તેવી વાણી ઉચ્ચારે !”

“એવું તે રાજએ શું કયું છે ! છુટાછેડા તો છડેચોક થાય છે, અને લગ્ન પણ કોણ નથી કરતું ?” દેશ આમો ડોક ઊંચકીને ચકિત થઈ ઉભો.

અત્યાર મુઘી ચૂપકીદી સેવતાં ઈંગ્લેંડનાં છાપાં છાપાંના માલિક મંડળની પરવાનગીથી એક સામટાં ત્રીજી ડીસેંબરે મૌન તોડીને બોલી ઊઠ્યાં. છાપાંઓએ ભયંકર વાત ઉચ્ચારી. એ વાત બધાંને ધણીઓ જીવતાં છતાં રાજ સાથે પ્રેમાચાર કરવા નીકળેલી વેલીસ સીંપસનની નહોતી પણ રાજના ભાવિની હતી.

બોલ્ડવિન ઓક્ટોબરના ૨૦મા દિવસે રાજને મળ્યો. રાજ સાથેની એની એ મુલાકાત ખાનગી હતી. એ મુલાકાતમાં એણે રાજને તેની વેલીસ સાથેની વાતચીતોથી પોતાને લાગતી બીક કહી અને ઉમેર્યું કે “એથી કદાચ તાજને નુકસાન પહોંચે અને છુટાછેડા પછી તમે જે પગલું ભેા તે કદાચ બધી પરિસ્થિતિ બદલી નાખે.”

નવેંબરની ૧૬મીએ રાજની પોતાની ઇચ્છાથી બોલ્ડવિનની બીજી મુલાકાત થઈ. પણ તે દરમ્યાન વેલીસના સીંપસન સાથેના છુટાછેડા થઈ ગયા હતા, એટલે બોલ્ડવિનને રાજ સાથે નીચેની વાત કરવી પડી: “દેશ તમારા વેલીસ સાથેના લગ્નને વધાવી દે તેમ હું ધારતો નથી કારણકે એ લગ્નથી એક સ્ત્રી રાણી બને છે અને તેથી હું જૂનો વિક્ટોરિયન હોવા છતાં પણ મારો દુશ્મન પણ કબૂલ કરશે કે મારા જેવું માણસ તો ઠીક, પણ બધા અંગ્રેજોની

લાગણી તેથી આઘાત પામશે. દેશમાં કોઈપણ વ્યક્તિની સ્ત્રીનું સ્થાન એ રાજાની સ્ત્રીના સ્થાનથી ઘણું જ જુદી જાતનું હોય છે. રાજાની સ્ત્રી તો રાણી બને છે. રાણી દેશની રાણી બને છે અને તેથી જ રાણીની પસંદગીમાં રાજાએ દેશના અવાજને સ્થાન આપવું જોઈએ.”

“હું મિસિસ સીંપસન સાથે જ લગ્ન કરવાનો છું. એ વિષયમાં મારી તૈયારી છે અને નિશ્ચય છે.” જુવાન એડવર્ડે શ્વાસક સમાજના સરદાર પર ઠંડું પાણી છાંટ્યું. આઘાત પામેલો બોલ્ડવિન જાણ્યો, “એ વાત અતિશય દુઃખદ છે. એ ઉપર આજે કંઈ જ કહેવા હું નથી ઇચ્છતો.”

ત્યાર પછી નવેંબરની ૧૬મી તારીખે બોલ્ડવિને પ્રધાનમંડળના ચાર સભ્યો સાથે જ મસલત કરી પોતાની જવાબદારી પર રાજાને સંબળાવી દીધું, “રાજાસાહેબ, આપનું લગ્ન અશક્ય છે.”

રાજા સમજી ગયો. વેલીસને રાણી ન થવા દેવાનો બોલ્ડવિને રાજા સાથે નિશ્ચય કર્યો હતો. બોલ્ડવિનની ત્રીજી મુલાકાત નવેંબરની ૨૦મીએ થઈ. આ બધી મુલાકાતો સ્પિટનની વિરાટ જનતાથી કેવળ અજાણ્ય હતી. આ મસલતોની અગર સ્પિટનમાં બાર માણસોને પણ નહોતી થઈ!

ડિસેંબરનો બીજો દિવસ તોફાની દિવસ હતો. રાજાએ આઠ આકરા દિવસો નિર્ણય ધડવામાં પસાર કર્યા હતા. એની સામે ત્રણ વાતો જવાબ માગી રહી હતી. કાં તો વેલીસ સીંપસનનો ત્યાગ કરવો, અથવા તો બોલ્ડવિનના પ્રધાનમંડળને બરતરફ કરી નવું પ્રધાનમંડળ બોલાવવું, અથવા રાજગાદી પરથી ઊતરી પડવું.

રાજા પર પાર્લિમેન્ટ સર્વોપરિ છે તે વાતની એને અજાણ હતી.

માખના ચાટાના સમયથી રાજ્યએ અને પાલ્કામેન્ટે પોતાનાં અજની તુલા કરી જોઈ છે તે એ જાણતો હતો. પાલ્કામેન્ટને અવમાનીને રાજ આદર્શ પહેલાએ પોતાનું માથું ગુમાવ્યું હતું તેની પણ એને યાદ હતી. આજે એના પ્રજ્ઞાલિકાભંગ સામે બાદડવિને ક્ષિતિજમાં તોફાનનાં વાદળોની મેલી રેખાઓ રચી હતી. ચર્ચિત્તને લાગતું હતું કે રાજ્યને ખોટી અને અન્યાયી રીતે બીડાવવામાં આવ્યો છે અને છતાં પણ પાલ્કામેન્ટમાં રાજ્યના પક્ષની વાત બોકમાનસના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ હતી.

આ તોફાન હજીયું થાય ત્યાં સુધી મિસિસ સીપ્સન ચૂપચાપ રાજ્યના કેટલાક મિત્રોને સાથમાં લઈ ફ્રાન્સને ઓળંગી કેનીસમાં પહોંચી ગઈ હતી, અને ત્યાં શાંતિથી રહેતી, ફૂલો અને ચીજો ખરીદતી બજારમાં ફરતી હતી. એણે જાહેર જોગ નિવેદન કર્યું કે, “જેથી રાજ્યને કે ગાદીને હરકત પહોંચે તેવું કોઈ પણ પગલું હું નિવારવા માગું છું. આજે હું દુઃખદ એવી પરિસ્થિતિમાંથી મારી જાતને ખેંચી લેવા માગું છું.”

ડિસેમ્બરની ૧૦મીએ કટોકટી આવી પહોંચી. વડીલો અને અમલદારો પાસે બધી વિચિત્ર આવી ગઈ હતી. રાજ્ય અને બાદડવિન સતત સંદેશો આપવા લાગ્યા હતા.

રાજકુટુંબ છેલ્લા દુઃખદ ખાણા માટે અને રાજ્યની છેલ્લી વિદાય માટે ભેગું મળ્યું હતું. પોતાના ત્રણ બાઈઓની સાક્ષીમાં રાજ્ય એડવર્ડે ગાદીત્યાગના ખત પર સહી કરી !

ખપોરના પાલ્કામેન્ટની ખેઠક મળી. સ્પીકરે એડવર્ડનો સંદેશો વાંચી સંબળાવ્યો અને બાદડવિન બોલવા બિંબો મચાવ્યો. બોકોનાં એમેટોળાં આંખમાં કરડતાં, આઘાત અનુભવતાં વલોવાઈ જતાં આંતરકલહ સાથે સંબળતાં હતાં.

ડિસેંબરના અગિયારમા દિવસે એડવર્ડે રેડિયો ઉપર પોતાની છેલ્લી સલામ વાંચી સંભળાવી અને આખી દુનિયાએ શ્વાસ અટકાવી સાંભળ્યું:

“ વણા લાંબા સમય પછી હું મારા પોતાના થોડાક શબ્દો બોલવા શક્તિમાન થાઉં છું. મારે મારા વિચારો સંતાડી રાખવાની ઇચ્છા નહોતી, પણ તંત્રના શિસ્તમાં મારે માટે બોલવાની શક્યતા નહોતી. ”

“ થોડાક કલાક પહેલાં મેં એક રાજા અને શહેનશાહ તરીકેની છેલ્લી ફરજ બજાવી લીધી. હવે મારા પછી મારો ભાર્થ ડ્યુક ઓફ યોર્ક રાજા થાય છે. મારા પ્રથમ શબ્દોમાં હું હૃદયપૂર્વક નવા રાજા તરફની વફાદારી જાહેર કરું છું. ”

“ ગાદીનો ત્યાગ કરવાનાં કારણો તમે જાણો છો. જ્યારે હું કહું કે જે સ્ત્રીને હું ચાહું છું તેની મદદ અને ટેકા વિના હું રાજકારભાર કે રાજા તરીકેની મારી ફરજોની જવાબદારી અદા ન કરી શકું ત્યારે મારા કથનમાં તમારે વિશ્વાસ કરવો જોઈએ અને તમારે જાણવું જોઈએ કે જે નિશ્ચય પર હું આવ્યો છું તે મારો અને મારો પોતાનો જ છે. ”

“.....અને હવે આપણને સૌને નવા રાજા સાંપડે છે. તેને, તમને, સૌ બોલેને અંતઃકરણથી કલ્યાણ ઇચ્છતો હું વિરામ પામું છું..... ”

એડવર્ડ રાજા વિરામ પામ્યો અને જગત આખાએ એડવર્ડમાં માનવતા બાળી. એડવર્ડ રાજા મટીને મનુષ્ય બન્યો. વાણી સ્વાતંત્ર્ય પર મુસ્તાક મહાવતા બ્રિટને રાજાના છેલ્લા બોલને પણ

વિંડસરનો ડ્યુક અને ડ્યેસ

રાજા સાથે દફનાવી દીધા. રાજાની છેલ્લી વાણીની આમેફોન રેકર્ડ્સ પર પ્રતિબંધ મૂક્યો.

એડવર્ડની અંદરનો રાજા પૃથ્વીના પેટાણમાં દફનાઈ ગયા. એડવર્ડ—વિંડસરનો ડ્યુક એકલો એક ડીસ્ટ્રોયર પર ક્રાન્સ તરફ સફર કરી ગયો. શાસક સમાજે શાસનતંત્રમાં માનવતા માગનાર રાજાને દેશવટો દીધો હતો.

ત્યારે માથે હાથ દબાવે પિટનની બહેન મારી ગયેલી બુદ્ધિ વ્યાધાત વિચારતી શરમાતી હતી.

કે ઇંગ્લેંડના તંત્રમાં રાજા નહોતો હતો છતાં રાણીની કિંમત એટલી તો અંકાઈ કે રાજાને ગાદીત્યાગ કરવો પડ્યો !

અને ઇંગ્લેંડની જે ધર્મસંસ્થાએ છુટાછેડાના સવાલ પર રાજા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો તે જ ધર્મસંસ્થા રાજા માટે છુટાછેડા કાયદેસર કરવા રાજા હેનરી આઠમાએ રચી હતી.

અને વેલીસ સીંપસને એક પછી બીજા એમ બે આદમી સાથે લગ્ન કર્યું હતું એ વિના એના ચારિત્ર્યમાં એકે ડાઘ કોઈને દેખાયો નહોતો તથા રાજા એડવર્ડે ગાદીત્યાગ કર્યો તે કોઈ સ્ત્રી ખાતર નહિં પણ જેને એ ચાહતો હતો તેને જીવનસાથી બનાવવા ખાતર.

અને રાજા એડવર્ડને સ્વચ્છંદ જીવન જીવવું નહોતું, રાજાને સ્વચ્છંદી જીવન જોઈતું હોત તો એને માટે અનેક આઈઓની શક્યતા હતી પણ એને પોતાની પ્રિયતમા સાથે લગ્ન જોઈતું હતું, સંસાર માંડવો હતો, કુટુંબ રચવું હતું. નીતિમાન બોલ્ડવિને નીતિનો જ આશરો લઈ રાજાને તેની ના પાડી.

ચુરોપની લીતરમાં

અને ઇંગ્લેંડની ધર્મ સંસ્થા અનીતિ સામે નહિ પણ શાસક જમાતે સંકેત કરેલી કોઈ ખીજ જ વાત પર રોષ કરી બેઠી.

કટોકટી આવી અને પસાર થઈ ગઈ. જગતે નીતિમાન બ્રોડવિનને, ધાર્મિક ધર્માચાર્યને અને સરકારી વાજિંત્ર ‘ટાઈમ્સ’ને બ્રેયાં અને જગતે બ્રેયું કે છેવટે રાજ મનુષ્ય છે.

પછી ૧૯૩૭ના વસંતમાં એડવર્ડ અને વેલ્લીસ ક્રાન્સમાં પરણ્યાં. ત્યારે તોફાન શમી ગયું હતું અને સહૃદયી નરનારીઓ એ બન્ને તરફ પોતાની શુભેચ્છાઓ પાઠવતાં હતાં.

ચેમ્બરલેઈન અને બોલ્ડવિન

ચેમ્બરલેઈન

ઇંગ્લેન્ડમાં આજનો વડાપ્રધાન ચેમ્બરલેઈન છે. ચેમ્બરલેઈન પહેલાં બોલ્ડવિન હતો. બોલ્ડવિન મિડલેન્ડમાં આવેલા બોખંડના કારખાનાનો માલિક હતો. જેમ બોલ્ડવિન તેમ ચેમ્બરલેઈન પણ વેપારી માણસ છે.

એ ઇટન, હરો, કેમ્બ્રિજ કે ઓક્સફોર્ડ કરી ભણ્યો નહોતો. એની નિશાળ રૂબીમાં હતી અને વિદ્યાપીઠમાં તો એ ગયો જ નથી.

ઇંગ્લેન્ડનો એ કોઈ વડો હિમરાવ નથી, કોઈ એવો મોટો શ્રીમંત પણ નથી અને વિદ્વાન નથી કે બાહુરના જેવો ચિંતકે નથી. પણ ચેમ્બરલેઈન હાડોહાડ લાક્ષણિક મધ્યમવર્ગી અંગ્રેજ જન છે.

૧૮૬૯ની સાલમાં અર્મિંગહામમાં એનો જન્મ થયો. જેણે પોતાની હિંમરના પ્રમાણમાં કામના બોળથી કંટાળી જઈ કુખ્ય

પ્રધાનપદ છોડ્યું તે બોલ્ડવિન કરતાં ઉંમરમાં એકબે જ વરસે નાનો છે.

એને એનો આપ ધણી વાર યાદ આવે છે. મહાન ગ્લોસ્ટરનનો તે મહાન દુશ્મન જોસેફ ચેમ્બરલેઈન હતો. જોસેફે વડાપ્રધાનપદ માટે ધણી ગડમથલ કરેલી પણ પગથિયે ચડીને પાછા પડવું પડેલું. એને એ કેમ ન સાંભરે? કેવળ ક્રિયાશીલ ખરબચડી અને ભરાડી જેવા દેખાતા જોસેફે જ એના પર સારી પેઠે અસર કરી હતી. જોસેફ પહેલો અર્વાચીન શાહીવાદી થયો અને એના જ ખૂટમાં એડી રાખી ઊભનાર નેવિલ ચેમ્બરલેઈન માટે ઓટાવાની શાહીપરિષદમાં રસ્તો ખુલી ગયો.

નેવિલે બ્રિટિશ વેસ્ટ ઇન્ડિઝમાં સાત વરસ ગાળી વેપારી તાલીમ લીધી. ત્યાં એના આપાની કાછીઓની એ સંભાળ લેતો હતો. પછી એ ૧૯૧૧માં અર્મિંગહામ આવ્યો અને મિસ એની કોઝને પરણ્યો. એનીએ એને રાજકારણ તરફ ફેરવ્યો. ૧૯૧૫માં એ વેપારીને અર્મિંગહામનું મેયરપદ મળ્યું. પછી યુદ્ધખાતાના વડાપ્રધાન લોર્ડ જ્યોર્જ એને માટે નેશનલ સર્વિસના ડાયરેક્ટરની ખાસ જગા ઊભી કરી. પણ લોર્ડ જ્યોર્જના મત પ્રમાણે એ જગા પર એ અસફળ નીવડ્યો અને બીજા પ્રધાનમંડળે એને પાછો અર્મિંગહામ તરફ રવાના કરી દીધો.

એ ૧૯૧૮માં પાર્લામેન્ટમાં પહેલી વાર પેડો ત્યારે એની ઉંમર લગભગ પચાસ હરસણે હતી. પછી ૧૯૨૩માં બોલ્ડવિન વડોપ્રધાન થયો ત્યારે એને ચેનસેલરની જગા આપવામાં આવી. નેવિલ નવી પદવીથી ખુશ થઈ ગયો.

ન્યારે બોલ્ડવિન છૂટો થતો હતો ત્યારે એ મુખ્ય પ્રધાન બનતો હતો. ૧૯૩૫ અને ૧૯૩૬માં બોલ્ડવિન નામનો જ મુખ્ય પ્રધાન હતો, ખરો મુખ્ય પ્રધાન તો નેવિલ્લ હતો. કહે છે કે હવે ૧૯૪૦ સુધી તો નેવિલ્લ જ મુખ્ય પ્રધાન રહેશે.

એને બાગકામ, માછલાં મારવાનું અને કુદરતનો અભ્યાસ કરવાનું ઘણું ગમે છે. પક્ષીઓનો એ પરમ પ્રેમી છે. નં ૧૦ અને ૧૧ ડાઉનિંગ સ્ટ્રીટની વચ્ચેમાં એણે એક મોટું વિત્રાગ સ્નાનાગર કરાવ્યું છે. અને દરરોજ સવારના નારતો કરતાં એ એની સ્ત્રી સાથે પક્ષીઓને નહાતા જુએ છે અને આનંદે છે.

નેવિલ્લ ઘણો શરમાળ છે. તેથી એના નજદીકના મિત્રો નહિ જોવા છે. શરમમાં ને શરમમાં ન્યૂઝ કેમેરાની પકડમાંથી જાને હાથે મોટું સંતાડી દેતો એને ઘણી વાર દેખવામાં આવે છે. એને એક વિચિત્ર શોખ છે—નિત્રો ભજન ગાવાનો. ઘણાં વરસો પહેલાં વેસ્ટ ઇન્ડિઝમાં એ ભજનો શીખ્યો હતો.

જરૂર કરતાં વધારે બોલવાની એને ટેવ નથી. છેલ્લા અંદાજ-પત્ર વખતે એ બરાબર પીસ્તાલીસ શબ્દો જ બોલ્યો હતો. લીપઝીગ કટોકટી વખતે અને સ્પેનિશ વિગ્રહ વખતે પણ એણે સભાને શાંત રાખવા અને સાવચેત રહેવા સૂચન કર્યું હતું અને ત્યારે લોર્ડ જ્યોર્જ એના તરફ દાંતિયાં કરતો બોલી બિલ્કો: “કોઈ પણ માછલું ઠંડુ માથું રાખી શકે છે.”

ચેમ્બરલેઇને ૧૯૩૭ના મેની ૨૮મી તારીખે પોતાનું પ્રધાન-મંડળ રચ્યું. નેવિલ્લન સામે સૌ પહેલાં આવી બેલેઝી ગંભીર કટોકટી નક્કીઓ પરના વેરામાં ત્રીસ ટકાના વધારાની હતી. એ વેરાનો હેશ છિદનના રક્ષણ માટે શસ્ત્રસરંજામમાં જબ્બર વધારો

કરવાનો હતો. પણ એણે તોફાન જગાવ્યું. સ્ટોક માર્કેટ સંકેતાર્થ ગઈ અને એક સામગ્રી કિંમતો, ૫૦૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ સુધી ઘટી ગઈ. સૌએ ચેમ્બરલેઈનને એ બીજા પાછું ખેંચી લેવા સમજાવ્યો. ચર્ચિલે ચેમ્બરલેઈનને માટે પાછા હાવાનો માર્ગ ખતાવ્યો.

પણ જે કોઈ દરિયાઈ ખાડીની પેલી પાર કે જૂમધ્ય પર નજર નાખતું તે બોલી ઊઠતું કે શત્રુસરંજમમાં જખ્ખર વધારા વિના ચાલવાનું નથી. ફાસિસ્ટ આક્રમણ છિટન સામે સાથળ ઠોકતું હતું, અને છિટનની માંસપેશીઓ હવે પહેલાંના જેવી મજબૂત રહી નહોતી. જે આવડાં મજબૂત હોત તો છિટને રાજકારણની શેતરંજના દાવ ખેલવામાં જ બધું ધ્યાન આપ્યું હોત પણ હવે તો શત્રુસરંજમમાં જખ્ખરો વધારો કરતા સુધી એ આક્રમણને પાછું ઠેલ્યા વિના બીજો માર્ગ નહોતો.

ખદગદી ઊઠેલું અને અંધેરમાં અટવાતું જગત ચેમ્બરલેઈનની સામે ઊભું હતું. સ્પેનિશ વિગ્રહે જૂમધ્યમાં કટોકટી જન્માવી હતી. ચેમ્બરલેઈન એક સાથે જર્મની અને ઈટાલી બન્ને સાથે પ્રેમ સંબંધ ચાલુ રાખ્યો અને તે સાથે જ ફ્રાન્સ સાથે જૂમધ્યની આસપાસની કૂચકદમમાં પણ સાથ આપ્યો. પણ એટલું અધૂરું હોય તેમ, દૂર પૂર્વમાં ધડાકો થયો. ચીનમાં દરેક સ્થળે બ્રિટિશ એંબસેડેર સર નેચલુન પર જાપાનીસ વિમાની કાફલાએ બોંબ નાખ્યા અને તોપો ફેડી. ચેમ્બરલેઈનની સરકારે જાપાન પર સખત નોંધ મોકલી પણ જાપાન તરફનો સંતોષકારક નહિ એવો જવાબ સ્વીકારી લીધો.

બોલ્ડવિન

બોલ્ડવિન ૧૮૬૭માં વરસેસ્ટરશાયરમાં જન્મ્યો. એનો બાપ બોલ્ડવિન લિમિટેડ નામની બોખંડની કંપનીનો વડો હતો. એ કંપની

બોલ્ડવિને જ સ્થાપી હતી અને અઢારમી સદીથી ચક્રાવે રાખી હતી. બોલ્ડવિનની માતા રકોચ હતી અને આપ વેલ્શ હતો.

એના બાપના બોમ્બડના કારખાનામાં એ પેઠો અને વીસ વરસ સુધી એ જાહેરમાં બોલ્યો નથી. કંઈ કામકાજ કયું નથી. ૧૯૦૮માં બોલ્ડવિનનો બાપ મરણ પામ્યો અને ૧૮૯૨થી ચાલતી આવેલી પાર્લામેન્ટની પોતાની બેઠક દીકરા માટે ખાલી કરી. બોલ્ડવિને પાર્લામેન્ટમાં પહેલી વાર પ્રવેશ કર્યો. બોલ્ડવિનને આમની સભામાં બાષણ દેવાની હિંમત કેળવતાં ચાર માસ વીતી ગયા. એની ૪૧ વરસની ઉંમરે એ ખાણીઆઓ માટે આઠ કઝાકનો દિવસ કરવા સામે પહેલીવાર બોલ્યો.

પછી બોનર બો ચેન્સેલર થયો ત્યારે તેણે એને પોતાનો ખાનગી મંત્રી બનાવ્યો. ૧૯૧૭માં બોલ્ડવિન ખમ્મનાનો પ્રીનસિપલ સેક્રેટરી બન્યો અને જાણે પ્રધાનમંડળમાં પેસવાના ઉંચરા પર પગ ઠોકી રહ્યો.

૧૯૨૧માં બોલ્ડવિન બોર્ડ ઓફ ટ્રેડના પ્રમુખ તરીકે પ્રધાનમંડળમાં પેઠો. પછી લોર્ડ જ્યોર્જનું પતન થયું અને વરસેલ્સનો યુગ આથમી ગયો. બોલ્ડવિને લોર્ડ જ્યોર્જના વિરોધની આગેવાની લીધી. બોનર બોએ પ્રધાનમંડળ રચ્યું. બોલ્ડવિન ચેન્સેલર થયો અને અમેરિકા જઈને દેવાની સમજૂતી કરી. એણે કરેલી સમજૂતીથી બોનર બો ગભરાઈ ગયો, અને સમજૂતીને વખોડી કાઢી. ૧૯૨૩માં બોનર બો માંદો પડ્યો અને રાજીનામું આપી મુકત થયો. રાજ્યએ બોલ્ડવિનને પ્રધાનમંડળ રચવા આમંત્રણ આપ્યું. બોલ્ડવિન વડો-પ્રધાન થયો. એણે છાપાંઓના પ્રતિનિધિઓને કહ્યું: “મારે તમારાં અભિનંદનો નથી જોઈતાં, મને તો પ્રાર્થનાની જરૂર છે.”

ઓલડવિને ઇન્ટરનાં નવું ઘર અંધાવ્યું છે. ઓલડવિનના ચારિત્ર્ય-
 ઘડતરમાં લ્યુસનો કાળો નાનોસૂનો નથી. ઓલડવિનનું એક સ્વરૂપ
 સાક્ષાત જોન જૂઝ જેવું અને બીજું કોઈ અવધૂત જેવું દેખાય
 છે તેમાંય લ્યુસનો હાથ છે. એડવર્ડ છૂટાછેડા કરેલી સ્ત્રીને પરણીને
 તેને રાણી બનાવવા બેઠો હતો ત્યારે લ્યુસની નીતિભાવનાએ જ
 ઓલડવિનને ઉત્તેજ રાજકુટુંબનું બોહી શુદ્ધ રખાવ્યું હતું પણ એને
 એક દુઃખ છે—એનો દીકરો ઓલિવર સમાજવાદી છે તેનું. આવાં
 રૂડાં માલિક સમાજના છત્ર જેવાં બાબાપાને આવો દીકરો ક્યાંથી
 સાંપડી પડ્યો હશે વારુ!

પ્રેફેસર લાસ્કીએ લખ્યું હતું કે ઓલડવિન કુક્કરો રાખે છે
 અને હોકલી પીએ છે તેથી કોઈ છેતરાશે. એ તો બડાં બોળાં
 બોડો પર અસર પાડવાની સાદાઈની તરફીય છે. ચેમ્બરલેઈનના
 ઓરચીડની જેમ અને ડીઝરાયલીની રીંગબેટની જેમ ઓલડવિનની
 હોકલી અને કુક્કર પણ રાજકારણની એક યુક્તિ માત્ર છે.

ઓલડવિને હંમેશાં દોષત તરફ બેદરકારી બતાવવાનો દેખાવ
 કર્યો છે. જો કે આઠ કલાકના દિવસનો એણે વિરોધ કર્યો હતો
 પણ ઓલડવિન લિમિટેડનાં મજૂરોનાં યુદ્ધ પછીનો પગાર એણે
 પોતાના ગજવામાંથી કાઢી દીધો હતો. એ ઓલડવિન લિમિટેડનો
 માલિક જરા પણ સંકોચ વિના છડેચોક બોલી શકે છે, કે માલિક
 અને મજૂરનો સંબંધ વાલી અને આશ્રિતનો કે આપબેટાનો હોવો
 જોઈએ, અને છતાં પણ એની સરકારે ટ્રેડ યુનિયનોનો વિરોધી
 એવો કાયદો પહેલી જ વાર ૧૯૨૭માં પસાર કર્યો. ટ્રેડ યુનિયનો
 સામે એવો કાળો કાયદો સો વરસ સુધીમાં એકે થયો નહોતો.
 અને છતાં પણ ઓલડવિન ગ્રોસેસ્ટરશાયરમાં ફરતો હતો ત્યારે એને
 બે બાઈઓ મળી. અને બાઈઓ નબળાં મનની છોકરીઓને

કેળવવાની એક સંસ્થા સ્થાપવાની ચિંતામાં હતી. એણે એકદમ સખાવતી હાથ લંબાવ્યો અને પેટી યાઈ એને અસો પાઉન્ડની નોટો એક જૂતા કાગળના કટકામાં વીંટીને મોકલી આપી. ઓડવિન વડોપ્રધાન થયો ત્યારે એનો પગાર વરસનો પાંચ દળર પાઉન્ડ જેટલો હતો. પણ એ કહેતો કે એની ઉદાર સખાવતને લીધે પોતાના અર્થ માટે જંને છેડા જેમ તેમ મેળવવા પડતા અને તો પણ સૌને અર્થ હતી કે એના ૧૮૧૫૨૬ શેર ઓડવિન કિમિટેડમાં હતા અને તે ઉપરાંત ૩૭,૫૯૧ પ્રેક્સર્ન્સ શેર હતા જેની તે વખતની કિંમત અર્થમાં એક લાખ પાઉન્ડથી વધારે અંકાતી હતી ! અને તો ય એ કહી શકતો કે પોતે ગરીબ છે ! એવો ઓડવિન ઘણીવાર મજૂરો સામે સામે મુક્કી ઉગામતો છતાં મહાત્મા જેવો મોહક અને મૂઢ લાગતો.

ઈંગ્લેન્ડના કોણ કોણ ?

રામ્સે મેકડોનાલ્ડ

મજૂર પક્ષનો સ્થાપક અને ઉચ્છેદક જેમ્સ રામ્સે મેકડોનાલ્ડ
 લાંબો પડોળો પણ વામન જેવો ૧૮૬૬ની સાલમાં સ્કોટ-
 લેન્ડમાં જન્મ્યો હતો અને ગરીબાઈમાં, અપમાનમાં જીવ્યો હતો.
 એને ગરીબાઈનું, ગરીબાઈની જૂખનું, ને જૂખનાં દુઃખોનું મહાન
 થઈને વેર વાળવું હતું. જ્યારે એ મુખ્ય પ્રધાન બન્યો ત્યારે દાંત
 કચકચાવતો ઉદ્ગ્રસી ગિઠ્યો હતો, “જગત આખું જખ મારે છે,
 હવે આવતી કાલથી દરેક ડચેસ મને ચૂમવાને પડાપડી કરશે.”

સ્કોટલેન્ડની નિશાળમાં એ ચૌદ વરસનો ભણતો હતો ત્યારે
 રોટલીના સવાભે એને સતાવ્યો. એણે નિશાળ છોડી અને રોટલાની
 શોધમાં ખાલી હાથે લંડનના બજારમાં ભટકવા માંડ્યું. એક
 અઠવાડિયાના બાર શિલિંગ અને છ પેન્સનો પગારદાર એ કાર-
 ખાનાનો કારકૂન બન્યો. નિશાળ છોડીને કારકૂન બનેલો મેકડોનાલ્ડ
 રોજ રાતના વિજ્ઞાન અને અર્થકારણ વાંચતો હતો.

પછી ૧૯૧૪ની સાલ આવી. ૧૯૧૪ની ત્રીજી તારીખે આખા આમની સભા સામે પડકારતો એ જભો હતો અને જોરશોરથી કહેતો, “હું યુદ્ધને ધિક્કારી કાઢું છું. હું યુદ્ધનો સામનો કરું છું.”

“એલા એ રામ્સે, બાગ બાગ.” એની સામે અનેક અવાજો ઉતરડી ઊઠ્યા.

પછી ૧૯૧૭ની સાલ આવી. રશિયામાં રાતીકાન્તિ સળગી ઊડી. એણે કહ્યું, “હું રશિયન ક્રાન્તિને ટેકો આપું છું.”

પછી ૧૯૨૨ના વરસમાં પાર્લામેન્ટમાં એ એક પક્ષનો સરદાર બન્યો અને બીજો જ વરસે મુખ્ય પ્રધાન થયો. જે લોકોએ એને સત્તા પર ચઢવા હાથ દીધા હતા તે ઉદામો હતા અને વિશ્વાસ રાખતા હતા કે એ ખરેખર ઉદામ કાર્યક્રમ હાથ ધરશે.

અને ખરેખર વડાપ્રધાનના પદ પર બેઠેલો એ જાનરમાન ને જોરાવર દેખાતો હતો. એની રકોટિશ વાક્યાતુરી, એની ભવ્ય સરદારી, એના બરમાવનારા હાવભાવ, અને પાર્લામેન્ટરી ચતુરાઈ, એની હિંમતભરી બહાદુરી અને કાવાદાવાની આવડત એ બધું એને બ્રિટિશ ઇતિહાસમાં પહેલો મજૂર પક્ષનો વડાપ્રધાન બનાવી રહ્યું.

પણ સત્તાની જાંચાઈએથી એની આંખો ઝંખવાઈ. સત્તાના શિખર પરથી એના માથાની આસપાસ મગરૂરી ને મિથ્યાભિમાન નીતરવા લાગ્યાં. એના સમાના સાથીદારો, મિત્રો અને અનુયાયીઓ સૌ એની અસહ્ય મહતાગ્રન્થિને તિરસ્કારી ઊઠ્યા. એનો ખુશમિજાજ ઊડી જતો દેખાયો, એની જાક્કી ઇચ્છાઓ એનાં જટિયાં પીંખી રહી, એની આંખ સામે મિથ્યાભિમાનનું ધુમ્મસ ઘેરાયું, એની નજર વસમી બની. એ એની જીને જ પૂજતો હતો પણ તે તો

યુરોપની લીતરમાં

૧૯૧૧માં અવસાન પામી અને એણે પોતાની જાતને પૂજાર્થના અનાવી બીજાઓની આરાધના માગી. એને આરાધનાને બદલે ઉપલાસ મળ્યો. ૧૯૨૬માં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની મુલાકાતે જતાં રસ્તામાંથી બાઈ રામસેએ વાયરલેસથી લંડન પૂછાવ્યું કે “ મારે— પ્રથમ સમાજવાદી વડાપ્રધાને અમેરિકાની મુલાકાત વેળા કેવો પહેરવેશ પહેરવો ? ”

“ જાંચી ટોપી અને સવારના ડગલામાં આપ ધણા રૂપાળા લાગશો.” લંડનથી જવાખ આવ્યો.

૧૯૩૧માં ફરી રામસે મેકડોનાલ્ડ વડાપ્રધાન ગયો. એ વરસ કટોકટીનું હતું. લંડન શહેરે ક્રાન્સ પાસેથી ટૂંકી મુદત માટે ૩ ટકાના વ્યાજે નાણાં લીધાં હતાં અને તે વધારે વ્યાજે લાંબી મુદત માટે જર્મનીને ધીર્યાં હતાં. એ બધું વ્યાજ ખવાય ત્યાં સુધી ઠીક હતું, પણ જર્મનીમાં કટોકટી ઊભી થઈ અને એણે દેવાં નાબૂદીની રાડ નાખી. લંડને પોતાની તિજોરી તપાસી તો તેમાં સાડા પાંચ કરોડ પાઉન્ડનું સોનું હતું અને ૨૫૦ મીલિયન પચીસ કરોડ પાઉન્ડની ધીર હતી. લંડનના બેંકરોએ પોતાની જાતને બચાવી લેવા ન્યૂયોર્ક પાસે લોન માગી પણ અમેરિકાએ લંડન પોતાને ત્યાંની બંને બાજુ સરખી ન કરે ત્યાંસુધી ધીરવાની ના પાડી દીધી. મેકડોનાલ્ડે ઉપાય અતાવ્યો અને બીધેલા રાષ્ટ્ર સ્વીકારી લીધો. ખિટને પોતાના ચત્રણી નાણાનું મૂલ્ય ઉતારી પાડ્યું. બોલ્ડવિન અને મેકડોનાલ્ડની રાષ્ટ્રીય સરકારે શસ્ત્રસંન્યાસ પરિપદને મારી નાખવામાં મદદ કરી અને અમેરિકાનું દેવું પાછું ઠેલ્યું.

આવા રાજકારભારમાં મેકડોનાલ્ડની તમિયત લથડી. લથડેલી તમિયતમાં એની આંખે અંધારાં આવ્યાં, એની વાણી વણસેલી

વત્રવલી રહી. ત્યારે ચર્ચિણે કહ્યું કે આપણો વડોપ્રધાન હાડકાં વિનાની અમળયત્રી છે. તે ઓછામાં ઓછા વિચારના ચોકઠામાં વધારેમાં વધારે શબ્દો ભરી શકે છે. ટ્રાટરફીએ પણ એના એ દિવસોમાં એને ‘ માથાનો ઉપલો માળ માનસિક દેવાળામાં ગીરો દીધેલા ’ તરીકે ઓળખાવ્યો હતો.

અને ત્યારે એના સમાજવાદનું ! ત્યારે એના માથામાંથી સમાજવાદની ગંધી રેખાઓ જૂંસાઈ ગઈ હતી. એના એક વખતના સાથીદારોએ મીન્સ ટેસ્ટની (means test) વાટાઘાટ વખતે એનો દરિયો ખોલાવ્યો અને એને પણ એવાને કુકર અને શ્રીમંતોનો કૂતરો કહીને વખોડી કાઢ્યો. સમાજવાદ અને મજૂરપક્ષને પીઠ પાછળથી ઘા કરનાર એને ભરખગરમાં ચાળખાથી ફટકારવાનો સૌએ અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો હતો. એણે શ્રીમંતોનાં રંગબુવનોમાંથી ઘણો યે વિચાર કર્યો પણ પોતાના જતને પાડેલો શ્રમજીવીની સાથીદારી સાથેના અંતરાય ફૂટી જવાને નાકાયક પુરવાર થયેલા એ વાસ્તેએ છેવટે નિર્ધાર કર્યો કે, “ હું એ લોકને છોડી જવાને દિલગીર છું ” પણ મારે કોણ સમિતિનું પ્રમુખપદ તો લેવું જોઈશે જ. ” એક વખત માલિકીને રાષ્ટ્રીય અનાવવાની વાતો કરતો એક વખતનો સમાજવાદી વાસ્તે છેવટે સરકારને રાષ્ટ્રીય અનાવવા શક્તિમાન નીવડ્યો.

પણ છેવટે સ્તુત્ય એવું એક પગલું તો એણે ભર્યું જ. એણે ૧૯૩૫ની સાલમાં હિટલરને વખોડી કાઢ્યો અને જર્મની કેવું ભયંકર અનર્થ જાય છે તે બતાવી દીધું. હિટલર સામેનું એનું આ પગલું હિટલર સમાજવાદીઓની કલ્પેઆમ ખોલાવતો હતો તેથી નહોતું, પણ હિટલરે તાજેતરમાં બે સુંદર ગર્ભશ્રીમંત કુટુંબની દોકરી એવી અસુખ ગાઈઓને વિંધી નંખાવી હતી તેથી એની લાચાળી નાઝી ભયંકરતા સામે ધવાઈ ગઈ હતી. ૧૯૩૫ના નવેમ્બરમાં

ફરીવારની ચૂંટણીમાં રામસે મહાશય હાર પામ્યા અને ઇંગ્લેંડનાં કાબો નરનારીઓ આનંદ પામ્યાં. મેકડોનાલ્ડ પછી બોલ્ડવિન આવ્યો અને બોલ્ડવિને ચેંબરલેઈન માટે જગા ખાલી કરી ત્યાં સુધીમાં જેમ્સ રામસે મેકડોનાલ્ડ બહેર જીવનમાંથી પરવારી ગયો હતો.

સર સેમ્યુઅલ હોર

ચોપડીમાંથી માથું બિચકીને બોલો થઈ ગયો હોય એવો નાણુક આંધાનો સર સેમ્યુઅલ હોર ત્યારે પરદેશખાતાનો પ્રધાન હતો. એક વખતે તે બે વાર હિંદ પર બિડીને આવ્યો હતો. એ હિંદી વજીર હતો ત્યારે એણે ઘડેલું ઇંડિયા મિલ ટ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના મતિલાસમાં લગુમાનના પૂછડા જેવું કાંચામાં લાંબું હતું. એ મિલ વિષે એણે પંદર લગ્નર શબ્દોનો એકવાર એક જવાબ આપેલો, એના પર એણે છસો વ્યાખ્યાનો દીધેલાં અને પચીસ લગ્નર પાનના હેવાલો વાંચેલા અને એના પરની સાડાસાત વરસ ચાલેલી ૧૫,૫૦૦,૦૦૦ શબ્દો વપરાયેલી ચર્ચામાં ભાગ લીધેલો. એ ચર્ચાની ચોપડી આંધો તો અંગ્રેજી આમિતના કદની વીસ ચોપડી અને આ અધી ચર્ચામાં એનો સામાવાળો વિન્સ્ટન ચર્ચિલ હતો.

૧૯૩૫ના જીનમાં હોર પરદેશમંત્રી થયો, કારણકે બોલ્ડવિન એની કાયકાતને પિછાનતો હતો અને કારણકે હિંદમાં એણે ગદ્દા-વૈતરું કયું હતું. એણે આટઆટલી મજૂરી કરીને ખનાવેલા ઇંડિયા મિલ ઉપર એક બાણુ હિંદના રાષ્ટ્રવાદીઓ રાતાચોળ થઈ ગયા અને બીજી બાણુ પાર્લામેન્ટમાં ટોરી ક્લોક લડકી બિઠ્યા.

પણ મહાત્મા આંધીને હોર ખમી ગયો કારણકે મેકડોનાલ્ડની જેમ જોળ અને લંબજોળ વાતો કરવાને અદલે જ્યાં ના કહેવાની

હોય ત્યાં હોર ચોખ્ખીચટ ના પાડી શકતો હતો. એક વખતે મહાત્મા ગાંધીએ મર્વિનને કહેલું કે, “ તમે જાણો છો ? જેમ તમારામાં, તેમ પેલા હોરમાં પણ મને વિશ્વાસ છે. ”

ગાંધીજીનો વિશ્વાસપાત્ર હોર એક પુરાણા એન્કિંગ કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો. એણે શરૂઆતમાં રશિયન નિશાળમાં ભણવા માંડ્યું હતું. વિશ્વયુદ્ધ વખતે પણ એ બ્રિટિશ ઇન્ટેલિજન્સ મર્વિસના (જસ્ટીસ ખાતું) સહ્ય તરીકે રશિયા ગએલો. પોતાના ત્યાંના કામમાં એ એવો તો પાવરધો હતો કે, ૧૯૩૩માં આપેલા એક ભાષણમાં એણે જ વ્યક્ત કર્યું હતું કે રાસપુટીનના ખૂનની એને અગાઉથી માહિતી હતી એવો આક્ષેપ ઝારે એના પર કરેલો. ૧૯૧૭માં હોરે રશિયા છોડ્યું. અને લોર્ડ મીલનર સાથે ઇટાલી ગયો. કુદ્દ પછીનો થોડો વખત એણે ઝેકોસ્લોવેકિયામાં પસાર કર્યો તથા લંડનની એન્જેલો-એક સંસ્થાનો પ્રમુખ બન્યો.

હોરે કહ્યું હતું કે ઇંગ્લેંડની પરદેશનીતિ સત્તાની તુલા ઇંગ્લેંડના હાથમાં પકડી રખાવવાની છે. એમ્બરોઈને પણ કહ્યું છે કે અમ્મરાં અધાં જર્મરાં યુદ્ધો કોઈ એક લશ્કરી સત્તા યુરોપ પર અધિકાર ન જમાવી જાય તથા નીચલા પ્રદેશોના અંદરો પર ન જામી જાય તે માટે લડાયાં છે. ટ્રેવેલિયને પણ એ જ વાત ઉચ્ચારતાં કહ્યું છે કે, ઠેઠ ટયુડરકાળથી આજસુધી ઇંગ્લેંડની પરદેશનીતિમાં દરિયા પારના મુલકો પર પોતાનું સ્વામીત્વ સલામત રાખવાના એક જ ઉદ્દેશથી ઇંગ્લેંડે યુરોપીય રાજકારણને ડહોળ્યા કર્યું છે. એ જ રીત પ્રમાણે જ્યારે ફ્રાન્સ જર્મની કરતાં વધારે જોરાવર હતું ત્યારે એણે જર્મનીને ટેકા આપ્યો; જ્યારે જર્મનીનું જોર વધ્યું ત્યારે એણે ફ્રાન્સનો પણ લીધો. વિશ્વયુદ્ધ પછી એણે એ જ મુરાદને સાચવવા રાષ્ટ્રસંઘના ઘટના ઘડી કાઢી, એ ઘટના જ્યાંસુધી બ્રિટિશ

હિતો. જાળવી શકે ત્યાં સુધી જ તેની જીવનદોરી લંબાય. એ જ આશયને લીધે ખ્રિસ્તને ૧૯૧૬માં હુમિનિયન્સ અને હિંદનો તેમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. ડોકનોના કનર પણ એ જ ઉદ્દેશથી વડાયા. ખ્રિસ્તને શાંતિ જોઈએ છે કારણકે એણે દુનિયાનાં ઝડપી લીધેલાં અગ્નિરોમાં વેપાર કરવો છે.

એ નીતિની ભાષામાં જ ભાષી શકાય તેવું એક કાવતરું ખ્રિસ્તને તે અરસામાં વડી કાઢ્યું, જે હોર-લાવત્ર યોજના તરીકે જાણીતું છે. મુસોલિની લગભગ આખું યુથોપિયા ભરખી જાય અને યુદ્ધ અંધ રહે એવી એ યોજના હતી. ખ્રિસ્તની જનતા આ યોજના સામે આવેશ અને બીકથી ચોંકી ઊઠી. હોર માંદો થઈને સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ ભાગી ગયો અને એડનને એ યોજનાનો અચાવ કરવા જતાં મોઢે શીણ આવી ગયાં. એ કાવતરા પાછળની પણ ખ્રિસ્તની પરદેશનીતિ પોતાનાં વેપારી હિતો જાળવવા નામંત્ર નહીં નીચેના અંધો યુથોપિયા ઇટાલીને વખી દેવાની હતી. એ ઉપરાંત ખ્રિસ્તની શાસક જમાતને ભાન થયું હતું કે મુસોલિની જો યુથોપિયામાં પરાજય પામે તો ઇટાલીમાં પણ પરાજય પામી સંક્રાંતિ જાય, અને એમ અને તો યુરોપની મૂડીવાદી ઘટના લચમચી ઊઠે. પણ શાસક જમાતની આવી ગોઝારી ઘટનાઓ નીચે ઝાંઝાં ખાતી અંગ્રેજ જનતાના સળગી ઉઠેલા પુણ્યપ્રકોપને હોલવી નાખવા થોડીક ધૂળ નાખવાની જરૂર હતી. તે સમયના વડાપ્રધાન બોલ્ડવિને જવાબ માગતી જનતાના પ્રકોપમાં હોરને એવી ધૂળની ચપટી ખનાવીને નાખ્યો. હોરને લોણીમાં નાળિયેર ખનાવી એના પરદેશ ખાતાના પ્રધાનપદ પરથી ખેરવી નાખ્યો. ઇંગ્લેન્ડની વેપારી શાસક જમાતનાં હિતો સાચવતાં હોર રાજકારણમાંથી વિત્તાઈ જઈ અંગ્રેજ મૂડીવાદી સરકારની સાનમાં શમી ગયો.

એન્યની એડન

શાંતિની વાતમાં એન્યની એડનની સહૃદયતા શોધવા જવાની કશી જ જરૂર નથી. એના બે ભાઈઓ યુદ્ધમાં કપાઈ મુઆ પછી અને એનો સૌથી વડો દીકરો એડવર્ડ ક્રાન્સમાં અને સૌથી નાનો સોળ વરસની જ ઉંમરનો વિલિયમ નીકોલસ જુટલેન્ડમાં યુદ્ધમાં જ વધેરાઈ ગયા અને એડનને વિશ્વશાંતિની વાત પગથી માથા સુધી સમજાઈ ગઈ.

સેમ્યુઅલ હોરના પરવારી ગયા પછી પરદેશમંત્રીના પદે આવનાર એડન ૧૮૯૭ની સાલમાં જન્મ્યો.

એડન પોતે સત્તર વરસની ઉંમરે યુદ્ધમાં ગયો હતો અને ઝેરી ગેસનો સ્વાદ ચાખીને પાછો આવ્યો હતો. એકવીસ વરસની ઉંમરે એડન ક્રેપ્ટન બન્યો અને પછી થોડાં વરસે એ રાજકારણમાં પડ્યો. રાજકારણમાં એ ઝડપભેર આગળ વધ્યો. કેમ ન વધે ? મોટા કુટુંબનો, ઈટન અને ઓક્સફર્ડમાં ભણેલો ગણેલો, સુંદર સ્ત્રીનો પતિ બનેલો, બે મજબૂત દીકરાઓનો ગાપ અને જોઈએ તેટલાં ધનદોષત, સરકારી કપડાં અને સરકારી રીતે જોવાની ટેવ, એ બધું શું ઓછું કહેવાય !

૧૯૨૬ની સાલમાં એડન એમ્પરલેમનનો રાષ્ટ્રમંત્રી બન્યો, પછી પરદેશમંત્રી બન્યો. આઝાદ બોલ્ડવિનની નજર પણ એના પર ઠરી. ૧૯૩૧થી જોન સાયમનની શોકપ્રિયતા ઘટવા માંડી અને એની વધવા માંડી. જીનેવામાં એણે કેડ તોડીને કામ કર્યું. ૧૯૩૪માં તો એ લગભગ પરદેશખાતાના પ્રધાન જેવો બની ગયો. ૧૯૩૫માં રાષ્ટ્રસંઘ તરફથી એને પ્રધાનમંડળમાં બેઠક મળી, કારણકે શાંતિ માટે એને ઘણી તમજા હતી તેથી નહિ, જોકે સ્વીડનમાં એ એક

વખતે શિકારે ગયેલો ત્યારે એક સાયમને ગોળી મારવાની એણે ના પાડેલી કારણકે તે ખૂબ સુંદર હતું. વાત તો એમ હતી કે પરદેશખાતામાં એ બોલ્ડવિનનો માણસ હતો અને તેથી સાયમન પર કાબુ રાખી શકાતો હતો.

નોરમન

મોંટેગ કોલેટ નોરમન ઇંગ્લેંડનો એાછી અગત્યનો આદમી ન કહેવાય, કારણકે જે ઇંગ્લેંડનો શાસક સમાજ સોનાના પુતળાની આસપાસ નાચે છે તે સુવર્ણના દેવમંદિરનો નોરમન કુશળ મહંત છે. ૧૯૨૦ની સાલથી એ ઇંગ્લેંડની બેંકનો ગવર્નર છે. એના દાદાઓ બેંકના ડાયરેક્ટરો હતા. એણે ઈટનમાં બાપ્તિસ્ટ અને દક્ષિણ આફ્રિકાના યુદ્ધમાંથી પાછા આવ્યા પછી ઘણા મહાન બેંકરોની જેમ વેપારી બેંકિંગનું કામ કર્યું. આજે એ ઇંગ્લેંડની બેંકનો ગવર્નર પૈસાદાર થવામાં ખૂબ રસ ધરાવતો નથી.

૧૯૨૫માં નોરમને ઇંગ્લેંડને સોનાના ચક્રણ તરફ ધકેલ્યું. બ્રિટિશ ઉદ્યોગને એથી ધોકો પહોંચ્યો અને તો પણ સૌ બેંકરોની જેમ એણે સુવર્ણની પૂજા છોડી નહિ અને ૧૯૩૧ની કટોકટી સરળ અને તોય એના એકલા અનુભવો જ એને એની જગા પરથી ન ખસવા દે તેવા અગત્યના હતા. એ ઉપરાંત તો એની બેંકિંગ વિષયોનો નિકાલ કરવાની ચતુરાઈ અદ્ભુત હતી. એ બધા ઉપરાંત ઘણાખરા અંગ્રેજો જેવી મોહક નમ્રતા એનામાં હતી. એણે ૧૯૩૨ના ઓક્ટોબરમાં સાકરીયાં પાણી છાંટતાં સાધુઓને શોભે એવા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા, “મુશ્કેલીઓ એવી તો મોટી છે, શક્તિ એવી તો અદ્ભુત છે, પૂર્વમાહિતી એટલી બધી એાછી છે કે હું આખાય સવાલને અડવા જાઉં છું ત્યારે જાણે અજ્ઞાતને અડવા

મહાગાંધીજીના કાણુ કાણુ ?

જતો હોઉં એમ લાગે છે... મારે માટે એ અતિશય વિશાળ છે...
...મારે કબૂત્ર કરવું જોઈ એ કે હું અધારામાં પગલાં માંડું છું.”

એમ બોલતો સુવર્ણભગવાનના ઝંકમાંદિરનો અઠંગ પૂજારી નોરમન કોઈ ગૂઢવાદી જેવો લાગતો હોય છે અને તે જ રીતે પોતાનો જેના પર મદાર છે એવી મૂડીવાદી ઘટના સામે એ લાલ-બત્તી ધરવાની ચૂક્યો નથી. એણે ૧૯૩૧માં કહ્યું કે, “જો કોઈ ખરેખર સચોટ ઉપાયો યોજવામાં આવશે નહિ તો મૂડીવાદી સમાજરચનાનું કમઠાણ એક વરસમાં દુનિયાભરમાં વિનાશ પામશે.”

હેન્ડરસન

કહેવાય છે તેમ ઇંગ્લેંડનો સમાજવાદ ક્રાન્તિકારી નથી. ઇંગ્લેંડનો મજૂરપક્ષ જે ફેબીઅન સિદ્ધાંતનું ફરજંદ છે તેણે ૧૯૧૮ સુધી સમાજવાદી સિદ્ધાંતો સ્વીકાર્યા નહોતા. ઇંગ્લેંડના મજૂર મહાજનમાં કામ કરતા સમાજવાદીઓ પર શરૂઆતથી જ માકર્સની અસર ઓછી રહી છે અને ત્યારે પહેલી મજૂરપક્ષની સરકાર બની ત્યારે તેણે એવી સમજૂતી કરેલી કે શક્ય હશે તોય પોતે સમાજવાદી ધોરણે અખત્યાર કરશે નહિ. ટ્રેડ યુનિયનની સંસ્થાઓએ પદ્ધતિસર રીતે ૧૯૨૪માં જ સમાજવાદના સ્વીકાર કર્યો. સૈકાજૂતા ગુલામોના વેપારમાંથી અને પછી સંસ્થાનોની ખૂની લૂંટમાંથી ગળ્ગર થતા રહેતા ઇંગ્લેંડમાં જ્યાં મજૂરોની જંજીરોને મજબૂત કરનાર સુધારા અને દીનદયાનાં અપમાનજનક સ્વરૂપો શક્ય બને છે ત્યાં ક્રાન્તિની આ દશા હોય જ. ત્યાં પણ હેન્ડરસન જેવા સમાજવાદીઓ તો દેખાતા હોય છે જ.

ન્યારે રામ્સે મેકડોનાલ્ડને મજૂરપક્ષની સરકાર બનાવવાનું આમંત્રણ મળ્યું ત્યારે શક્ય એવા ત્રણ ઉકેલ એની સામે ખડા હતા. એણે સત્તા પર આવ્યા પછી હિંમતપૂર્વક સમાજવાદી કાર્યક્રમની અમુક યોજનાઓ રજૂ કરવી જોઈતી હતી તથા પાર્લામેન્ટમાં પોતાની બહુમતિ ન હોવાથી પોતાનું પદ તેમ કરતાં ફગાવી દેવું જોઈતું હતું. અને એ જ વસ્તુ પર દેશને નવી ચૂંટણી માટે જગાડવો જોઈતો હતો, અથવા તો ઉદ્ધારમતવાદ સાથે સહકાર કરીને પોતાના હાથમાં સત્તાની તુલા ટેકવી રાખવી જોઈતી હતી અને કાં તો એણે મુખ્યપ્રધાન બનવાની ના પાડી દેવી જોઈતી હતી. એણે એ ત્રણ વાતમાંથી એકે ન કરી અને કાદવ ઉરાડ્યા કર્યો.

તે સમયના સવાલમાં નિઃશસ્ત્રીકરણનો સવાલ ગંભીર બનતો જતો હતો. ઉદામે માટે તો એ ચિંતાના વિષય હતો જ. છેવટે નિઃશસ્ત્રીકરણનું તૂટ તૂટી ગયું. મજૂરપક્ષના આગેવાન હેન્ડરસનને એથી જળરો આઘાત થયો. ન્યારે એ બીજા મજૂર-સરકારમાં પરદેશખાતાનો પ્રધાન હતો ત્યારે એના અમલદાર વર્ગે એને, મુસોલિની અને પોપને લેટેરન સંધિ માટે અભિનંદનનો તાર કરવા કહ્યું, ત્યારે એ ગુસ્સે થઈને બરાડી બીઠ્યો, “ નહિ, હું કદિ પણ પોપને તાર કરવાનો નથી. હું મુસોલિનીને પણ તાર મોકલવાનો નથી...મેં તો એને જાહેર રીતે ધિક્કારી કાઢ્યો છે. એ મેટીએટીનો ખૂની છે.”

ઇંગ્લેંડના સમાજવાદીઓમાં ઉદામ અને માનનીય એવો એ આર્થર હેન્ડરસન હતો. લોકો એને કાફા આર્થર કહેતા. એના મરણથી ઇંગ્લેંડના મજૂરપક્ષને ખૂબ ભારે ખોટ ગઈ છે.

‘યુરોપના ભીતરમાં’

બ્રિટિશ સમન્વયવાદ : લિબરલિઝમ, ફાસિઝમ ને કમ્યુનિઝમનો
વાદત્રિદાણ રચના ત્રિપુટી. ફાસિઝ્ટ મોસ્લે, લિબરલિઝ્ટ લોહડ ને
કમ્યુનિઝ્ટ ક્રીપ્સ સાથે લેવા છે.

સર રટેફોર્ડ કીપ્સ

હેન્ડરસન, પછીનો બીજો સમાજવાદી ઉદામ સર રટેફોર્ડ કીપ્સ છે. કીપ્સ મજૂરપક્ષનો સૌથી મોટો બુદ્ધિશાળી છે અને સાયમનની જેમ શક્તિમાન વકીલ છે. એ સમાજવાદી વકીલ પાસે ઘણા અમીર ઉમરાવોને પણ પોતાના કેસ માટે આવવું પડે છે. અને તેમની પાસે શી તરીકે ભારે રકમો લેતો એ કહે છે કે “એ લોક પોતાની ગતને મુશ્કેલીઓમાંથી ગયાવવા મને જાણી રકમો આપે છે. એમના પરિચય પછી મને કહેતાં જરા પણ સંકોચ થતો નથી કે આ દેશનાં કામદારો રાજ્ય ચલાવવાને એ લોક કરતાં ઘણાં વધારે યોગ્ય અને કાયક છે.”

એવાં એનાં કથન ભદ્રલોકને ગમતાં નથી. એણે હજુ હમણાં જ ન્યારે જાહેર રીતે કહ્યું કે “આપણે બ્રિટિશ હામ-મદાત તરફથી આવતો વિરોધ જૂંસી નાખવો પડશે” ત્યારે ઘણા લોકો આગ્રાત પામ્યા હતા તથા સાચી રીતે ધારતા હતા કે જે કીપ્સના હાથમાં સત્તા આવે અને એ મુખ્યપ્રધાન બને તો એ જરૂર સમાજવાદી કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવા માંડે અને પાર્લામેન્ટમાંથી અમીરોની સભાને વિખેરી નાખે.

કીપ્સે બતાવી આપ્યું છે કે થોડા જ વખતમાં સરકારી દીન પદ્યાના કાયદા પર (poor law relief) નબળાસની સંખ્યામાં ચાર લાખનો ઉમેરો થયો છે. આટલો મોટો વધારો શોષણની બીષણતા ઉપરાંત ખિટનના જીવનની અંદર ઘૂસતો દાસીજમનો ખૂની પાંજો પણ દેખાડી આપે છે, તથા દાસીજમ તરફ જવાના પહેલા પગથિયા-રૂપ કીપ્સ ૧૯૨૭નો ટ્રેડ ડિસપ્યુટ એક્ટ ધરે છે. કીપ્સની આંખ સામે ખિટનમાં દાસીરૂટ સરમુખત્યાસી ઘૂસતી દેખાય છે. એ

ફાસીઝમની ખૂનખાર સરમુખત્યારીને દેખતો ક્રીપ્સ કહે છે કે 'ખ્રિટનમાં ફાસીસ્ટ સરમુખત્યારી માટે એક જ વ્યક્તિની જરૂર નથી. ખ્રિટનની શાસક જમાત એક પછી બીજો કાયદો ઘડી શિસ્ત અને ઔદ્યોગિક શાંતિના નામમાં જે રીતે મજૂરોને વેડીઆં અને ગુલામ બનાવે છે તે રીત પણ ફાસીઝમની જ છે. જર્મનીનાં અને ઈટાલીનાં કામદારો પર ખૂની શિસ્તના નામમાં જે કાયદાઓ લદાયા છે તેવા જ કાયદાઓ દ્વારા ખ્રિટનનાં કામદારો પર પણ ફાસીઝમ લદાતું જાય છે. ક્રીપ્સ એને કાળી ડગલીવાળી ફાસીસ્ટ સેના વિનાનું, નાગરિક માલિક બોકનું ફાસીઝમ (Country Gentlemen Fascism) કહે છે. ક્રીપ્સની એવી વાતો ભદ્ર શાસક સમાજને નથી ગમતી. જ્યારે એણે કહ્યું કે બ્રિટિશ શાહીવાદના ઇતિહાસના કોઈ પણ પાન પર માત્ર તમે નજર જ નાખો અને તમે બ્રિટિશ હો તો તમારે શરમમાં માથું સંતાડી દેવું પડશે, ત્યારે તો ખ્રિટનની ભદ્ર સમાજની ટોળકીએ બચંકર છલુકો કર્યો હતો.

લાલ કિનારી

એવા ખ્રિટનના રાજકીય દેવને આજે કાલ કિનારીની કોઈને બચંકર લાગતી ને કોઈને માનસવિકાસના સન્તવની રેખા જેવી દેખાતી આછી રેખાઓ નજરે ચઢે છે. ૧૯૩૫માં એક કોમ્યુનિસ્ટ સભ્ય પાર્ટીમેન્ટમાં ચુંટાયો. એનું પૂરું નામ વીલી ગેબેશર હતું. પહેલાં એ ઉદારમતવાદી હતો, પછી સમાજવાદી હતો અને પછી સામ્યવાદી થયો. ૧૯૧૫માં એણે યુદ્ધ સામેની પકેલી હડતાલની દોરવણી કરી ત્યારે બેનિને એની ખૂબ પ્રશંસા કરી હતી.

પણ ગેબેશર હેરી પોલીટ નેટલી અગત્યતા ધરાવતો નથી. પોલીટ કોમ્યુનિસ્ટ પક્ષનો નેતા છે, હિંદચાલોનો આગેવાન છે તથા કોમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટરનેશનલની કાર્યવાહી સમિતિનો સભ્ય છે.

પોલીટ બોર્ડર અનાવનારો હતો, સામ્યવાદી અન્યા પછી એ માકર્સના સિદ્ધાંતોનો જાણકાર થયો, તથા કુશળ રાજકારણી અને ચાકાક પત્રકાર અન્યો. આજે ઇંગ્લેંડના પત્રકારોમાં એ સૌથી મોટું સ્થાન ધરાવે છે. પોલીટ હુસ્મનોના કિંદાને અંદરબહારથી તોડવામાં માને છે. સામ્યવાદી પક્ષના નિયામક તરીકે એને અઠવાડિયાના ચાર પૌંડ પગાર તરીકે મળે છે.

પોલીટને શેઠિયા મહાજનના ખરીદાચેડા ખીચડિયાઓથી દોરાતા એક સ્વતંત્ર મજૂરપક્ષ નામના ઇંગ્લેંડના મજૂર મહાજન સામે પણ જોહાદ જગવતી પડેલી. એ કહેવાતા મજૂર મહાજનને બોળવાયેલાં અને મૂરખ અનેડા મજૂરોના નામમાં મુસોક્કિની સામે ચૂકવામાં આવેલા પ્રતિબંધોનો વિરોધ કરેલો અને કોમ્યુનિસ્ટો સામે લડત ચલાવેલી. જાત તથા જતા મજૂરોની જાગૃતિ સાથે એ મજૂર મહાજનનાં બ્રામક અંગે ભાંગતાં ગયાં. ૧૯૩૨માં તો એ મોટું બનીને પડ્યું, જોકે આજે એ શય દેશનાયા વિનાનું છે.

મેક્સટન

રાત્રી કિનારીમાં પોતાની જાતને ગણાવતો પણ લાઝ રંગની કાળાશ જેવો મેક્સટન એક વખત મજૂર મહાજનનો નેતા હતો. એક વખતે એ લક્કરમાં સિપાહી હતો. એના શરૂઆતના આવેગ સ્થિતિચુસ્તતાના અને પ્રગતિવિરોધી હતા. ગ્લાસગોમાં એવી વાત પ્રચલિત છે કે જ્યારે ઇન્જિન ટ્રેન હતો ત્યારે મેક્સટન ટોરી હતો.

શ્વેત અને શ્યામ વાળની કેશવાળીથી મશહૂર એવો દુબળો મેક્સટન ઇંગ્લેંડની જૂખમરાની કૂચોને આરામથી ચાકવા માટે રસ્તા અનાવવામાં સો મીલિયન પૌંડ ખર્ચી નાખવા માટે કોઈ કોઈ વાર ઓલ્ડવિનને મોટું કટાણું કરીને ઘિસ્કારે છે અને તો ય ઓલ્ડવિન

અને મેકડોનાલ્ડ અને એને આમની સભાના શોકપ્રિય માણસ તરીકે વિના સંકોચે સ્વીકારે છે.

શાહીવાદી એ અલ્પજ્ઞતા

એમેરી અને લોર્ડ લોઈડ

શાહીવાદના ચેંચરબેઈનો, હેઈલશામે અને લંડનડરીઓ જેવા કટ્ટર મવાળવાળાઓથી પણ વધારે જમણા એવા એકલી પડેલી એ ખાઈઓ જેવા શાહીવાદના એ અલ્પજ્ઞતાઓનાં નામ ઇંગ્લેન્ડમાં જાણીતાં છે. એમાંનું એક નામ એમેરીનું છે અને બીજું લોઈડનું છે. એમેરી પહેલાં સંસ્થાનોનો પ્રધાન હતો અને લોઈડ પહેલાં મુંબઈનો ગવર્નર હતો અને ઇન્જિનનો હાઈ કમિશ્નર હતો.

લોઈડ પોતાની ત્રાયકાતને ઠેક સાઉથ વેલ્સ સુધી ખેંચી જતો મગફળીથી કઢી શકે છે કે એની ઓઝાદનો છેડો નવસો વરસ પહેલાંના સાઉથ વેલ્સના રાજાઓ સુધી અડી શકે છે. લોઈડ પોતે અરેબિયન સાહસમાં કર્નલ લોરેન્સનો સાથીદાર હતો. મુંબઈમાં ગવર્નરશાહી ચલાવવા આવેલો ત્યારે ગાંધીને ગિરફતાર કરનાર એ જ હતો...અને છતાં પણ કાકો આર્થર (હેન્ડર્સન) જ્યારે પરદેશ-ખાતાનો પ્રધાન બન્યો ત્યારે લોઈડને ઇન્જિનમાંથી પાણીયું મળ્યું એ કેટલા અફસોસની વાત છે!

કાળી ઝાલર

બ્રિટનના જોનબૂઝને પામેલી પ્રતિમા પર એક કાળી ઝાલર લટકે છે. બ્રિટનમાં ફેલાતા સામ્યવાદી વિચારના લાલ રંગની અપેક્ષાએ એનો રંગ કાળો છે તથા જર્મની અને ઇટાલીની કાળી ડગલીઓથી માંડીને સરમુખત્યારીની બધી સ્થામતતા સાથે તેને

સહાનુભૂતિ છે. સર ઓસવાડ મોસ્લીએ ધિટનમાં ફાસીઝમની વાતને વહેતી કરી છે. એચ. જી. વેલ્સ મોસ્લીને દિટતર અને મુસોલિનીની વાત કરતાં કાળું માથું કહે છે.

મોસ્લી મહત્ત્વાકાંક્ષી છે, શરીરે દેખાવડો પણ છે અને વળી વક્તા છે. એનું વ્યક્તિત્વ પણ ઘણું વિશાળ છે. મોસ્લી ફાસીસ્ટ અન્યો તે પહેલાં તે અનેક સર્વોત્તમ બુદ્ધિમાનોને પોતાના તરફ આકર્ષવાને સફળ થએલા, પણ પછી ૧૯૩૫ની આખરે એની આખી દિગ્ગંધા ઉઘાડી પડી ગઈ અને નવેંચરની ચૂંટણીમાં એનો એક મળતિયો પણ ચૂંટાયો નહિ.

આજના સર ઓસવાડને ૨૪૭,૦૦૦ પૌંડનો વારસો બેરોનેટ આપ પાસેથી મળ્યો અને પોતે પાંચમો બેરોનેટ અન્યો. ત્યારે મોસ્લીનો દાદો ૧૯૧૫માં મરણ પામ્યો ત્યારે એને, ૬૦,૦૦૦ પૌંડ વધારાના મળ્યા. ૧૯૨૦માં એ લોર્ડ કર્ઝનની દીકરી સીન્થીયા સાથે પરણ્યો. એ દીકરી પણ મહાન ગર્ભશ્રીમંત હતી. એના લગ્નોત્સવમાં બે રાત્રીઓ અને બે રાણીઓ હાજર રહ્યાં હતાં.

૧૯૨૪માં મોસ્લી મજૂરપક્ષમાં જોડાયો અને પછી એણે નવલજનર પૌંડનું એક સુંદર ઘર ખરીદ્યું, અને તેને ખીજ દશ હજાર પૌંડ ખર્ચીને રોનકદાર બનાવ્યું. દરમ્યાનમાં શ્રમજીવી લોકોએ સાંભળ્યું કે એની સ્ત્રીએ પોતાના ઈલ્કાબો છોડી દીધા છે તથા પોતે સાદી અને સરળ મિસિસ મોસ્લી બની ગઈ છે. પણ આપ મર્યા પછી મોસ્લીએ પોતે આપના બધા ઈલ્કાબો ઓઢી લીધા.

૧૯૨૬માં ૩૯ વરસની ઉંમરે મોસ્લી મજૂરપક્ષ તરફથી પ્રધાનમંડળની લગોલગ પડોંચી ગયો. બેકારીનો અંત આણવાનું કામ એને માથે હતું. એણે જાહેર આધકારોની યોજનાઓ કાઢી.

પણ પછી તરત જ એ મજૂરપક્ષમાંથી નીકળી જઈ પોતાનો જુદો જ પક્ષ સ્થાપવા લાગ્યો. શરૂઆતમાં એની સાથે સારા સારા માણસો જોડાયા પણ પછી એના વિચારો ખુલ્લા પડતાં એનું ફાસીસ્ટ સ્વરૂપ દેખાવા માંડ્યું અને એના સાથીદારો ખરી પડવા લાગ્યા. ૧૯૩૨માં મોસ્લી બ્રિટિશ ફાસીસ્ટોના સંઘના (British Union of Fascists) નેતા તરીકે પ્રખ્યાતિ પામી ચૂક્યો.

મોસ્લીનું કાળું પોત પ્રકાશી બિડ્યું. એણે જયસોદા પર પ્રહાર કરવા માંડ્યા. હિંદને મજબૂત હાથે દેવાની દેવાનો મત કહેવા માંડ્યો. મજૂરો પાસે હિટલરની જેમ અવળચંડી વાતો ઉચ્ચારવા માંડી. એ કાળાં ડગલો પહેરવા લાગ્યો. જર્મન નમૂના પર કાળી ડગલીઓ વાળી દુકડીઓને જમાવવા લાગ્યો. ૧૯૨૪ના જુનની ૮ તારીખની ઓલિમ્પીયામાં ભનયેલી એક વિશાળ સભામાં મોસ્લીની કાળી ડગલીવાળી અંગરક્ષક દુકડીઓએ ખૂબ જ નુકસાન કર્યું.

“ પણ મહાશય મોસ્લી ! તમારાં ધર્મપત્ની તો જય છે જય...” એક વખત એ એક સભામાં જય પર ધિક્કાર વરસાવતો હતો ત્યારે આ સવાત્ર સુણી એનું મોઢું લેવાઈ ગયું. હિટલરના મોઢાનો જુદાણાનો દરવાજો કોઈવાર ખૂલી જાય છે તેમ મોસ્લી ખુલ્લા મુખે એક પળવાર હાંસી રહ્યો.

“ મારી સ્ત્રી... લોર્ડ કર્ઝનની દીકરી...! ” એ કેડ પર ગમે હાથ ટેકવી ગમે ખભાઓને પાછળ સંકેતી લઈ ખૂમ પાડીને બોલી બિડ્યો, “ મારી સ્ત્રી તો ડચ બોલાદની છે...” અને પછી એનો હરિયો બોલાયો.

‘યુરોપની ભીતરમાં’

આયોજન કમિટીના સભ્યો : એન. એ. આર્ચર, પ્રમોટીવ પ્રવાસી સંસ્થા

પ્રમુખ ડી-વેલેરા

મહાયુદ્ધની શરૂઆત સાથે યુરોપના દેશોની સરહદો નાચતી હતી, નાનીમોટી થતી હતી, ઢાંખીટૂંકી અદાતી હતી. જ્યારે કમાન આતા તુર્ક પારણામાં ઝૂકતો હતો ત્યારે સાયોનિકા ટકીના ભાગ હતો, જ્યારે સુસ્નીંગ ખબા પર દક્ષતર ભેરવી નિશાળે જતો હતો ત્યારે રીમા ઓરિટ્રયાનો એક ભાગ હતો. ડી વેલેરા ન્યુયોર્કમાં ૧૮૮૨માં જન્મ્યો ત્યારે આજે જે એના શાસનનું પાટનગર છે તે એના જન્મસ્થાનથી ત્રણ દળર માઈલ દૂર હતું. ડી વેલેરાનો આપ સ્પેનમાંથી ન્યુયોર્કમાં આવીને વસ્યો હતો અને મા આયરિશ સ્ત્રી હતી.

અને ઠીક થયું કે એ આયરિશ નેતા અમેરિકન હતો. નહિ તો એ ઇસ્ટર અળવા પછી ૧૯૧૬માં ફ્રાંસીને માંચડેથી જીત્યો નહોત. બ્રિટિશ લશ્કરી અદાલતે એક અમેરિકનને વિધી નાખી અમેરિકાના પોતાના માટેના અભિપ્રાયને અગાડવાનું ઠીક ન થાયું.

એના વિના તે ગળવાના બીજા ગધા જ નાયકોને વિધી નાખવામાં આવ્યા હતા. જે એ અમેરિકાને ગદસે બીજા કોઈ દેશમાં જન્મ્યો હોત તો કદાચ આયર્લેન્ડનો ઇતિહાસ આજે જુદો જ લખાયો હોત.

ડીઝરાયલી અને રૂઝવેલ્ટની જેમ ડી વેક્સરાનું લાડકું નામ છે. આયર્લેન્ડમાં દરેક જણ એને દેવ (Dev) નામથી ઓળખે છે. આયરિશ લોકો પોતાના નેતાને એવું નામ જ્યારે ત્યારે નથી આપતા ડી-વેક્સરાને મળેલી એ ભેટ લોક સાથેનું એનું સાન્નિધ્ય અને સહભાવ સૂચવે છે. આખા આયર્લેન્ડમાં ઈમોન-ડી વેક્સરા, માત્ર દેવ છે.

એકધારા મગજવાળા લોકોની જેમ ડી વેક્સરા પોતાનું કામ કર્યે જાય છે. સામાન્ય રીતે એ સાડાનવ ને દશની વયમાં ઓફિસ પર આવી જાય છે. પછી એ દરેક ખાતાની નાનામાં નાની વિગત જાતે તપાસે છે. પછી એ છ વાગે ઘેર જાય છે, ચાપાળી લે છે, અને પાંજો રાતના કામ પર ચડી જાય છે. મધરાત પછી પણ ઘણી વાર તો એના કામ કરવાના ખંડમાં ગત્તીઓ સળગતી હોય છે. એ રાટલી અને માખણનું ખાણું ખાય છે અને માંદગી સિવાય કદિ રજા પાળતો નથી. એને થોડેસ્વારીનો ખૂબ શોખ છે. રોજ રગિવારે ડ્રિઝનથી દશ માઇલ દૂર એ ટેકરીઓ પર ફરતો હોય છે. એ ફરતો હોય છે ત્યારે આગળ ધીમી ગતિએ એની મોટરકાર ચાલતી હોય છે, પાછળ દેવ ઉતાવળી ગતિએ ચાલે છે, ઉઘાડા અને માથા પર ઊભા થઇ ગયેલા વાળ સાથે. ત્યારે એના મિત્રો એની પાછળ પડી જાય છે. એના આઠ અંગરક્ષકો જે એના અંગથી કદિ જુદા પડતા નથી તે પણ ઉતાવળા પગ ઉપાડે છે.

એ દારૂને ધિક્કારે છે, આયર્લેન્ડ કે ઈંગ્લેન્ડમાં એ કદિ દારૂને અડતો નથી, પણ અમેરિકા જાય છે ત્યારે થોડોક પીએ છે, એ

એની વિચિત્રતા છે. ઝયુરીય કે જીનિવાના કંઈમાં ખીર ચૂસતા બેસવું અને લોકોને જોવા એ એને મન એક લાગે છે. ૧૯૨૬ સુધી જ એણે ફૂંકાય એટલી ખીડીઓ ને સીગરેટો ફૂંકી લીધી, પણ હવે એ કદિ ફૂંકતો નથી.

એવી એક વાત છે કે ઇસ્ટર બળવા પછી એ કાળે પાણીએ જતો હતો ત્યારે રસ્તામાં એણે હોકલીમાં તમાકુ ભરી ને સળગાવી એ ફૂંકવા જતો હતો ત્યાં એને યાદ આવ્યું, કે જેલમાં પહોંચ્યા પછી તો એની હોકલી લઈ લેવામાં આવશે ને એ ફૂંકી શકાશે નહિ, “એ લોક મારી હોકલી પડાવી છે ને મારો એ આનંદ ઝૂંટવી છે તેમ હું થવા દઈશ નહિ.” એ બમડો અને ધૂમાડો એક પણ ઘૂંટડો ભર્યા વિના એણે સળગતી હોકલી ફમાવી દીધી. ત્યાર પછી એણે કદિ પણ ધૂમાડો કાઢ્યો નથી.

એને કસરત કરવા ઉપરાંત એસ રમવાનો, રેડિઓ સાંભળવાનો અને ગણિત ગણવાનો શોખ છે. આંખો ખમડી ત્યાં સુધી એણે ખૂંચ વાંચ્યું છે. એ આયરિશ વાણી બોલવામાં વાચાળ છે. એને બુદ્ધિનો ગણિત વિના બીજો એકે આનંદ નથી. એક દિવસ એ રોમ જતો હતો ત્યારે એણે એના મંત્રીને પૂછ્યું, ‘કવેટનરી-થીઓરમ’ વિષે તમે શું ધારો છો ?”

“કાંઈ નહિ.” મંત્રીએ મગ્ગમાં પતાવ્યું. “તો શીખો...” દેવે પોતાના મંત્રીને કવેટનરીથીઓરમ શીખવવા માંડ્યો. સખત ગરમીમાં જ્યારે બીજા સાથીદારો કોઈ આળોટતા કોઈ બિંધતા હતા. ત્યારે દેવે સતત બાર કલાક સુધી પોતાના મંત્રીને કવેટનરી થીઓરમ શીખવ્યો. મંત્રીએ કબૂલ કર્યું કે દેવના બાર કલાકના બાંધણમાં એણે કદિ નહિ દેખેલો એવો બુદ્ધિનો મગકારો બાળ્યો દેહાંત દંડ જન્મટીપમાં ફેરવાઈ ગયો, કારણકે ત્યારે મહાયુદ્ધ મંડાવું

હવું. ૧૯૧૮માં જ્યારે ડી-વેબેરા જેઠમાં હતો ત્યારે ત્યાં એણે આઈનસ્ટીનના સિદ્ધાંતો સર કરવામાં યથો વખત માળ્યો હતો.

જેની, એની પત્નિ નિશાળની શિક્ષિકા હતી. ડી-વેબેરા જેની પાસે ભણતો હતો. પછી ૧૯૧૦માં દેવ જેની સાથે જ પરણ્યો. જેનીથી એને સાત બાળકો થયાં.

એક વખત જેની ખૂબ સુંદર છોકરી હતી. આજે એના એક વખતના સોનેરીવાળા બૂખરા થતા જાય છે. આજે એ અને કોસ એવન્યુ પર આવેલા એક સાદા ઘરમાં રહે છે. એ ઘરમાં એમણે એક છોકરીને જ નોકર તરીકે રાખી છે. ૧૯૩૨ પહેલાં તો વેબેરાના ઘરમાં એક પણ નોકર નહિ હતો અને ઘર પણ ઘણું નાનું હતું તથા ઘરનું બધું કામકાજ જેની જાતે કરી લેતી.

પ્રેસિડેન્ટ ડી-વેબેરા પાસે ઘણા લોકો પહોંચી શકે છે. ડી-વેબેરાના મિત્રો પણ ઘણા છે. એક ફારમન નામનો ખેડૂત ડૉક્ટર એનો ખાસ બાળિંધ છે. મોડી રાત્રે પણ ડી-વેબેરા ફારમનને ત્યાં જાય છે અને બન્ને સાથે લાંબે સુધી ફરે છે. કેથેલીન ઓકોનેઝ પણ ડી-વેબેરાની મંત્રી તથા મિત્ર છે. વીશ વરસથી કેથેલીને દેવનો સંગ સેવેલો છે તથા એના મગજને અંદરથી અને બહારથી સારી પેડે પિછાડ્યું છે. ડી-વેબેરા રત્નીઓની દૃષ્ટિએ ખૂબ આકર્ષક છે પણ એ અવિનયી કે મિથ્યાભિમાની થયા વિના તેમના તરફ વધારે ધ્યાન આપતો નથી.

એને નાંણામાં બિલકુલ રસ નથી. એણે સરકાર સંબાળી કે તરતજ પોતાનો પગાર ૨૫૦૦ પૌંડને બદલે ૧૫૦૦ કરી નાખ્યો. એને અંગત બિલકતો નથી, ખરચાણ ટેવો નથી. અને વિલાસનો શોખ નથી. એને સંગીત ઘણું ગમે છે અને એ ધાર્મિક પણ છે.

એના જ એક માણસે કહ્યું હતું કે એનું આખું જીવન એક પ્રાર્થના છે.

આર્યક્ષેન્ડ ને આયરિશો માટે જ ઉપજીવનર એ રાષ્ટ્રવિધાતા આવે દેખાય છે. પગથી માથા સુધી સંયમી, રોમેરોઝ આર્યક્ષેન્ડ તરફના સંપૂર્ણનૂતની કબજી ઉઠેલો, આર્યક્ષેન્ડ વિના આખી દુનિયા તરફ અને દુનિયાદારી તરફનો અઠંગ વિરાગી, અનેક અથડામણોમાં ઘસાર્ધ ઘસાર્ધને મૂર્તિ અનેકી અડગ સિદ્ધા જેવો પણ હાલતો ચાલતો આયરિશ બનેલો, દેવ કોઈ જ વાર ગુસ્સે થાય છે, કે ચલિત બને છે. ૧૯૨૧માં જ્યારે સાત મતથી જ સંધિનો સ્વીકાર થયો ત્યારે એ અવેશના આંચકાથી ઊભો થઈ ગયો હતો અને બોલ્યો હતો, “આ છેલ્લાં ચાર વરસથી આપણે સગાભાઈઓની જેમ એક સાથે કામ કર્યું છે.....” પછી એના અવાજ વચમાંથી જ એકાએક તૂટી ગયો. એ બેસી પડ્યો અને એણે બોલામાં મોઢું છૂપાવી દીધું. નહિં તે કોઈ જાહેર પ્રસંગે પણ એ જાહેર જમામાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે પણ જીવતી થઈ ગયેલી પ્રતિમા જેવો આવે છે, સીધો સોટા જેવો ચૂપચાપ ચાલ્યો જાય છે અને જાણ એવો ખાવ ધારણ કરે છે કે ત્યાં કોઈ માનવ મેદની છે જ નહિ.

અજવાબો

એવા દેવે એ જ વરસની ઉંમરે આર્યક્ષેન્ડ દેખ્યો હતો. ‘આપ ન્યૂયોર્કમાં મરણ પામ્યા અને પછી એને મામાને ઘેર આર્યક્ષેન્ડમાં મોકલી દેવામાં આવ્યો. અને લીબરિકમાં એ દાદીને ઘેર રહેવા લાગ્યો. એની મા અમેરિકામાં જ રહી અને ત્યાં ફરીવાર પરણી. એ રીતે દીકરો બાબાપણથી જીવનની સરખાતથી જ વિખૂટા પડ્યો.

રાજકારણમાં પડતોંની સરથે જ ડી-વેલેસ ઉદ્યોગમાં અતિ-ઉદ્યમ એવો દેખાયો. ૧૯૧૬માં ઇસ્ટરમાં આયરિશ રીપબ્લીકની

જાહેરાત કરનારા પીઅસ', મેકડોનોગ, મેકડરમોટ અને ખીનઓ સાથે એ અનિવાર્યરીતે જોડાયો. પણ એ રાષ્ટ્રઉન્માદી અને આત્મ-વાતી સાદસ માત્ર હતું. એક અઠવાડિયાની લડત પછી અળવો તરવારના જોરે દંભાવી દેવામાં આવ્યો. આયરિશ ધરતી પર ઇંગ્લેંડનું લોખંડ આયરિશ લોહી રેલાવી રહ્યું. ડી-વેલેરા સિવાયના અળવાના અધા નાયકોને વીણી વીણીને વિંધી નાખવામાં આવ્યા. લોહીની નીકોમાંથી અચી ગમેલો એ એક જ કડેના હતો કે ઇસ્ટર અળવો એક વિજય છે અને એ વિજયમાંથી સ્વતંત્ર આયર્લેન્ડ સરજાશે. આજે સ્વતંત્ર આયર્લેન્ડના માથા પર ઊભેલો દેવ એ જ વિજયમીમાંસા કરતો માલમ પડે છે.

એ વિજયી અળવામાં ડી-વેલેરા, અળવાખાર દુકડીઓના નાયકોમાંનો એક હતો. એને બાગ ડબ્લિનની બહારના બોલાન્ડ મીલ્સ નામના સ્થળનો કબજો લેવાનું કામ આવ્યું હતું. એ સ્થળ દરિયામાંથી ઊતરતા અને ડબ્લિન તરફ આગળ વધતા અંગ્રેજોના રસ્તાની વચમાં આવતું હતું. ડી-વેલેરાનાં માણસો સૌથી વધારે કેળવાયેલા ને તાલીમપ્રદ હતા. બોલાન્ડ મીલ્સ પરથી આગળ વધતા અંગ્રેજો પર બચકર ગોળીબાર વરસી રહ્યો. ડી-વેલેરાની તોપો બોલાન્ડ મીલ્સમાંથી ડબ્લિન પડ્યું ત્યાં સુધી યરાડી રહી. છેવટે ડી-વેલેરા પર અળવાના સરદારનો હુકમ આવ્યો, કે આપણી હાર થઈ છે. જીવતા શરણે જાઓ. બોલાન્ડ મીલ્સમાંથી ડી-વેલેરા બહાર આવ્યા, “તમારી ઇચ્છા હોય તો મને વિંધી નાખો, મારા માણસોને જીવવા દો.”

લશ્કરી અદાલતે એને વિંધી નાખવાનો ન્યાય ચૂકવ્યો, પણ પાછળથી ખબર થઈ કે ડી-વેલેરા જાતે અમેરિકન છે ત્યારે એ હતું અને મહાયુદ્ધમાં અંગ્રેજ બેલાડીઓને અમેરિકા પોતાની પડખે

તટસ્થ બેઠવું હતું એટલે કંઈ અમેરિકન-આયરિશ બળીવાબેરને વિંધી નાંખાય !

દેવને ડાર્ટમુર કારાગારમાં મોકલી દેવામાં આવ્યો. પછી આયર્લેન્ડને થોડાક સુધારા આપવામાં આવ્યા. સુધારામાં બીજા બધા સ્વાતંત્ર્યવીરો વિંધાઈ ગયા હોવાથી એને પાર્લામેન્ટમાં બેસવા માટે ચૂંટ્યો. એ ૧૯૧૭માં છૂટ્યો. પણ પાર્લામેન્ટમાં એ કદિ ગયો જ નહિ. ૧૯૧૮માં ફરીવાર એને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યો તથા લીકેનના કારાગારમાં ધકેલી દેવામાં આવ્યો.

દેવ કેદી બનીને લીકેનના કારાગારમાં બેઠો હતો અને એની ગણિતમાં આરંપાર ઊતરી જતી બુદ્ધિ કારાગારમાંથી બાગી જવાનો પરામર્શ સેવતી હતી. એણે એક પોસ્ટકાર્ડ લીધું ને તેમાં એક દારૂપીવાનું ચિત્ર દોરવા માંડ્યું. દારૂડિયો ચિત્રમાં એક તાળામાં એક ચાવી બેસાડતો હતો. એણે એ કાર્ડ કારાગારની ચોકીમાંથી પસાર કરાવી બહાર મિત્રને મોકલ્યું. બહારના મિત્રને પણ દેવની ચાલાકી સમજાઈ નહિ અને કારાગારમાં ચક્કર બનેલો દેવ આવાં અર્થ વિનાનાં ચિત્રો કાઢતો હશે એમ માની એણે તે કાર્ડને એક કચાટના ખાનામાં હડસેડી દીધું. પણ બીજા વાર એવી જ જાતનું એક કાર્ડ મિત્રના હાથમાં આવ્યું. મિત્રે લેખું ચલાવ્યું અને કાર્ડમાં દોરેલા માપની એક ચાવી તૈયાર કરાવી ખાનગી રીતે ડી-વેબેરાને પહોંચાડી દીધી. પણ તે ચાવી દેવની ખોલીના તાળામાં બેસતી આવી નહિ, એટલે વેબેરાએ મીણની એક ચાવી બનાવી બહાર પહોંચાડી. થોડા દિવસે દેવ માટે એક બાખરીની ભેટ આવી. બાખરીમાંથી ચાવી ડગડી પડી. અને એક સુંદર રાતે દેવે ચાવી લગાડી કમાડ ખોલી ચૂપચાપ કારાગારની બહાર ચાલ્યા માંડ્યું.

ડી-વેબેરાનો શિકાર કરવા સરકારી દૂતેએ અબરિશ ધરતી

ખૂંદવા માંડી. ડી—વેબેરા મેનચેસ્ટર પહોંચી એક પાદરીનું કમાડ કોકતો હતો.

અરાબર તે જ સમયે પાદરી બાઈબિલમાં વાંચતો હતો, “આરણ્ય ખખડાવો ને તે તમારે વાસ્તે ખુલ્લી જશે.” દેવે આરણ્ય પર ટકોરા માર્યા અને પાદરીએ બાઈબિલ વાસી આરણ્ય ખોલ્યું. દેવ પાદરીનો મહેમાન બન્યો. પણ મહેમાનને ન સંધરી શકાય એવી જોરદાર તપાસ આયર્લેન્ડ અને ઇંગ્લેંડમાં શરૂ થઈ ચૂકી હતી.

એટલે દેવ ખલાસી બન્યો અને એક જહાજ પર બહીમાં કોલસા પૂરનાર મળૂર બનીને અમેરિકાના બંદર પર પહોંચી ગયો. ન્યૂયોર્કમાં પહોંચ્યા પછી નવ દિવસે ઇંગ્લેંડે અજબ બનીને એના સમાચાર સાંભળ્યા. ડી—વેબેરાના પડછાયા ઢૂંઢતી અંગ્રેજ નોકરશાહી વીલી પડીને એનાં અમેરિકામાં આયર્લેન્ડ પર અપાતાં બાપણો સાંભળી રહી. ડી—વેબેરા યુનાઇટેડ સ્ટેટસ પર ફરી વળ્યો અને ઠેરઠેર બાપણો આપતો આયર્લેન્ડ માટે નાણું ઉઘરાવા મંડ્યો.

પાછો એ આયર્લેન્ડ આવ્યો. સેલટીક જહાજમાં એ પહેલો લીવરપૂલ ઊતર્યો. ત્યાંથી એક સ્ટીમરના અમલદારને ૧૦૦ પૌંડની લાંચ આપીને ડી—વેબેરાએ પોતાને આયર્લેન્ડની ધરતી પર ઉતારવાની જાહેવણ કરી. પણ હાથમાં ૧૦૦ પૌંડ જેવી રકમ આવતાં જ ડી—વેબેરાને પોતાની કેબિનમાં બેસાડી અમલદાર પીવા ગયો અને પીવાય તેટલો દારૂ પીધો. અમલદારને નહિ બાળી કેપ્ટન જાતે તેની શોધ કરવા કેબિન પર આવ્યો.

દેવે આ નવા આવેલા બચને જોતાં જ પોતે દારૂડિયો હોવાનો દેખાવ શરૂ કરી દીધો. એની આંખમાંના ડોળા ફરવા લાગ્યા, એની જીભ લવવા લાગી, એના પગ લથડવા લાગ્યા.

“ચાલ, બાગ અહીંથી.” ડી—વેબેરાને પાણીચું મળ્યું, “મારો

સાથે મહેમાન પણ કેવા લઈ આવે છે !” કૅપ્ટન આ દારૂડિયાને જોઈને ખિન્નવાઈ ગયો અને ડી-વેલેરાને ઝાળખ્યા વિના હાંકી કાઢ્યો. ૧૦૦ પૌંડ ગુમાવીને પણ પોતે સજામત રહેવા ખુશ થતો દેવ સ્ટીમર પરથી ચાલ્યો ગયો. પાછો પેલા અમતદાર સાથે આવ્યો. પછી વહાણ હંકારાયું અને ૧૯૧૯ની સાલના એક દિવસે દેવનાં છૂપાં પગલાં આયરિશ ધરતી પર પડ્યાં અને આયરિશ ઇતિહાસની કાન્તીનાં પરિવ્રજો જાણે ફરીવાર જાગીને બેઠાં થઈ ગયાં.

ડી-વેલેરાના અનુયાયીઓએ રાષ્ટ્રીય મંડળ આંધ્યું. રાજ તરફથી વફાદારી-શપથ લેવાની ના પાડી દીધી અને પોતાની જાતને અંગ્રેજ શાહવાદ પાસે લગ્ન પડેલી જમાતથી કેવળ સ્વતંત્ર જાહેર કરી. પછી આંતરવિગ્રહ શરૂ થયો. અંદર અંદર અથાગ બોલી રેડાયાં. આયર્લેન્ડના ઇતિહાસ એ કલહને બોલીના અક્ષરે આલેખી રાખ્યો છે.

પછી ૧૯૨૧ના જુલાઈથી ચાર માસ સુધી વાટાઘાટો ચાલી. છંવટે સંધિપત્ર ઘડાયું અને સ્વીકારાયું. એ પ્રમાણે અલસ્ટરને વિષ્ણુકું પાડી દેવામાં આવ્યું અને બાકીના આયર્લેન્ડને કુમિનિયન રૅટેટસ આપવામાં આવ્યું. પણ ડી-વેલેરા અને એના દોસ્તોએ ફરીવાર એ સંધિને નકારી. સંધિની શરતોને વખોડી કાઢી. પાછી ફરીવાર આંતરવિગ્રહ આયર્લેન્ડની સીમામાંથી ચમકી ઉઠ્યો. પણ એ વિગ્રહ બન્ને બાજુઓ થાકી ગયા પછી એની મેળે શમવા લાગ્યો. બન્ને બાજુએ બંદુકો હેંઠે મૂકવાના હુકમે આપ્યા.

પછી ૧૯૨૭ની સાલ આવી. કોસગ્રેવની સરકારે એક બિલ પસાર કર્યું. ડી-વેલેરા અને એના ૪૩ મિત્રો આયરીશ પાર્લામેન્ટમાં આવ્યા. બીજી ચૂંટણી વખતે ડી-વેલેરાનું જોર ૫૭ નેટલું થયું અને છેવટે ૧૯૩૨માં ડી-વેલેરાની બહુમતિ થઈ. પરિણામે કોસગ્રેવ પ્રમુખપદેથી પરવારી ગયો અને ડી-વેલેરા પ્રમુખ થયો.

રાજશાહીનું શમન

વીસમા શતકના રપેનમાં રાજશાહીનું પ્રતીક આલકૌનઝો તેરમો ત્રણ પાયા પર ટેકવાઈ રહ્યો હતો. એક જમીનદારી, ખીજી લશ્કર, અને ત્રીજી ધર્મસંસ્થા.

રપેનની એક ટકો વસ્તી એકાવન ટકો જમીનની માલિક બની બેઠી હતી. જમીનનો ખેડનારો વર્ગ, જાતભહેનત કરનારો ખેડૂત, જમીન વિનાનો જમીનનો વેડીયો હતો. રપેનનો મોટો જમીનદાર આત્માનો ડચ્છ હતો જે બેલ્ગિયમ જેવડા જમીનના કટકાનો એકબો માલિક હતો. જમીનદારો જમીનમાં પૈસા રોકતા નહોતા. જમીનનો કસ ચૂસાતો જતો હતો. જમીનને ખેડનારાનો કસ પણ ચૂસાતો હતો. રપેન પર નહેરોને લાવવા દેવામાં આવી નહોતી, ખેતીવાડીમાં યંત્રનો ઉપયોગ જાણે નિષેધાયેલો હતો.

રપેનની છાતી પર રપેનનું લશ્કર આઠે પહોર કૂચકદમ કરતું થડકતું હતું. લશ્કરના સાતસો સરદારો હતા, એકવીસ હજાર

અમલદારો હતા. લશ્કરી જમાત રપેઈનની ઉપજનો ચોથો ભાગ ખાઈ જતી હતી. લશ્કરી જમાતને રજવાડાશાહીએ અક્ષેપા અદાલતો જ નામરિકાના ન્યાય જોખતી.

અને રપેનિશ જીવનમાં ધર્મસંસ્થા જાજરમાન પથરાયેલી પડી હતી. એ સંસ્થામાં ચાલીશ હજાર આચાર્યો અને પાદરીઓ રપેનના માથા પર નિરંતર નેકી પોકારતા તાણાનું ચૂંટતા હતા. સૌને સરકાર પગાર આપતી હતી, કારણકે સૌ રાજશાહી, જમીનદારશાહી અને લશ્કરવાદને આશીર્વાદ આપનારા હતા. ધર્મસંસ્થા મોટાં મોટાં ખેતરોની, ખાણોની, ઉદ્યોગોની, વહાણવટાની, અને ખેડોની માલિક હતી, મનુષ્યની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની સાથેસાથે તેની વ્યાપારી, ઉદ્યોગી, રાજકીય અને નાણાં વિષયક ઉન્નતિ કરવા ધર્મ મંચી પડ્યો હતો. રપેનમાં ૪૫ ટકા નિરક્ષરતા હતી અને તેથી તો જ્ઞાનનું નિષેધાયેલું ફળ નહિ ચાખનારી વસ્તીમાં ધર્મસંસ્થાની નિરંકુશ જુલમી સત્તાઓ જામી હતી. ધર્મનિન્દા ફોજદારી ગુનો હતો, અને ૧૯૩૧ સુધી ધાર્મિક ગ્રામતની અદાલતી સત્તા આચાર્યો પાસે જ હતી.

પણ એના ત્રણે થાંભલા પરથી એના પોતાના જ ભારને લીધે રજવાડાશાહી ૧૯૩૧ની સાલમાં ગમડી પડી અને થાંભલાઓ રહી ગયા. રાજવાડાશાહીનો મૃત્યુધંટ સંભળાય તેવો વાગ્યો નહિ, રજવાડાશાહીની દફનક્રિયા જાણ પડે તેમ ઉજવાઈ નહિ. ફક્ત ચૂંટણી થઈ અને વહેલી સવારે સૌને ખબર પડી ગઈ કે રજવાડાશાહી ખરી પડી છે. રાજ આલફોનઝો એક ફટાકડો પણ ફોડ્યા વિના સલામત મેડ્રિડમાંથી નીકળી નાઠો. એ રાજશાહીએ પાંચ સૈકાઓથી રપેન પર એકધારે ચરખો ચલાવ્યો હતો, ચાણુકો વીંઝી હતી,

રાજાશાહીની દૈવી સત્તાનાં દારુણ દમન દાખવ્યાં હતાં અને એક જ રાતમાં...”

એક જ રાતમાં રજવાડાશાહી પૃથ્વીના પેટ પરથી ઉખડી ગઈ. ઉખડી ગઈ અને ઇતિહાસની ધૂળમાં વિદ્યાર્થી ગઈ. જાણે ઝાડ પરથી ઇંદરવરણું ખરી પડ્યું અને ધૂમાડો થઈ ધમી ગયું. શો ઇતિહાસ ને શાં એનાં પરિચળ ! રાજાનો દંડ, રાજાનો તાજ ને રાજગાદી બધું જ ધરતીમાંથી ઊગ્યું હતું તેમાં જ માટીમય થઈ ગયું.

એ બધું કેમ થયું ? એ બધું એમ થયું; જેમ બીજું બધું થાય થાય છે તેમ એ પણ થયું.

થયું એમ કે ૧૯૩૦ના ડિસેમ્બરની એક અંધારી રાતે મેં ડની એક શેરી પર એક ઘરડી દેખાતી વ્યક્તિ ઉતાવળી જતી હતી. એનું જાડું શરીર જાણે ગોળમટોળ ગળડતું હતું. એનો સ્થૂંઝ દેહ અને તેમાંનો ચાક્રાક ચહેરો, મોટાં જડાં ને દેડકાની હોય તેવી ટગમગતી અળશિયા જેવી આંખો બધું જ જાણે ઉતાવળું હતું. એકલી દાઢી જે મોટા ચહેરા પર પ્રમાણસર નહોતી તે જ આરામથી ફરફરતી હતી.

“એકા એ, આઝાના, આઝાના !” કોઈએ એને થોભા દઈને કહ્યું હોત કે “એ વરસમાં તું જ સ્પેનનો વડોપ્રધાન બનવાનો છે” તો, એણે માન્યું નહોત, કોઈએ પણ ન માન્યું હોત.

પણ એ જ અંધારી રાતના એક બીજા મોટી વ્યક્તિ એક ભારેખમ મોટરકારમાં માડ્રીના એક બીજે રસ્તે થઈને સરી જતી હતી. અંદર બેઠેલી એ વ્યક્તિ જોતી ને, ભરાવદાર હતી અને અછડ ને રોનકદાર હતી. એ વ્યક્તિ સામાજિક સ્થાનમાં સૌથી જોતી અને ઉમદા હતી. પાંચસો વરસથી તાજ પહેરતા, દંડ ધરતા માટીનશીન કુટુંબમાં જન્મી હતી અને તેથી રાજવી હતી.

પણ એક રાત્રી ઇટાવાળા રાતા મકાનની દિવાલ પાસે એણે મોટર અટકાવી. મકાનને મોખરે માનવમેદની જમા થઈ હતી. જમા થયેલી જનતા ખૂમરાણુ કરતી હતી અને હસતી હતી. “આ કારાગારની આસપાસ આ લોક બધા કેમ જમા થયા છે?” પેલાએ મોટી મોટરમાંથી મોટો ચક્રેરા ઘટકાવીને પૂછ્યું.

પણ એ જ રાતના એ જ કારાગારની અંદર એક વિચિત્ર એવી સભા મળતી હતી. જાણે એ પ્રધાનમંડળની સભા હતી. પ્રધાનો દક્ષતર વિનાની સરકાર હતી. એ મંડળને રાજ્ય એ પ્રધાનમંડળ બનાવ્યું નહોતું. એ મંડળી તો ક્રાન્તિકારીઓની હતી. એ મંડળીમાં જેઠ પંખીઓ પાંખો ફફડાવતાં હતાં ને ઊડવાનું શોધતા હતાં. અને તેથી તો પેલો ઉતાવળો ચાલતો અંધારાના ઓળા જેવો આઝાના એક છાપાના ખગરપત્રીના ઘરમાં ચૂપચાપ પેસતો હતો. એ ખગરપત્રી ‘લંડનટાઈમ્સ’નો હતો. શું કરે! આ અઠવાડિયામાં એવું જ ચાલતું હતું. ક્રાન્તિકારીઓ કારાગારમાં ધકેલાઈ જતાં હતાં. એ પકડાય તો એ ય પૂરાઈ જાય ને!

પછી પેલી બારેખમ મોટરમાં બેસી નીચી થતી વ્યક્તિ જે રાજ્ય આક્રમણ કરે છે તે ચિંતાતુર થઈને રાજ્યમહાસચિવને દરવાજે પહોંચ્યો. ચિંતાતુર શું કામ ન થાય? પાંચસો પાંચસો વરસમાં જે સાંભળ્યું નહોતું તે આજે એની હથેળીમાં લખાઈને પડ્યું! જે સ્વપ્ને પણ શોધ્યું નહોતું તે સગી આંખે દેખવાનું થયું! કોઈના વખતમાં નહિ ને એના જ કાળમાં લોક જગી ઊઠ્યો ને રાજશાહીને પેન્શન આપી દઈ પ્રજાતંત્ર સ્થાપવાની વાત કરવા લાગ્યો.

અને તેથી એને ચિંતા ન થાય શું? એની આંખોમાં, કાનમાં, નાકમાં, એના અણુ અણુમાં બળવો બરાડતો હતો, એણે કોઈ ન

જાણે તેમ રોમાંચ અનુભવ્યો, દરવાજા પર આરસનાં પૂતળાં જેવા ઊભેલા અંગરક્ષકોએ એની અંદર પેસતી મોટરને જૂકીને સજામ ભરી તે પણ એણે ચિંતામાં જોઈ નહિ, અંદર મહાત્રયની આસપાસના આગમાં એનો અભિષેક કરતા ફૂવારાઓ તરફ, ફૂવારાઓની કિનારી પર ઊભેલી અને પાણીની અંદર પોતાનું રૂપજોતી નાગી અપ્સરાઓની પણ એણે દરકાર કરી નહિ.

એ તો ઉતાવળો મોટરમાંથી ઊતરી પડ્યો. ઉતાવળો સીડી ચઢી ગયો અને ઉતાવળો ઓરડામાં ઘૂસીને ટેલિફોનનું ભૂંગળું ઉઠાવતો કાન અને મોં પર ગોઠવતો એના મંત્રીઓ સાથે ઉતાવળા બોલ બોલી રહ્યો.

“જેલમાં પૂરાયેલા ક્રાન્તિકારીઓની મુલાકાતો બંધ કરાવો, એમનાં તાર ટપાલ પર સખત ચોક્કી મૂકો, એમની ચાલ ચક્રકત પર ચોક્કસ તકેદારી રાખો.”

“હ, જેવી નામદારની આજ્ઞા.” એવો જવાબ એણે જવાબ સાંભળ્યો ત્યારે જ એનો શ્વાસ જરાક હેઠો બેઠો, પણ પાછું એને યાદ આવ્યું ને એ બરાડી ઊઠ્યો: “હ શું, મારું કપાળ? પેશ્વો ક્રાન્તિકારીઓનો સરદાર આઝકાઝા ઝામોરા જે અંદર છે ને...?”

“હ, હજુર !”

“તેને ગઈ કાલે જ બરાબર સત્તરસો આઢમીઓ મળવા આવ્યા હતા. દરેકે પોતે ઝામોરાનું સગું છે એમ કહીને તેની મુલાકાત લીધી હતી. શું સાલું અંધેર ! અંધેરની પણ લદ હોય ને ? હવે એ એકદમ બંધ કરી દો.” રાજાએ ઉતાવળી આજ્ઞા કરી.

“હ, હજુર !”

પણ તે 'અંધ થયું' નહિ. ઝામોરાની મુલાકાત તો સત્તરસોએ લીધી પણ પછી થોડા જ સમયમાં ઝામોરાને છોડવો પડ્યો ત્યારે સત્તર હજાર ગમ્યા હતા. અને પોત્રો ડોન-મેન્યુઅલ-આઝાના તો બહાર જ રહ્યા હતા. તે પણ સૌ છૂટેલાને આવી મળ્યો હતો તથા ક્રાન્તિકારી મસજીતો કરતો હતો.

રાગને કોઈએ સલાહ આપી કે ત્રણ વરસોથી અટકાવેલી ચૂંટણી થવા દો.

અને એ સલાહ રાગને કબૂલ કરવી પડી. પછી ચૂંટણી થઈ. અને તેમાં ક્રાન્તિકારી સમિતિનો વિજય થયો. ક્રાન્તિકારી સમિતિ સરકાર ઘડવા એક ડોક્ટરના ઘરમાં બેઠી હતી. રાજશાહીની પળો ગળાવા લાગી હતી.

પછી કાઉન્ટ રોમાનોન ઉતાવળો આઝફોનઝો પાસે પહોંચ્યો. રાગનો એ પરમ મિત્ર અને સ્પેનનો સૌથી શ્રીમંત જમીનદાર હતો.

“રાજ સાહેબ, ગાદી છોડો અને બાગી જવ.” રોમાનોને રાજ સાહેબને કિંમતી સલાહ આપી.

અને રાજ સાહેબને શરીર પર હાતતા માથાની સલામતી એ સલાહના સ્વીકારમાં દેખાઈ ગઈ. પાંચ શતક જૂની રાજશાહી અંદરથી સડી ગયેલા ખંડેર જેવા ઝાડની જેમ ધરાશાયી થઈ ગઈ અને બંદૂકના એક પણ અવાજ વિના ધૂળબેગી બળી ગઈ. શો ઇતિહાસ ને શાં એનાં પરિબળો ! એ કેવાં અચૂક, આવશ્યક અને અનિવાર્ય હોય છે !

ભુમધ્ય પરની લાલ પટ્ટી પર

ઇતિહાસ રમવા નીકળ્યો 'તો. ભૂમધ્ય પરની રાતી થતી પટ્ટી પર ઇતિહાસનાં પરિચ્છેદો પૂર્વ તૈયારી કરતાં'તાં.

રાજાશાહીનું શમન થઈ ચૂક્યું હતું. ખાલી પડેલા રાજમહાલયના એક અગ્રણીય ખંડમાં એક મેજ પર એક કૅબેન્ટરવાળી નોંધપોથી પડી હતી. એમાં એક તારીખ હતી. એપ્રિલ ૧૩, ૧૯૩૧. નોંધપોથીમાં મુલાકાતોના આખા અઠવાડિયાની તારીખોનાં ખાનાં ખાલી હતાં. એ અઠવાડિયામાં ઇતિહાસે એક જ વાત નોંધી. પાકી ઉઠેલી રજવાડાશાહી ઇતિહાસ વૃક્ષ પરથી ખરી પડી હતી. રપેનમાં જન્મતાં શોકપરિચ્છેદોએ રાજાશાહીને રપેનની બહાર જતતાના પ્રાણની એક જ ફૂંકથી ફેંકી દીધી હતી.

પણ રાજા આઝાદનઝો એમ એમનો એમ, અંદકનો બાર કયાં વિના, જરા નેટલું પણ ધમસાણુ કયાં વિના, એકાએક કેમ ચાલ્યો ગયો? કદાચ ખૂનામરકી ટાળવા માટે, કદાચ રાણીની

ક્ષેમકુશળતા સાચવવા માટે, કે કદાચ એના અસાધ્ય રોગથી બિમાર બને આળકોને અચાવવા માટે.....!

આલકોનઝો રાતોરાતા મોટરકારમાં કારટાણના પહોંચ્યો. બીજી જ સવારે રાણી ટ્રેનમાં પેરિસ જવા બેપડી ગઈ. આગલી આખી રાતનો રાણી અને એના આળકોને ઉત્તગરો હતો, કારણકે એમના ઉતારાની બદાર લોકોનાં ટોળાં જમ્યાં હતાં, અને આખી રાત ઝગારા ભારતી બત્તીઓનાં આંજી નાંખે એવાં અજવાળામાં આ રાજકુટુંબને વિકરાળ પડછાયા નાચતા દેખાતા હતા.

ઝામોરાએ કામચલાઉ સરકાર સ્થાપી. સરકારમાં સૌએ પોતા-પોતાની જગા સંભાળી. એક જ જગા માટે સૌ સર્વાનુભવે સંમત હતા. એ જગા યુદ્ધ ખાતાના પ્રધાનપદની હતી. એ પદવી પર ડોન મેન્યુઅલ આઝાનાનું નામ એકે અવાજે ઉચ્ચારાયું. આઝાનાએ યુદ્ધખાતાનું પ્રધાનપદ સંભાળી લીધું, અને જીલાઈથી ઓકટોબર સુધી ફોરટીસના પ્રધાનમંડળમાં એ ચૂપચાપ બેસી રહ્યો. ચોમાસાના દેડકા જેવો એ ક્યારેક રણકી ઉઠતો પણ તે લશ્કરી અંદાજ પર બોલવાનું હોય ત્યારે જ, નહિ તો બીજા બધા વિષયોમાં એ ચૂપચાપ સાંભળ્યા જ કરતો.

વીસ વરસ પહેલાં એ કેવળ સાહિત્યશોખીન હતો. સાહિત્યના શોખમાં એક વધારાના શોખ તરીકે એ લશ્કરી અંદાજે યુદ્ધના વ્યૂહો વગેરે ઉકેલતો હતો. “ આઝાના જેવા સાહિત્યશોખીન શાંત નાગરિકને આ શો વિચિત્ર શોખ ! ” લોકો ટીકા કરતા હતા.

“ કારણકે વીસ વરસની અંદર હું યુદ્ધખાતાનો પ્રધાન બનવાનો છું. ” આઝાના હસતો બોલતો હતો.

૧૯૩૧ના ઓક્ટોબરમાં જામેરા સરકાર એક ગંભીર કટોકટીમાં ઝડપાઈ. રાજમંધારણમાં આવેલી “જેસ્વીટ મંડળ”ને વિસર્જન કરવાની એક કક્ષમથી રોમન કેથોલિક જામેરા પ્રજાના ઊઠ્યો. એણે તપી જઈને વાંધો લીધો. એણે પોતાનો વાંધો નોંધાવી રાજનામું પેશ કર્યું. સરકાર માથા વિનાની થઈ પડી. સરકારી વડો નિવૃત્ત થઈ ગયો. પ્રધાનમંડળની પાટલી પરથી આજસુધી ચૂપચાપ બેઠેલા આજના સળવળતો ઊભો થઈ ગયો ને બોલ્યો, “તો સરકાર હું રચીશ.”

તેર મિનિટમાં આજનાએ નવી સરકાર યનાવી. જામેરાને ઘણાજ માનની પણ સત્તા વિનાની એવી એક જગાપર શોભાના પૂતળા તરીકે ગોઠવવામાં આવ્યો. આજના મુખ્ય પ્રધાન બન્યો. રપેનના રાજકારણમાં લીલા ને પીળા ચહેરાવાળો જામેરા છીછડે નાક હલાવતો કાચબા જેવો ફરતો હતો ત્યારે એની પીઠ પર આજના એકાએક દેડકાની જેમ કુટીને બેસી ગયો, અને એ વરસ સુધી આજનાએ સરકાર ચલાવે રાખી.

એ આજનાની સરકાર આદર્શવાદી હતી. એ સરકારમાં આદર્શવાદીઓનો મેળો જમેલો હતો. એમાંના ઘણા ખરા સાહિત્ય-શોખીનો, બુદ્ધિવાદીઓ ને અધ્યાપકો હતા. પ્રજાતંત્રના વડાઓમાં રાજકારણીઓ કે લશ્કરી નાયકો ન હતા પણ ડો. મેરેનોન જેવા ડોક્ટરો હતા, ઉનામુને જેવા ચિંતકો હતા, ને ગેસેટ જેવા નિબંધ લેખકો હતા.

નવા ને સ્વતંત્ર રપેનના રાજહૂતો પણ એવા જ તરંગી જમાતના હતા. સાલવેડોર નામનો એક અધ્યાપક જીનિવા મોકલાયો, બીજો નવલકથાકાર રામેન લંડન ગયો, જર્મનીમાં એક બુદ્ધિવાદી અને

ઉદામ સમાજવાદી આરા કવીરેઈન નામનો પહોંચી ગયો. અને જુલિયો વાળે જે મેડ્રિડમાં ‘મેન્ચેસ્ટર ઝાડિશન’નો ખગરપત્રી હતો તે મેકસીકો ગયો તથા રોમમાં ગ્રેબરીઅલ નામનો એક કવિ મોકલાયો.

નવા પ્રધાનમંડળમાં મળૂરપક્ષનો એક પ્રતિનિધિ ડાન-ફાન્સિસ્કો-ઝારઓ કેમેલેરો નામનો હતો. પ્રધાનમંડળનો એ આગળ પડતો સમાજવાદી સભ્ય હતો, અને એ પ્રધાન થતા પહેલાં ધંધે થર રંગનારો કારીગર હતો. પ્રધાન થયા પછી એ એક ભવ્ય ખાણમાં ખાગ લેતો હતો ત્યારે એની યજમાને એને પીરસતાં પૂછ્યું, “આહ, કેમેલેરો, હું માનું છું કે તમે આવા મોટા મકાનનો અંદરનો ભાગ કદિ જોયો નહિ હોય !”

“જેની મારા હાથની લથેળીને હું પિછાણું છું તેવું જ આ વરનું અંતર મને જાણે છે. પાંચ વરસ પહેલાં મેં તે ચીતર્યું હતું. તમારા માથા પરની છત જુઓ; એ મેં ચોતરવી છે,” કેમેલેરો જરાક વધારે મોટો કાળિયો મોઢાની અંદર મુકતો એણી જાણ્યો.

કોરટીસમાં નવા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની ય એવી વાત હતી. એક જૂના અખડધળ રાજકારણી જે કોરટીસમાં થણાં વરસોથી એસતો હતો તે મેલકવીડીસ અસ્વારેઝ નામનો આ વખતે પણ એકો હતો. પણ આ વખતે કોરટીસમાં તદ્દન નવી જાતના ડેપ્યુટીઓ ચૂંટાઈને આવ્યા હતા તેમાંનો એક નવો આવેલો ડેપ્યુટી મેલકવીડીસને અભિનંદન આપતો હતો, “લો...આપ મને જૂહી મયા છે !...જે વરસ પહેલાં સેન્સીથી આપનાં પોટલાં છિપાડીને જે પોર્ટર લઈ જતો હતો તે જ હું.....” બીજો એક જૂના વખતનો સરકારી એક્ઝિસન્ટ દારપણ હતો તે પણ ડેપ્યુટી

યુરોપની સ્ત્રીતરમાં

યજ્ઞને આગ્યો હતો. અને એક ત્રીસ વરસની ઉંમરે નિશાળે બસવા જતા હતા કારણકે તે ય કોરટીસમાં ચૂંટાયો હતો.

નવી સરકારે પ્રજાતંત્રવાદી રૂપેનનો કાર્યક્રમ ત્રણવા માંડ્યો અને રાજ્યધારણને નવેસરથી ધડવા માંડ્યું.

એણે ધર્મને ઉમેડી નાખવાનો અને સરકારને ધર્મથી મુક્ત કરી દઈ દરેક ધંધાના અમલવીઓની સરકાર સ્થાપવાનો નિર્ધાર જાહેર કર્યો. એણે ગેરકાયદેસર આજકના વડાણને ગેરકાયદેસર કયું, પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત બનાવી અને સ્ત્રીને મતાધિકાર આપ્યો. એણે પરસ્પરની સંમતિથી જ છુટાછેડાને શક્ય કર્યો. અને એની પરદેશનીતિએ દુનિયામાં ખડેલી વાર રાષ્ટ્રસંઘને પોતાના અધારણમાં બહુમાન આપ્યું તથા રાષ્ટ્રસંઘની રજા વિના રૂપેન કોઈપણ દેશ સામે વિગ્રહ કરશે નહિ એવો પ્રતિજ્ઞ મૂક્યો.

નવી સરકારે એની એકએક વાણી અને એકએક આચારમાં ઉદારમતવાદને વહેંતો કરી દીધો. ઉદારમતવાદમાં એ નવી સરકારના દુરમનો હથિયાર સજવા લાગ્યા. નવી સરકારે વાણીસ્વાતંત્ર્યને એટલું અધું વહેંતું કર્યું કે જે વાણીસ્વાતંત્ર્યના વિનાશમાં જ માનતા હતા તેમને પણ એકામ બોલવા દીધા. પ્રતિકાન્તિ આરામથી આગોટવા લાગી. સરકારના સંચાલકોએ ઉદારમતવાદમાં પોતાની હસ્તીનો અચાવ પણ એદરકાર્યો. એ અધા આદર્શવાદીઓ માનતા હતા કે વિગ્રહ વિના સમાજ કાયાપત્ર કરશે. એ સૌના ખ્યાલ ગત્રત હતા, એ અધા ખોટા હતા.

નવી સરકારે ઉમરાવજાઓ અને ઉમરાવજાઓના ઈર્ષ્યાઓ પાછા ખેંચી લીધા. પણ તેમની સામાજિક હસ્તીને હાથ અરાડ્યો નહિ. છવીસ લીંટીઓના ત્રાંચાણવાળો ઈર્ષ્યા ધરનાર

આડ્યાના ડચકનો ઈસ્કાળ પણ પડાવી બેવાયો અને ડચક સાદો ને સટ સિનોર નામે ઝોળખાઈ રહ્યો. પણ ડચક એક આડ્યાને પોતાને ઉમેડી નાખવામાં ન આવ્યો. રપેનના જાતે જમીન નહિ ખેડનારા એવા અધા બેઠાખાઉની જમીન આયા ખેડનારાંએને આપી દેવાની લંબાણ ચોજના તૈયાર થઈ ગઈ પણ તે કાગળ પરથી કિતરે તે પહેલાં પ્રતિકાન્તિએ પામો કેંકયો.

દેવળોને પણ આજ્ઞાનામે ગેરકાયદેસર કદી દીધાં, ધર્મસંસ્થાઓની એકેએક સત્તા અને તેમના ખાસ લક્ષો પડાવી લીધા, પણ મોટામોટા આચાર્યોને જરા નેટલા પણ ઉમેડી નાખ્યા નહિ. ૧૯૩૩ના આજ્ઞાનાના ધાર્મિક કામદારોએ એક કરોડ પૌંડની કિંમતની ધર્મની મિલકતને જપ્ત કરી, ધાર્મિક સંધેને નાબૂદ કર્યા. તથા પાદરીઓને ધર્મોપદેશ કરવા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો.

એક મોટા પ્રકાશનું પૂર આવતું હોય તેમ એન પર નિશાળો પથરાવા માંડી. પહેલે જ વરસે દસ હજાર નેટલી વધી ગઈ. લશ્કરમાંથી સડો કાઢવા જૂના લશ્કરી અમલદારોમાંથી દસ હજાર નેટલાંને પેનજન આપી દેવામાં આવ્યું, ડેટેલેન સવાતનો સંતોષકારક નિકાલ આણવામાં આવ્યો.

પણ ૧૯૩૬ની પાનખર ઋતુથી રપેનમાં પ્રતિકાન્તિ ગર થઈ ચૂકી હતી. પ્રતિકાન્તિના પાશવી પડછાયા જેવો એક શેરોહ પ્રતિકાન્તિનો નાયક હતો તથા ગીલ રોએસ નામનો એક જુવાન કેથોલિક પ્રતિકાન્તિનો સિદ્ધાંત ભાખનારો હતો. એ બન્નેએ ઉમરાવોને બિલા કર્યા, એંકરો સાથે મસજીતો અગાવી, ધર્મના વડાઓનો ટેકો લીધો. ગીલ રોએસની અરદાસી નીચે એક મવાળોનો સંધ જામ્યો.

લેરોક્ષ આજનાના પ્રધાનમંડળોમાંથી ફરો થઈ ગયો. કારણકે એને સમાજવાદીઓ સાથે બેસવું રુચતું નહોતું. એ છંક શરૂઆતથી આજના સામે કાયદાં રચતો હતો પણ અન્વર્તનવાદના જ નામમાં કાન્તિને વખાણતો હતો એ જૂના રૂપેન સાથે એમ કરતો હતો. એ પોતે એક ઉદામવાદી ટેળગીનો પ્રમુખ થયો હતો છતાં આચારમાં ઉદામવાદને ઠુકરાવતો હતો. એ મોઢું ફાડીને અવળવાળી ઉચ્ચારતો કહેતો હતો કે ખેતીવાડીના સુધારાની વાત અચર્ય છે પણ ધીમેધીમે. અમજવી જનતાની સરકારની વાતની કાણ ના પાડે છે? પણ કેથોલિક ફ્રેંચોનું અપમાન કરીને નહિ. ફ્રેંચન સ્વસત્તાની વાત કીક છે પણ આજના કહે છે તેમ એકદમ નહિ. તરકરમાં સંડો સાફ કરવાની વાત પણ સાચી છે, પરંતુ અમુક હદ સુધી જ. એવી એવી અનેક ગોળમટોળ વાતો ગળડાવતો એ આજનાના ઉદારમતવાદમાં ફાવતો હતો અને એના અનુયાયીઓને જમાવતો જતો હતો. લેરોક્ષ અને ગ્રીક રોએસ એ રીતે પ્રજાતંત્રવાદી સરકાર પર તૂટી મડવાની અને રૂપેનની રાતી થતી ધસ્તી પર સામ્યવાદી વિચારો કરતાં લાજ માથાંઓને એક સામટાં ઉતારી લેવાનો અળવો પુકારવાની જાળ પાથરતા હતા.

એના અધ્યાપક આપની જેમ એ લશ્કરી, ધાર્મિક તથા પ્રતિકાન્તિવાદી હતો. એ ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ અને ઓસ્ટ્રિયામાં કેથોલિક સંસ્થાઓ જોતો ફર્યો. એણે અમેરિકામાં પત્રકારિત્વની તાલીમ લીધી. ત્યાંથી પ્રછો રૂપેન પહોંચ્યા પછી એ એક મોટા જમીનદારની છોકરીને પરણ્યા અને રાજકારણમાં પેઠો.

સાલકમેન્ડ તરફથી એ કેરડીસમાં ચૂંટાયો અને તરત જ અધ્યાપકશ્રીઓનો સરદાર બન્યો. પણ કેરડીસમાં એના પક્ષને બેઠકો ન મળવી જોઈ એ એવો સવાલ રજુ થયો. એ લેરોક્ષ અને

ભાઈ જીએ, “ જો આનું જ નામ કાન્તિ હોય અને જો અમારે માટે અમકો ન હોય તો તમે અમને બાંકી મૂકી શકો, પણ તમે એ કેમ કરો છો તે હું જોઉં છું. જો તમને કામદા માટે માન હોય, તો તમારે અમારી ચૂંટણી કાયમ રાખવી જોઈએ. જો તમે અમારો કોરડીસમાં બેસવાનો હક્ક ઈચ્છો તો તમે કરેલી કાન્તિને કાયદાની કે પ્રગતિસત્તાકવાદની કોઈપણ વાત કરવાનો હક્ક નથી.”

ઉદારમતવાદી કોરડીસના ઉદાર નેતાઓએ એને બેસવાની રાજ આપી અને એને ગળે ઉતારી જવાની તૈયારી બતાવી.

પછી એ જાણ્યા. પછી એણે કાવતરાં પાથરવા માંડ્યાં. નેસ્રોટ સંઘને વિખેરી નાખવાનું બિલ આવ્યું ત્યારે એ એના સાથીઓ સાથે વિરોધ તરીકે ચાલી નીકળ્યો અને એ પ્રગતિતંત્રવાદી સરકારનો નાશ કરવાની વાતો કરવા લાગ્યો. એણે આંતરવિગ્રહની વાતો રમતી મૂકી દીધી. એણે મવાળોનો એક સંઘ સ્થાપ્યો. અને પ્રગતિસત્તાક તંત્ર સામે ખુલ્લી કુશ્મનાચટ શરૂ કરી. પછી આંતરવિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો ત્યારે એ પોર્ટુગાલ નાસી ગયો.

અને છેલ્લે ફ્રાંકોને—સ્પેનના બળવાખોરોના સરદારને. હવે સરમુખત્યાર થઈ બેઠેલ ફ્રાંકોને બોળખ્યા વિના કેમ ચાલે?

ફ્રાંકો એના વર્ગની ઘટનામાં સાંપડેલો પણ છે, એના જીવન-સંજોગોમાં જામેલી મૂડીવાદી નીતિમત્તામાંથી નિતરેલો માનવમદાર્થ છે. એની બુદ્ધિ ને હિંમતનાં બહુવિધ વખાણ થઈ ચૂક્યાં છે અને એની નજરમાં ઊતરી છે તેવી સ્વદેશભક્તિ પ્રમાણે એ રાષ્ટ્રવાદી છે જ, એથી ય આગળ એ તો આદર્શવાદી પણ છે કેમ ન હોય? આદર્શવાદ મૂડીવાદનું તત્ત્વજ્ઞાન હોઈ મૂડીવાદમાં રમતા સમાજ અને સરમુખત્યારને એ વિના બીજી એકે વિચારણા પચી શકે તેવી

નથી હોતી. એવા મૂડીવાદી સહયુક્તસંપત્તિ ક્રાંતિએ જૂની સમાજ-
રચનાને જળવાવી રાખવા જે વિગ્રહ જગવ્યો અને સ્પેનબરપર
સ્પેનિશ નરનારીઓનો સંહાર મચાવવા શ્રાખંડ, શ્રોલી ને અગ્નિના
મૂશળધાર વરસાવ્યા, તે ક્રાંતિ જો એ વિગ્રહ હારી ગય તો, યુરોપમાં
ફાસીઝમના પાયા હચમચી ઊઠે, અને એ પોતે વિકૃત માનવતાની
એક કરુણ ને કારખી છાંયી જેવો રેખડી ને ડેનીફાનની જેમ
રખડતો થઈ જાય તથા પોતે જેનો વિનાશ કરવા મચી પડ્યો હતો
તેના સર્જનને મદદ કરે છે એવો સંભવ હતો.

ઐતિહાસિક અકસ્માતોના ક્રાંતિ પહેલા વર્ગનો દાખલો છે.
જળવાખોરોના એકમાત્ર સેનાની તરીકે શરૂઆતમાં ગણના થઈ
નહોતી. સાચો સેનાની તો કાલ્લેવો-સોટેલો હતો. પણ જુદાઈમાં
એનું 'ખૂન થયું', અને ખીજે સરદાર સાનજુરને વિગ્રહની શરૂઆત
પછી ત્રીજે જ દિવસે એરાધેનામાંથી પછડાઈને મરણ પામ્યો.
ક્રાંતિએ ફાસીસ્ટોના એ એ નેતાઓનાં જૂતામાં પગ ભરાવી મારી
મૂક્યું, અને પરિસ્થિતિઓ અનુકૂળ હતી. એની પાસે મૂરના મૃત્યુદ્ધતો
જન્મ હતા. વિગ્રહ શરૂ થયા પછી અરાબર એ માસ પછી ક્રાંતિ
જળવાખોરોનો મુખ્ય સરદાર અન્યો. અને ૧૯૩૬ના ઓક્ટોબરની
૧૩ી તારીખે એને સ્પેનિશ સ્ટેટના વડા તરીકે સર્વાનુમતે સ્થાપ-
વામાં આવ્યો.

પાંચ ફૂટથી ઊંચો નહિ એવો, નાજુક હાથોવાળો, ધાટીલા
ચહેરાવાળો ક્રાંતિ એકીસિયામાં ૧૮૯૨ની સાલમાં જન્મ્યો હતો.
સ્પેનના ફાસીસ્ટ જળવાખોરો એને આજસેનાની તરીકે ઓળખે છે.
જે ઘરમાં એ ખેતી જનરલ સાંપડ્યો તેનાં ફરજદ કેટલીયે
પેઢીઓથી લશ્કર કે નૌકા ખાતામાં નોકરી કરતા આવ્યા છે. ક્રાંતિએ
પણ શરૂઆતથી જ લશ્કરી તમન્ના આગળ પડતી દાખવી અને

એના બાઈ રેમોન હવાઈ જલ્દાજનો સૌથી મોટો સંચાલક ગન્યા. ફ્રાંકો સ્પેનિશ સરકાર વતી મોરોક્કોમાં નિમાયા પછીથી એનું વર્તન વળગેલું દેખાતાં એને ફ્રેન્ચી ટાપુઓ તરફ રવાના કરવામાં આવ્યો.

તે દરમિયાન સામ્યવાદીઓની અસર પ્રચળ થતી હતી, અને સોવિયેટ યુનિયન તરફથી થતી મદદથી એમનું જળ સૌથી વધારે બનતું જતું હતું. ૧૯૩૭ના મેની ૧૫મી તારીખે કેમ્બ્રેજે ગયો અને ડોક્ટર નેમ્મોને તેની જગ્યા સંભાળી લીધી. નેમ્મોને પોતે સામ્યવાદી ન હતો પણ ઉદ્ધામ સમાજવાદી હતો.

શરૂઆતમાં જ ઈટાલીએ ફ્રાંકોનો પક્ષ લઈ સ્પેનની ધરતી પર ઊતરવા માંડ્યું હતું તેની શંકા કોઈને જ રહી નહોતી. જુલાઈની ૩૧મીએ ૨૦ ઈટાલિયન વિમાનો મોરોક્કો તરફ ઊડ્યાં. આંતરવિગ્રહ શરૂ થયો તે પહેલાં પણ કેટલાંક ઈટાલિયન વિમાનો મોરોક્કો પર ઊતરી ચૂક્યાં હતાં. ઓગસ્ટની મધ્યમાં જર્મન વિમાનો પણ ફ્રાંકોની મદદે આવી પહોંચ્યાં.

ફ્રાંકોના બળવાખોરોએ બિસ્માઈટની આસપાસના કિનારા પર તથા સેવિલી પર પોતાની સત્તા જમાવી તથા એ ઉપરાંત ઉત્તર તરફનો પ્રદેશ કબ્જે કર્યો. પ્રજાતંત્રવાદી સરકાર પાસે કર્ટીલીનો મધ્ય પ્રદેશ તથા દક્ષિણ તરફનો કિનારો તથા આંખા કોટેલોનિયા હતો. ઓગસ્ટમાં બળવાખોરોએ હર્ડિન તથા સાન સેબાસ્ટિઅન લીધાં અને માડ્રિડની આસપાસ આગળ વધવા માંડ્યું. પછી તાબુથ કરે તેવું ટોબેડોનું સાલ્સ થયું અને એક્કેઝર પાસે બળવાખોરો ધેરયા. ત્યાર પછી સપ્ટેમ્બરમાં ફ્રાંકોની દુકડીઓએ ૨૮ દિવસનો ઘેરો ઘાલ્યો. મૂર બ્રોક ટોબેડોમાં પેઠા ત્યારે સરકારપક્ષના છસો

વાયલ સિપાઈઓ હોસ્પિટલમાં હતા. હસો ધાયલોને તરત જ રીબી રીબીને મારી નાખવામાં આવ્યા. એ પહેલાં જ ખેડેનેજમાં ચાર હજારને અર્ધચંદ્રાકારમાં ઊભા રાખી ફાંકોએ એકએકને ઊડાવી દેવાની મજા માણી હતી.

હવે ફાંકો જટપટ જીતશે એમ સૌને લાગ્યું. ફાંકોની હરોળો માડ્રિડને વીંટતી માડ્રિડની પાસે ને પાસે આવતી જતી હતી. આક્રોષરની શરૂઆતમાં ફાંકોએ માડ્રિડને ઘેરો ઘાલ્યો. નવેંમરની ૭મી તારીખે ફાંકોનું લશ્કર માડ્રિડનાં પરાંઓ પાસે પહોંચી ગયું. અને સરકાર વેબેનશિયા તરફ નાહી. ફાંકો ચાલતો આવતો હોત તેમજ ચોવીસ કલાકમાં માડ્રિડને સર કરી શક્યો હોત પણ એણે રાહ જોઈ, અને ટોથેટો જીતવામાં રોકાયો. દરમિયાન માડ્રિડે તૈયારી કરી અને દુશ્મને માડ્રિડનાં પાદરો પર ગોઠવાઈને ઘેરો ઘાલ્યા કર્યો. મહિનાઓ સુધી ઘેરો ચાલ્યો, મહિનાઓ સુધી ઘેરો લંબાયો. માડ્રિડ પર પાંચવાર સીધો હલ્લો થયો પણ પાંચેવાર માડ્રિડની જનતાએ ફાસીરોટોને પાછા લઠાવ્યા. માડ્રિડ પર મહિનાઓ સુધી તોપો ગળાંતી રહી અને તેની કાળોની વસ્તીમાંથી મનમાન્યો ચારો ચર્ચા કરી. માડ્રિડ પર આઠે પહેર અગ્નિ ને બોંબ વરસાવતાં વિમાનો ઊડ્યાં કર્યાં અને માડ્રિડ પર એકધાનું મરણ વરસ્યા કર્યું. શહેરનો ત્રીજો ભાગ બોંબમારાથી ખડેર થઈ પાથર જેવો થઈ ગયો. માડ્રિડની વસ્તીનાં હજારો નરનારીઓ, ગુલાનો અને બાળકોનો સંહાર થઈ ગયો. હજારો અપંગ બન્યાં અને હજારો યુવાઈ ગયાં. મહિનાઓ સુધી એકધારે અગ્નિ ને બોંબ માડ્રિડ પર વરસ્યા કર્યો, માડ્રિડ એનાં બેઢીમાંજ શરીરની બહાર અખંડ જોયા કરવાને ટેવાઈ ગયું. મરણિયા માડ્રિડે મરણ પહેલાં શરણુ ના પાડી દીધી.

સ્પેનિશ હરિયા પર ફાંકોની મદદે આવતાં જર્મન અને

ઈટાલિયન જહાજો ફરતાં થઈ ગયાં. સ્પેનિશ આકાશ પર જર્મન ને ઈટાલિયન વિમાનો ઊડતાં થઈ ગયાં. સ્પેનિશ ધરતી પર માણસનું કાચું માંસ કરડી ખાય એવાં અને અત્યાચારી આક્રમણથી સ્પેનિશ સ્ત્રીઓના દેહ રગડી નાખે તેવા મૂરના જથ્થાઓ ફરતા થઈ ગયા. સ્પેનિશ સરકારે એ પરદેશી લશ્કરી દરમ્યાનગીરીના અનેક પુરાવા બતાવ્યા અને બ્રિટન, ફ્રાન્સ અને અમેરિકન જેવી શ્રીમંત સરકારોને ફરિયાદ કરી. પણ પોર્ટુગાલ મારફત પરદેશી દારૂગોળાના ઢગલા સ્પેનની ધરતી પર ફાંકેલા વિજય માટે કિતર્યા જ કર્યાં. જર્મન લશ્કર પોર્ટુગાલમાં થઈને ફાંકેને આવીને મળતું જ રહ્યું. ઈટાલિયન લશ્કરે તો મેજેકોનો આખો ટાપુ રોકી લીધો.

“મારે પરદેશી લશ્કરો ઉતારવાં જ પડશે કારણકે મારા પક્ષમાં સ્પેનિશ જનતા જોડાતી નથી અને મારે મૂર કોંઈને કાપવા જ પડશે કારણકે તે આર્યો છે.....”

ફાંકે પાછો એણે લીધેલા પગલા માટે કારણો મોઝુદ હતાં.

“અને સ્પેનની સમરજૂમિ પર ફાસીઝમ અને કોમ્યુનિઝમ વચ્ચે સંગ્રામ ખેંચાય છે અને તોય અમે ફાસીસ્ટો ન કિતરી પડીએ અને પશ્ચિમ યુરોપમાં સામ્યવાદનો આવવા દઈએ એ અને જ કેમ! રાજકીય અને કડાયક દષ્ટિએ મોઝોશનિઝમનું નિકદન કાઢવાની આ વીતક વારંવાર નથી સંપડતી હોતી. આથી ફ્રાન્સ નામનું પડે તેમ છે, મોરોક્કો અને પશ્ચિમ જૂમખ્યમાં અમારી વગ જામે તેમ છે. એ બધું જાણું કરી શકાય તેમ નથી.” જર્મનીમાંથી હિટલર અને ઈટાલીમાંથી મુસોલિની પોતાનાં કારણો સ્પષ્ટ રજૂ કરતા હતા. અને તેથી જ ૧૯૩૭ની વસંત સુધીમાં જર્મનીએ દશ હજાર લશ્કરી હિઝ્યાલના ઉસ્તાદોને સ્પેનમાં મોકલી દીધા હતા અને ત્યાં સુધીમાં જ ઈટાલીએ સિત્તેર હજારનું લશ્કર સ્પેનમાં જમા કરી દીધું હતું.

ઓળખવા જેવા

૧૮૮૦ના જન્યુઆરીની ૧૦મી તારીખે મેન્યુઅલ આજ્ઞાનાને જન્મ થયો. જે સરવનટીસની જન્મભૂમિ હતી તે જ ભૂમિ એનું પણ જન્મસ્થાન બની. એ પેરિસની વિદ્યાપીઠમાં ભણ્યા પછી જે સાહિત્યકાર જ થયો હોત અને મુખ્યપ્રધાન ન બન્યો હોત તો જ્યાં જ્યાં સ્પેનિશ વંચાત ત્યાં ત્યાંના બુદ્ધિમાનોમાં માનીતો બની શક્યો હોત. આજ્ઞાના ફ્રીમેસન હોવાથી એણે પ્રેમથી સૌથી વધારે પરસેવો પાડીને લખેલું પુસ્તક જયોર્જ બોરોના બાઈબલનો અનુવાદ હતો.

આજે આજ્ઞાનાને ઓળખતા એવા માણસો ઘણા ઓછા છે. એ આજ્ઞાના કમાલ આતા તુર્ક જેવો હોત તો એણે સ્પેનમાં નક્કર પ્રગતિત્રવાદ જરૂર સાચવ્યો હોત. કાન્તિ પહેલાંના સ્પેન અને તુર્કી વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે પણ કમાલે કાન્તિ પછી મજબૂત હાથે કામ લીધું અને આજ્ઞાનાએ પાર્લામેન્ટ ખોલાવી સરમુખત્યારના લોખંડી હાથને બદલે માટીના હાથથી કામ લેવા માંડ્યું, અને તેથી પરાજય પામ્યો.

અને ડાન-એથેનેન્ડ્રો—લેરેક્ષ યુરોપમાં ત્રણે જ એછો જાણીતો છતાં આજના જમાનાનું આળખવા જેવું પ્રાણી છે. કોરડામાં આવેલા એક રેંઝા ગામમાં ૧૮૬૩ની સાલમાં એ લશ્કરી ઘોડાઓના એક ડોક્ટરને ઘેર જન્મ્યો. એનાં માતાપતા દશ બાળકોમાં એનો નંબર છેલ્લો હતો.

જીવાન એથેનેન્ડ્રોએ કારકીર્દીની શરૂઆત લશ્કરથી શરૂ કરી પણ એ કામ પડતું મૂકીને ચામડાની વસ્તુઓ વેચવા માંડી. વેચતાં વેચતાં વળી રસાઈયા વિષે એક પુસ્તક લખી નાખ્યું. એ બધું ઠીક નહિ પડતાં એણે જીગાર રમવાની ગુફાઓમાં જવા માંડ્યું. પણ એ જ અરસામાં એક છાપાના તંત્રીના અંગરક્ષક તરીકેની નોકરી એને હાથ લાગી મળી અને એ નોકરીમાં એ છ જણ સાથે જીવસ્ટોસ્ટની લડાઈઓ લડ્યો. ફ્રાન્સથી આવી ચડેલો એ ડૉક્ટર લડનારો છે એવી એની ખ્યાતિ જામી ત્યાં તો એ દક્ષિણ અમેરિકા તરફ રવાના થઈ ગયો.

ત્યાંથી રપેન પાછો ફર્યા પછી એણે આર્સિલોનામાં મુકામ જમાવ્યો. એ રસ્તાના મોકા પર ઊભો રહી પ્રગ્નસતાકવાદ પર ઉશ્કેરણી કરવા લાગ્યો, અને એ એક છાપાનો તંત્રી પણ બન્યો. કેટેલોનિયાના મજૂરો સાથે એણે સાથીદારી કેળવી ને તેમનો સૌથી વધુ માનીતો બન્યો. એ પેરાગ્વેનો જિલ્લાના શહેનશાહ તરીકે આળખાવા લાગ્યો.

એની વિચિત્રતાઓમાં ઉમેરો કરે એવો એનો પોતાના દેખાવ હતો. એ તરેલવાર પહેરવેશ પહેરતો હતો. એની કાળી મૂછો લાંબી થઈને મરડાતી હતી. એની હેટ પર રાતા અને પીળા રંગની બે પટ્ટીઓ વિંટાયેલી હતી.

એણે જન્મતાને અજાણે જન્મવા જાહેરનામું બહાર પાડ્યું. એણે ત્યાં ત્યાંથી અજાણ વકતૃત્વકળા વેરવા માંડી. પણ એક વખતે ગુસ્સે થએલાં ટાળાંએ બાસિલોનાનમાં આવેલી એની ઓફિસ તારાજ કરવા આક્રમણ કર્યું અને, “ ભોરેશ કયાં છે ? એને બહાર કાઢો ” એવી બૂમરાણ મચાવી. એ એકાએક ઝરખામાં બહાર આવી ગિભે. એના ખમીસના છાતી પરનાં બટન ખુલ્લાં હતાં. પીઠ ઉઘાડી દેખાય તેટલું એનું જૂરું ખમીસ ફાટી ગયેલું હતું, અને એ બોલ્યો:

“ હું આ ગિભે.”

૧૯૧૪માં ત્યારે પહેલું જર્મન વિમાન પેરિસ પર ઊડ્યું ત્યારે એ ત્યાં પેરિસમાં એક કૂંઢમાં બેઠો હતો. એ ખુરશી પરથી ફૂલો. બહાર જઈને હાથમાંની ઝકડી બિંચાળી એણે આકાશમાંના વિમાન તરફ ધરી અને બૂમ પાડી: “ ફ્રેંચ બોડો ! ” કૂંઢમાં બેઠેલા બીજા મહેમાનો આ મૂછોવાળા વિચિત્ર માણસને જોવા એકલાં ચામાં તેમના તરફ ગર્જના કરતો એ બોલી ઊઠ્યો: “ ફ્રેંચ બોડો, ગભરાશો નહિ, કારણકે હું અહીં છું...હું એલેજેન્ડ્રો ભોરેશ.”

ભોરેશ રૂપેનમાં એની આસપાસ પોતાના માણસો જમવા. એ શરૂઆતમાં પ્રજાતંત્રમાં જોડાયો પણ ક્રાંતિને એના પર વિશ્વાસ નહોતો. એનું જોર ધીમેધીમે એટલું જાણ્યું કે સરકારને એનાં માણસોને જગાઓ આપવી પડી. ૧૯૩૧ સુધીમાં એના એક અનુયાયીઓ બધા મળીને પ્રધાનો બન્યા.

પણ ૧૯૩૧ની ક્રાંતિ વખતે એ તક્ત ઉઘાડો પડી ગયો. ડોમાંગોએ એને પોલિસને મળી જઈને પ્રજાતંત્રવાદીઓને પકડાવી દેનાર દોહી તરીકે ખુલ્લો કર્યો, અને તો ય એ રૂપેનમાં પ્રજાતંત્રવાદી

તરીકે કરવાની કૃષ્ટતા અને લિખિત બતાવી શક્યો હતો. રપેનિશ જનતા એના પેટમાં સાત મહાપાપો ભરેલાં છે એમ માનતી હતી.

એવો એ ડોમીંગો (બોકો એને ડોમીંગો એટલે બોસ કહેતા) અને એના અનુયાયીઓ ક્રાન્કોના પરમ મિત્રો હતા, તથા બોરેક્ષનો એક લક્ષ્મીપતિ જીગ્ઝાન માર્ચ નામનો મિત્ર હતો જેણે ક્રાન્કોને નાણાંની ખૂબ મદદ કરી હતી. વસ્તો પડેલાં વિશ્વયુદ્ધ તખ્તે બોરેક્ષ અને જીગ્ઝાન માર્ચે જર્મન મનવારોને દારૂગોળો વેચી નફાના દગડા કર્યા હતા.

પણ બોરેક્ષ કરતાં ય વધારે બચકર એવો એક ક્રાન્કોનો જોડીદાર ઝીક-રોયલીસ નામનો હતો. રોયલીસ, સાકામેન્કાની વિદ્યાપીઠના એક અધ્યાપકને ત્યાં ૧૯૦૧ની સાલમાં જન્મ્યો. એની બાલ્યવાની કારકીર્દિ ખૂબ ઉજ્જવળ હતી. કેનેરી ટાપુઓમાં એ લા-લાગુના વિદ્યાપીઠમાં તેવીસ વરસની જ ઉંમરમાં કાયદાનો અધ્યાપક નિભાયો, પણ એ નિમજીક પાછી ઠેલીને એ પત્રકારિત્વ શીખવા માર્ડ્રીડમાં આવ્યો.

અને ક્રાન્સ ! અને પ્લિટન ! એ બન્નેએ આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદો રાષ્ટ્રસંઘના નામમાં જોરથી ઝાઝી રાખ્યો હતો તેનું શું ? એ બન્નેએ આંતરરાષ્ટ્રીય જખ્મતમાં ન્યાય લેખવાના અનેક અભિનયો કર્યા હતા તે બધાનું શું ?

આંતરરાષ્ટ્રીય મૂળભૂત સિદ્ધાંત પ્રમાણે જર્મની અને ઇટાલીને રપેનિશ સરકારને ઘેરા ઘાતતાં, એના બહારથી દારૂગોળો ખરીદવા જવાના અગ્રેષ્ઠ બંધ કરીદેતાં, એના પર પોતાનાં લશ્કરોથી આક્રમણ કરતાં અટકાવી દેવાં જોઈએ ના !

“હા, પણ.....હા પણ... ..અમે વિચાર બતાવીએ છીએ.”

ફ્રેંચ અને બ્રિટિશ સરકારો હુંઠવાતી બોલતી હતી, અને સ્પેન પર રેલાતાં બોલીની રેલમંછલ, માંસના કીચડ અને હાડપિંજરોના કરપીણ દેખાવો દેખતી હતી.

ફ્રાંકો જીતે એમ ફ્રેંચ સરકાર ઇચ્છતી નહોતી કારણકે નકશો બોલતો હતો: “ જો સ્પેનમાં ફાસીઝમનો વિજય થશે તો ફ્રાન્સે વિશ્વયુદ્ધ વખતે એને બદલે ત્રણ સરહદો પર પોતાનું રક્ષણ કરવું પડશે અને તે વખતે ફાસીસ્ટ સત્તાઓ ફ્રાંસના આફ્રિકન સંસ્થાનોમાંથી આવતી મદદ મોરોક્કો આગળ જ અટકાવી શકશે.” અને તોય ફ્રાન્સના શ્રીમંતોના જમાત વર્ગીય હિતોનાં કારણોને લીધે સ્પેનમાં સામ્યવાદનો વિજય પણ ઇચ્છતી નહોતી અને ફ્રાન્સની સરકાર ફ્રાન્સની શ્રીમંતશાહી હતી.

ખ્રિસ્તનની વાત પણ એટલી જ સરળ અને સ્પષ્ટ હતી. જો ફ્રાંકો જીતે તો બ્રિટાઈનર ભયમાં આવી પડે અને પશ્ચિમ ભૂમધ્યમાં જર્મની અને ઇટાલીની શિરજોરી થાય. પણ મિત્રકત, મિત્રકતના ખાસ હક્કો અને અંગત મૂડીનાં હિતો એ બધી વાતો અંગ્રેજ શ્રીમંતશાહીને સામ્યવાદના વિજયના નામમાં આંચકો આપતાં હતાં. “ ફ્રાંકો બલ્લે જીતે.....!” ઇંગ્લેંડની શાસક જમાતનો અંતરનાદ બોલતો હતો. શ્રીમંતશાહીને શાહીવાદ મમતો હતો પણ મૂડીવાદ સૌ કરતાં વધારે ગમતો હતો. એને પીરેનીઝનાં શિખરો પર સામ્યવાદ ફરકે કે સ્પેનમાં બોલ્શેવિઝમ આવે તે વાત પસંદ નહોતી.

એટલે બન્નેએ નાટારંજ માંડ્યો. બિનદરમ્યાનગીરીનો દમકો

ફ્રાન્સે કયો અને ઇંગ્લેંડે તાલ દીધો. ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેંડે આંખ આડા કાન કયો અને જર્મની અને ઇટાલીની દરમ્યાનગીરી અટકાવવાનું પગલું ભર્યો વિના બિનદરમ્યાનગીરીની ધૂન ધીકે રાખી.

જર્મનીએ અને ઇટાલીએ ધરતી પરથી, પાણી પરથી અને આકાશમાંથી દરમ્યાગીરીનો ખેત્ર બજવ્યા કર્યો.

દુનિયાના દેશદેશનો સામ્યવાદી અને પ્રજાતંત્રવાદી વિચાર ખળભળી ઊઠ્યો. રપેનને ચારે આળથી ઘેરીને તેના પર તૂટી પડેલા ખૂની મૂડીવાદના નકકટ તાંડવ તરફ અને રપેન પર આઠે પહોર ખેડાતાં જનતાનાં બેધડક ખૂન તરફ માનવતાની લાગણી દુઃખથી સળગી ઊઠી. ઉદારમતવાદીઓ, ક્રાસીઝમ વિરોધીઓ, સામ્યવાદીઓ અને સમાજવાદીઓની ટુકડીઓ દેશદેશથી રપેન જવા ઊપડવા લાગી. દુનિયામાં એવી ટુકડીઓ ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર ઊડતી હતી અને માનવતાનો વિકાસ પુરવાર કરતી હતી. પોલ, બેલ્જિયન, ગ્રેક, અમેરિકન, ઇંગ્લિશ અને ફ્રેંચ તથા ઇટાલિયન અને જર્મન ટુકડીઓ રપેન પહોંચવા નીકળી પડી. એ ટુકડીઓમાં લશ્કરી સિપાઈઓ નહોતા, માનવતાને જીવાડવાના, ઇતિહાસના ન્યાયને ઓળખનારા અને ઓળખીને એ ન્યાયમાં ખપી જવાનાં કોડવાળા મૃત્યુના શણગાર સજીને પટિયાં પાડીને, માથાપનાં વધાવ ત્યજીને અને પ્રિયતમાના પ્રેમ રોકીને મરણમાં મહાત્મવા દોડી આવેલા આંતરરાષ્ટ્રીય જીવાનો હતા. ઇતિહાસે લાખો વરસ પછી માનવતાનો એ અણુમોત્ર ફાટ ઉતાર્યો હતો. ‘જીવો અને જીવવા દો’ની નવી નીતિનો એ પ્રાણુવાન નિચોડ હતો. મનુષ્યની ન્યાયી બુદ્ધિનું એ પ્રાણુપ્રેરક આંદોલન હતું, મનુષ્યત્વની નૈતિક શક્તિનો એ સહૃદય થડકાર હતો. એ સૌ માડિડમાં આવીને ભેગાં થયાં. જગતમાં પહેલી વાર સાચી માનવતાનો સમારંભ કરવાનું માન માડિડને બળ્યું. માડિડમાં એ સૌની ઇન્ટરનેશનલ બ્રીગેડ બની.

જોતજોતામાં માડિડ પર આવતા આર્ય મૂરબોકોનો ભયંકર લલ્લો ખાળવા એવાં વીશ હજારની ઇન્ટરનેશનલ બ્રીગેડ માડિડમાં જમા થઈ ગઈ.

“એનું આક્રમણ અમે ઝીલશું.” ઇન્ટરનેશનલ ઓગેડે નિર્ધાર કર્યો.

શ્રીમંતશાહીના પાશવી બળનો પહેલો ધા ઝીલવાનું માન સ્પેનિશ સરકારનું લશ્કર અનેલી જનતાએ ઇન્ટરનેશનલ ઓગેડને લેવા દીધું. સ્પેનિશ લશ્કર ખીજી હરોળમાં ગોઠવાયું.

જૂમધ્યમાં માનવપશુતાના અકરાતિયાં ઘોઠાપૂર ઉભરાતાં હોય તેમ મક્કિડ પર ક્રાંડોએ ખરીદેલી મૂરબોકોની સો દળરની બચંકર સેના ધસી આવતી હતી. હસો બયાનક હિત્રોળા લેતો બીજળતો આવતો હતો.

ધીખતી ચૂલમાં

૧૯૩૬ના ફેબ્રુઆરીથી જુલાઈ સુધી 'પોપ્યુલર ફ્રન્ટ' સરકાર જેમ તેમ ટકી રહી. પણ એની હસ્તીને જોખમમાં નાખી દે તેવી ઉથલપાથલથી દેશ આખો હચમચી ઊઠ્યો હતો. જાણે ઉદામ અને મવાળ વર્ગો વચ્ચેનો વરસોજૂનો દબાવેલો દ્રોહ ફાટી ઊઠ્યો હતો. સંહાર અનિવાર્ય દેખાતો હતો. કાસીરોએ અંધેર ઉતારવા આક્રમણ શરૂ કર્યું. ઉદામેએ તેનો જવાબ આપવાની તૈયારી ખતાવી. મવાલો તરફથી ઉદામ અમલદાર કાસ્ટીલોનું ખૂન કરવામાં આવ્યું અને એના જવાબમાં મવાલ નેતા સોરેલોને મારી નાખવામાં આવ્યો. ખૂન સામે ખૂનના વેમ ઊછળી ઊઠ્યા. જાણે આ બે ખૂનોએ બે જવાલાઓ જલાવી અને રૂપેન આખું ચિતકાર કરતું સળગી ઊઠ્યું. રૂપેનની ધરતી પર આખી દુનિયામાં ધીખતો હતો તે વર્ત્તવિત્રહ ફાટી નીકળ્યો. શોષકો અને શોષિતો સામસામા આવી ગયા. મૂડો અને મજૂરી વચ્ચે ઐતિહાસિક ન્યાય તુલા ધરી રહ્યો. રૂપેન પર આંતરવિત્રહ ઊતરી ચૂક્યો. માફિડ આઘાત સાથે પાયા-માંથી હાલી ઊઠ્યું. રૂપેનની ધરતીના કણેકણ ધા નાખતા ઊછળી ઊઠ્યા. રૂપેનનું હવામાન ખૂન પોકારી રહ્યું.

મરીઓ શ્રીમંતો સાથે થયા, શ્રમજીવીઓ શ્રીમંતોના લશ્કર સામે ઊઠ્યા, ધર્મના નોકર ચાકરો આચાર્યો સામે ઊભા, સ્વયંસેવકો બાડૂતો સામે ખડા થઈ ગયા, ખેડૂતો જમીનદારો સામે ગોઠવાઈ ગયા, પ્રજાતંત્રે કાસીજમ સામે મોરચો માંડ્યો. જાણે દુનિયાભરનો સંગ્રામ રૂપેનમાં સમરાંગણુ રચી રહ્યો. રૂપેનની સમરભૂમિ પર માનવતા ને માલિકોના વ્યૂહ મંડાયા.

જુલાઈની ૧૮મી તારીખે રૂપેનના ધણાખરા પ્રદેશ પરની લશ્કરી દુકડીઓએ જળપો પુકાર્યો. સાલામાંકા, સેવિલ અને ડોથેડા જેવાં કેટલાંક શહેરોમાં જળવો સફળ દેખાયો. પણ ખીજાં વધારે મોટાં મોટાં અને વધારે અગત્યનાં એવાં માડ્રિડ, બાર્સિલોના, વેલેન્સિયા, મલાગા, ખીઝબાઓ જેવાં સ્થળોએ જળવાખોરો ખુસ્સે થએલી જનતાની એડ નીચે અટવાઈ પડ્યા. જળવાખોરોએ એક રાતમાં સત્તા હાથ કરી લેવાની ઉમેદ સેવી હતી પણ તે બર ન આવી.

ચોવીસ કલાકમાં ચાર પ્રધાનમંડળો આવ્યાં અને ગયાં. છેવટે ઉદામ રીપબ્લિકને એને સપ્ટેમ્બર સુધી સાયવી રાખ્યું. સપ્ટેમ્બરની ૬મી તારીખે લારગો કેબેલરોએ સરકાર બનાવી જેમાં પોતા સિવાયના ખીજા પાંચ સમાજવાદીઓ હતા. ડેલવાયો. પરદેશખાતાનો પ્રધાન બન્યો, પ્રીએટો નૌકાખાતાનો પ્રધાન થયો, પ્રધાનમંડળમાં બે સામ્યવાદીઓ પણ ઉમેરાયા. અને તે ઉપરાંત એક આરક રાષ્ટ્રવાદી, એક કેટલેન અને બે પ્રજાસત્તાકવાદીઓને તેમાં સ્થાન મળ્યું.

પણ કેનેરી ટાપુઓનો ગવર્નર ક્રાન્સિસકો ક્રાન્કો ઊડીને મોરોક્કો પહોંચ્યો અને પછી ઇટાલિયન વિમાનોની મદદથી જિબ્રાલ્ટર આગળની કિલ્લેબંધી તોડવાને ફત્તેહમંદ નીવડ્યો. પછી

કાંકોએ ત્યાંથી રપેનની વસ્તી પર પરદેશી દુકડીઓ અને મૂર બોકોના કાફલા ઉતારવા માંડ્યા. રપેનની ધરતી મૂર દુકડીઓથી હિમરાવા લાગી. આજ સુધી રપેને મૂર બોકો પર આક્રમણ કર્યું હતું. આજે કાંકો મૂર બોકોને રપેનની ધરતી ખૂંદવા, રપેનનાં ધરખાર લૂંટવા, રપેનની વસ્તીની કલેઆમ કરવા અને રપેનિશ સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર ગુજારવા રપેન પર ઉતારતો હતો. ઇતિહાસમાં અનેકવાર એવા કપટા કટાક્ષો નજરે ચડતા હોય છે.

હારગો કેમેથોરોએ વસંત સુધી પદ ભગવી રાખ્યું. એની ક્રિયાશક્તિ અદ્ભુત હતી, એની પ્રતિષ્ઠા મહાન હતી, એની ધીરજ અડગ હતી. પણ તો ય એ નિષ્ફળ નીવડતો હતો. એ જીતતો ન હતો. વાત એમ હતી કે આવા કામ માટે એ ધણો ધરડો હતો. સડસેડ વરસની ઉંમરે એની તખિયત લથડી ચૂકી હતી. એણે જીવાનીમાં કારખાનામાં મજૂરી કરીને શરીર ધસી નાખ્યું હતું. એ સપ્ત સાત વાર જીવમાં સડીને તાકાત મુમાવી બેઠો હતો.

અને તેને રોકવા નાજીક વીશ હજાર છોકરાંઓ ? એમનાં દિલમાં માનવતાના ન્યાય માટે મરી ફોટવાની તમન્ના વિના બીજું શું વધારે હતું ? પણ એ વિનાનું બીજું બધું ઓછું પડ્યું.

નવેંબરના દિવસ અને દિવસે ઇતિહાસે ચમત્કાર અતાવ્યો. વીશ હજારની સેનાએ એક લાખને આળી દીધા.

વીશ હજારનાં મડદાં દફનાવાની ના પાડતાં હતાં, વીશ હજારનાં હાડપિંજર બચંકર ધા નાખતાં હતાં.

“અખ રૂક જાઓ,” શ્રીમંતશાહીના માનવ પશુને માનવતાનો એ આદેશ હતો.

અને માનવતાનો કચ્છરધાણ ખેલવા મૂઠીવાદે અરીદેલા મૂર મારાએ થંબી ગયા. માડિડનો વિજય થયો.

પણ એક પછી બીજા હલ્લાઓ ચાલ્યા આવતા હતા. માફિડ પાયામાંથી હથમચી ઊઠ્યું હતું. સોવિયેટ સરકારે ટેંકો મોકલી, વિમાનો મોકલ્યાં, ખોરાક મોકલ્યા, પણ રશિયાથી લશ્કર આવ્યું નહિ. અને એમને એમ વિગ્રહ ખેંચાતો રહ્યો.

દુનિયાનાં છાપાંઓમાં દારુણ દમનની બચંકર વાતો ચીતરાઈ. ફાસીસ્ટ બળવાખોરોએ થોડાંક અગત્યનાં મથકો કબજે કર્યાં. ફેશ્ચઆરીની ઊભીએ મલાગા અને જુનની ૧૯મીએ બીલબાઓ ફ્રાંકોના હાથમાં પડ્યાં, અને તોય માફિડ હજુ જેવું ને તેવું અણનમ ને અણજિતાયેલું ઊભું હતું, તથા બળવાખોરોને બાસિલોના અને વેલેન્સિયાથી પણ દૂર જ રાખતું હતું. માર્ચ માસમાં સરકારને ગુડાલાન્જરાનો મોટો વિજય મળ્યો. ખ્રીહોગા આગળ એક ઇટાલિયન લશ્કરને કાપી નાખવામાં આવ્યું. એ એક જ યુદ્ધમાં ઇટાલિયનોના એટલાં બધાં મડદાં ખડકાયાં કે મુથોપિયાના આખા વિગ્રહમાં એનાં એટલાં બધાં માણસો મર્યાં નહિ હોય.

એમ વિગ્રહ વધતો જતો હતો. એક એકને વટી જાય એવી બચંકરતા એક બીજા પર ગોઠવાતી જતી હતી. દુનિયાનું તાળવું રપેનના હલ્યાકાંડો વાંચીને ઠરી ગયું હતું. ફ્રાંકોએ બારકપ્રદેશમાં કૂચ કરી. જર્મન વિમાનીઓએ બારક બોક્કના પવિત્ર ગુરનિકાને માટીમાં મેળવી નાખ્યું. આખા શહેરનો સંપૂર્ણપણે થએલી તારાજનો ઇતિહાસમાં એ પહેલો દાખલો નોંધાયો. ગુરનિકાની ઇમારતો, ગુરનિકાનાં ઘરબાર, ઢોરઠાંખર, ગુરનિકાની બિલાડીઓ ને કૂતરાં, ગુરનિકાનાં કલ્લોલતાં બાળકો, જીવાનો ને નરનારીઓ બધાં એક દબાયેલી ચીસ પાડી, એક બચંકર ચિત્કાર કરતાં, હતાં નહતાં થઈ ગયાં.

‘ટાઈમ્સ’નો ખજરપત્રી જી. એલ. સ્ટીઅર એ મળ્યાનાક
હત્યાકાંડ વિષે લખતાં કહે છે કે “એ શહેરની દશ હજારની વસ્તીને
ધીમેધીમે પણ સંપૂર્ણરીતે કચ્ચરધાણુ કરી નાખવામાં આવી.
આસપાસ પાંચ માઈલ સુધીનાં ખેડૂતોનાં છાપરાંમાંથી એક પણ
કોટકું સલામત ન રહી શક્યું. આસપાસનાં બધાં ગામો પર પણ
છુટાછવાયા બોંબ પડ્યા. પછી વિમાનોમાંથી એકધારે તોપમારો
શરૂ થયો. પછી એકએક વસ્તુને સળગાવી નાખનારા ભારે બોંબ
વરસી ઊઠ્યા...એ પડેલા બોંબ પૈકી જે ફૂટ્યા વિનાના રહી ગયા
તે બોંબ પર મેં સગી આંખે વાંચ્યું કે “રીનફોર્ડ ફેક્ટરી,
૧૯૩૬.”

ત્યારે જે. એલન સાથેની ફાંકોની મુલાકાતમાં બળવાખોરાના
સરદાર ફ્રાન્સિસરકો ફ્રાન્કોએ નીચેના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા:

“હવે આ હત્યાકાંડ કેટલોક લંબાવાનો?”

“અમારી વચમાં કોઈપણ જાતની સમજૂતી કે સલાહ શક્ય
નથી,” ફ્રાંકો બોલ્યો.

“એટલે એમ કે તમારે અરધા સ્પેનને વિધી નાખવું પડશે!”

“ગમે તે જોખમે.”

“તમે જીતશો પછી તમારી સરકાર શું કરશે?”

“લશ્કરી સરમુખત્યારી સ્થાપશો.”

લશ્કરી સરમુખત્યારીને રસ્તે ટચુકડો ફ્રાંકો, વિઝહની શરૂઆત
પહેલાં ત્રણ દિવસ પર મરણ પામેલા જનરલ સાન્ટુરને તથા
કાલવો સોટેલોના જોડામાં પગ ધાલી દોડતો હતો. એનાં પગલાંમાં
લશ્કરી સરમુખત્યારી માટે દોડતો બીજો જનરલ ડોન-ગોંઝાલો-
કવીપો-ડી-કાનો હતો. ઓગસ્ટની ૨૭મીએ પોતાના મરાયેલા

દરેક માણસના બદલામાં પાંચ સામ્યવાદીઓની કતલ કરી નાખવાનો તેણે હુકમ કાઢ્યો હતો તથા પોતાના બૂખ્યા વર જેવા મૂર બોકોને તે વીસ જણની વચમાં એક સામ્યવાદી છોકરી ભીષણ અત્યાચાર ગુજારવા આપતો હતો. એ અંગ્રેજોની વાત આવે ત્યારે તેમને કાચબા કહી તિરસ્કારથી હસતો હતો તથા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો વિનાશ ભાખતો હતો. લાનો સૌથી પ્રથમ રાજ પાસે હતો. રાજ્યએ એનું અપમાન કર્યું અને એ પ્રજાતંત્રવાદી બન્યો. પ્રજાતંત્રવાદમાં મળેલી નોકરી પડાવી બેવાઈ કે તરત જ લાનો બળવાખોર બની ફ્રાંકોની ટોળકીમાં ભરાયો.

મનુષ્યની કલ્પનાશક્તિને હચમચાવી મૂકે તેવી કલ્પનાઓ, તેવા હત્યાકાંડો, તેવા અત્યાચારો, લૂંટ અને અગ્નિની વાતો ફ્રાંકોની લશ્કરી હીલચાલે જીવતી કરી દીધી. એ બધાંનો જવાબ આપવા એનાકિરિટો પણ ભયંકર યુદ્ધઉન્માદમાં ભમતા હતા. દેવળો લૂંટાતાં હતાં, પાદરીઓનાં શબ પથરાતાં હતાં, ફાસીસ્ટોની એકધારી કતલ ચાલતી હતી. આગળ વધતા આવતા ફ્રાંકોની ભયાનકતાથી બોક-જનતા ભયથી અને ગુસ્સાથી કંપી ઊઠતી હતી. સમાજનું નિયમન તૂટી જતું હતું. દરરોજની વ્યવસ્થાનો અંત આવતો હતો, છતાં સરકાર પક્ષથી એ બધી વિકરાળ નિરંકુશતાઓને કાચુમાં લાવવાનો પ્રયત્ન થયા જ કરતો હતો.

પણ બળવાખોરોએ છૂટી મૂકેલી ભયાનકતા ઇતિહાસમાં અજોડ જેવી હતી. લશ્કરના નાયકો અને અમલદારો જ લૂંટફાટ, અત્યાચાર અને કતલ માટે વસ્તી પર મૂર વરસ્યો છૂટા મૂકતા હતા. કોઈપણ નવું શહેર કબજે કર્યા પછી એમાંથી સરકાર પક્ષના એકેએક માણસને વિંધી નાખવામાં આવતું હતું. જે કોઈ મજૂર પાસે ટ્રેડ યુનિયન કાર્ડ જડે, જે કોઈ ફ્રીમેસન માલમ પડે, જે કોઈએ ભૂતકાળમાં પોપ્યુલર મોરચા માટે મત આપ્યો હતો તેવી

માહિતી મળે તે સૌને એક સાથે ચીરી નાખવામાં કે વિંધી નાખવામાં આવતાં. જતાતા કોઈ પણ નાનામાં નાના ગામમાં પણ એવા હત્યાકાંડ થતા હતા. વિજય પછી કોરડામાં એ હગ્ગરનો, સારાગોસામાં અઢાર સોનો, સેવિત્રીમાં નવ હગ્ગરનો, ગ્રાનાડામાં છ હગ્ગરનો ને પેંપશ્વોનામાં ત્રણ હગ્ગરનો નરમેધ અળવાખોરોએ જીત પછીના કાર્યક્રમ તરીકે ઉજવ્યો હતો. એ હત્યાકાંડ માડૂંડની જીત પછી પણ ભયંકર ઉજવાવાનો હતો. રોજ મરણુના ઢગલા ઉઘેચાતા. સ્પેનના પાટનગર પર જીત પછીના માનવસંહારને ખોત્તી અનેક પત્રિકાઓ રોજ ગિડતી હતી કે,

“ રાષ્ટ્રીય લશ્કર હવે થોડા જ સમયમાં માડૂંડનો કબજો લેશે અને તમને સૌને ચેતવણી આપવામાં આવે છે કે ત્યારે અળવાખોર પક્ષના એકના મરણુ માટે તમારામાંથી દશનું ખૂન કરવામાં આવશે. અમારી પાસે તમારા લાલ લશ્કરમાંથી પકડાયેલા એક હગ્ગર કેદીઓ છે, તેમનું પણ તે જ થશે...”

ન્યારે અળવાખોરોએ મલાગા લીધું ત્યારે નગરનાં વતનીઓને પછી શું થશે તેની ખબર હતી જ. એ નગરમાં ફાસીસ્ટ અળવાખોરો પેઠા તે પહેલાં ત્રીજા ભાગની વસતી ધરખાર છોડીને શરીર પર શેવાય તે લઈને નાસતી હતી. એ નાસનારાંઓમાં સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને બાળકો મળીને કુલ દોઢ લાખ જેટલાં હતાં. એમની પાછળ એમના શિકારીઓ હતા. ખીંટાઓમાં પણ એવી જ મોટી સંખ્યા ભાગતી હતી.

હવે ધીમેધીમે બિનદરમ્યાનગીરીના નાટકી આચાર મૂકી દેવામાં આવ્યા હતા. ફ્રાંકોનું લશ્કર જર્મન અને ઇટાલીની સ્પેન પર ચડાઈ હોય તેવું દેખાતું હતું. ન્યારે ફ્રાંકોએ સંતાનદેર લીધું ત્યારે મુસોલિનીની સરકારે ઇટાલીમાં ખુશાલીનો ઉત્સવ ઉજવ્યો.

મુસ્તફા કમાલ આતાતુર્ક

જૂરી આંખોનાં અજવાળાંમાં મસ્તીખોર કુંડાળા રચતો સ્વદેશભક્ત એને માનસવિષમધારી પોતાનાં સાત સાત નામેા પર કોબેસસ જેવું પ્રચંડ વ્યક્તિત્વ ધરતો આખા ટર્કીને વૈતાલી ઓળાથી આવરી બેતો કમાલ જાણે આજે ય ઊભો છે.

સાબોનિકામાં માયાપ એને મુસ્તફા કહીને જૂમ પાડતાં. નિશાળમાં એના માસ્તરો એને મુસ્તફા કહીને યશ વર્તાવવાનો પ્રયત્ન કરતા. એકવાર એક માસ્તર એના ગણિતના જ્ઞાન પર મલકાર્ધ પડ્યા ને બરડો થાપડતાં બોલ્યા: “કમાલ !” પછી મુસ્તફા કમાલ બન્યો.

ડારડેનલ્સની લડાઇ પછી એ મુસ્તફા કમાલ પાશા (સેનાપતિ) બન્યો. ૧૯૨૧માં એણે ત્રીકોને કચડી નાખ્યા પછી પાકુ એના નામની આમળ માઝી (નાશ કરનાર) ગોઠવાયું. મુસ્તફા માઝી મુસ્તફા કમાલ પાશા બન્યો. પણ દશ વરસ પછી ન્યારે એણે લશ્કરી ઇલકાબો જૂસી નાખ્યા ત્યારે એ પોતે પણ માઝી મુસ્તફા

કમાલ બની રહ્યો. ૧૯૩૪માં એણે આતા તુર્ક (તુર્કોનો પિતા) નામ ધારણ કર્યું. આ બધી નામાવલિનો છેલ્લો આંક એણે કમાલ આતાતુર્ક નામ ધારણ કરીને કાઢ્યો.

એણે ધર્મને પદબ્રષ્ટ કયો, ધર્મોચાર્યોને કામ કરતા બનાવી દીધા, અને પછી જાણે એના વિજયોની વિશાળતાને દુનિયાં ટૂંકી પડતી હોય તેમ મોટો બવ્ય અને બયાનક એક હાથમાં તરવાર, આંખમાં જોડુકમી અને માથા પર રાષ્ટ્રફૂતાશનની ધીખતી શગડી રાખી સુધારા કરવા અને નૂતન તુર્કી સર્જવા એ નીકળી પડ્યો. એણે પડદા ચીરી નાખ્યા, ધૂમટા તોડી નાખ્યા, મસ્જિદોમાં અનાજના કોઠારો ભર્યાં, બાપાને લેટિનમય બનાવી, બહુપત્નીત્વનો અંત આણ્યો, નૂતન રચનાના નવા કાનૂનો ઘડ્યા, ઇસ્તંબુલનાં બધાં રહેઠાણોને ફરજિયાત રીતે નિરોગી બનાવ્યાં અને તુર્કીના ઇતિહાસમાં પહેલી વસ્તીગણતરી કરી. એ ઉપરાંત એણે રાજકીય રમના દિવસો વસના ત્રણ જેટલા જ રાખ્યા, પરણનારાંઓની શારીરિક તપાસ ફરજિયાત બનાવી, અંકારામાં નવું પાટનગર નિરમ્યું. જાહુનાં પુસ્તકોને ખતમ કરાવ્યાં, સ્ત્રીઓને આગળ આણી દીધી અને બધી સંસ્કૃતિ ને સંસ્કારનું કેન્દ્ર તુર્કી છે એમ પુરવાર કરતો જાતનો ઇતિહાસ લખાવવા માંડ્યો.

અને એ... ! એના ચરિત્રવિધાનની વાત કરશે મા. એના અંગત જીવનની ઘટનામાં ડોકાશે તો આંખો ઝંખવાઈ જશે. સરમુખત્યારીનું વ્યક્તિત્વ કમાલમાં પરિસીમાએ પહોંચેલું દેખાશે. એ આખો મહાન પીટર જેવો માલમ પડશે. એની સાથે સરખાવશે તો હિટલર ઢીંચકો (milksoy) દેખાશે, માંધાતા મુસોલિની ખુશખોદાર લંબૂશ માલમ પડશે અને ગોંબોઝ રામા જેવો જણાશે. કમાલે એક વખતે ઇન્જિનિયરન પ્રધાનને જાહેરમાં થપાટ લખાવી

દીધેલી. કારણકે તે પ્રધાને તુર્કીમાં નિષેધાયેલી 'ફેજ' ટાપી પહેરી હતી.

સ્વદેશભક્તિના જ પોતાના ખ્યાલને કીધે એણે નેટલા ઉપરીઓને છેલ્લ દીધો છે તેટલાને કાઢીએ નહિ દીધો હોય. ૧૯૧૮માં એને રાજકુમાર વાલીઉદીન સાથે બર્લિન મોકલવામાં આવ્યો. ત્યાં વાલીઉદીનને એણે હિડનબર્ગ સાથેની મસજીતોમાં મદદ કરવાની હતી. છ વરસ પછી એ જ શેઠને-સુલતાન મહમદ છઠ્ઠાને તુર્કીમાંથી તુર્કીની બહાર ખૂટની એડ પર ઉછાળીને ફેંકી દીધો.

કુરદીસ્તાનમાં રાષ્ટ્રીય બળવો થયો. ત્યાં એને સુલતાન તરફથી ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ તરીકે બળવાને શાંત પાડવા અને બળવાખોરોને દાખી દેવા મોકલવામાં આવ્યો. ત્યાં જઈને એને બળવો યોગ્ય દેખાયો અને બળવાખોરો સ્વદેશભક્તો દેખાયા. એણે બળવાને દાખી દેવાને બદલે બળવાની આગેવાની કીધી. એના ઉપરીઓએ જે બળવો દાખી દેવા એને મોકલ્યો હતો તે બળવાના સરદાર તરીકે એ જ વરસમાં એણે આખા તુર્કી માટે વિજય મેળવ્યો અને બધા ઉપરીઓનો ઉપરી બન્યો.

૧૯૨૬માં એને મારી નાખવાનું કાવતરું થયું. એણે વિરોધ-પક્ષના બધા નેતાઓને એક સાથે હારદોર ફાંસીને માથડે લટકાવી દીધા. એ ટીંગાઈ ગએલાઓમાં એનો દરરોજનો સાથીદાર કર્નલ એરીફ અને તુર્કીના નાણાંવિષયક ઉસ્તાદ નેવીડ-એનાં શખ પણ લટકતાં હતાં. એ હત્યાકાંડની સવાર પહેલાંની આગલી રાતે એણે પોતાના આવાસ પર એ ફાંસીદિનની ઉજવણીમાં બધા દરબારીઓને મિજબાનીમાં બોલાવ્યા હતા. મિજબાની માણીને વહેલી સવારે ઘેર જતા દરબારીઓ નગરના ચોકમાં લટકતાં શખ દેખતા હતા !

એના જીવનવેગનાં એવાં ઝરણાં પાછળ કહે છે કે એના મનમાં બે અસરો હતી: એક એની મા, અને બીજી એની માંદગી. એની માને એ ખૂબ જ ચાહતો હતો. જો કોઈ સ્ત્રી તરફ એણે વફાદારી દાખવી હોય તો તે એની મા હતી. આફકન યુદ્ધ વખતે સાબોનિકામાં એની માતા સપડાઈ હતી, અને પછી અસહ્ય પીડનોને વશ બનેલી ગ્રીક કારાગારમાં સડતી હતી. કમાલ એને ત્યાંથી છોડવી પોતાની પાસે રાખી હતી અને પછી તે કમાલના પોતાના ઘરમાં મરણ પામી હતી.

૧૯૧૭માં કમાલ માંદગીને બિછાને પડ્યો હતો. એક પ્રખ્યાત વીએનિઝ ડોક્ટરે એને કાલ્સ'માદમાં તપાસ્યો અને કહ્યું કે જો તે પીવાતું છોડશે નહિ તો એક વરસમાં મરણ પામશે. બિમારીની પરવા કર્યા વિના જીવનવેગથી બિછળતો કમાલ લડાઈના મોરચા પર પહોંચી ગયો. પેશ્તો વીએનિઝ ડોક્ટર મરણ પામતો હતો. કમાલ સાબોનિકામાં હતો અને એની સ્વચ્છંદી ટેવોમાં નિરંકુશ ધસતો હતો. પોતાના બોહીને શુદ્ધ કરવાને બદલે એ આખા તુર્કીની આલાદને નવજીવન આપવા મચી પડ્યો હતો, પોતાની જાતને શિક્ષા કરવાને બદલે એ આખા તુર્કિસ્તાન પર નાનામાં નાનો ગુનો દંડવા ફરી વળ્યો હતો.

કમાલ ૧૮૮૧માં જન્મ્યો. એનો બાપ અલી-રસા હિટલરના બાપની જેમ નાનો કસ્ટમ અમલદાર હતો, પણ એની માતા ઝુબેદા પીલસુદસ્કી, મુસોલિની અને મસારિકની માતાની જેમ સામાન્ય સ્ત્રીથી ચડિયાતી હતી. માતાને મન હતું કે દીકરો બહીમબાહીને ધર્મોચાર્ય બને. સ્ટેલિનની માએ પણ એ જ મુરાદ સેવીને દીકરાને ટીફલીસની ધાર્મિક શાળામાં ધકેલ્યો હતો. કમાલની માએ અલી-રસાના મરણ પછી તરત જ બીજી વાર લગ્ન કર્યા અને કમાલે ઘરમાં ઘૂસી જનાર આ નવા બાપને ખૂબ જ ધિક્કાર્યો હતો.

કમાલે એક બળવાખોર તરીકે જીવનની શરૂઆત કરી. એ ક્રાન્તિની પત્રિકાઓ લખતો અને બળવાની કવિતાઓ બનાવતો. કોન્સ્ટેન્ટીનોપલના કારાગારમાં એને પૂરવામાં આવ્યો હતો પણ લશ્કરી અમલદાર તરીકેની એની લાયકાતે એનો કેદખાનેથી છૂટકારો કરાવ્યો.

કમાલનું કામ બીજાઓ કરતાં વધારે અધરું હતું. સૈકાજૂના સામાજિક સડામાં ગરકાવ થઈ ગએલા રાષ્ટ્રને એણે કાદવમાંથી ખેંચી કાઢ્યું, સાફ કર્યું અને તેને પગથી માથા સુધી નવું સરજી જગત સામે મગરૂર બનાવ્યું. ૧૯૧૯માં ટર્કી એવો તો કચડાઈ ગએલો અને ભાંગી ગએલો હતો કે તે બ્રિટિશ હકુમત સ્વીકારવા તૈયાર હતો પણ કમાલનો હાથ અડયા પછી એ બ્રિટનનો દુશ્મન બનીને પોતાના બળ પર શાંતિની શરતોનું સ્વસ્થાપન કરવા લાગ્યો.

એ ત્રણ જ વરસમાં કમાલે સુલતાનને હાંકી કાઢ્યો. ખલીફાતને રદ કરી, ગ્રીકો સામે યુદ્ધ ખેડ્યું અને તેમને હરાવી નસાડ્યા. ગ્રેટબ્રિટનને ચાનક આગળ ચમકાવીને બિડાવી દીધું. લુસાંની પરિષદમાં પરદેશી હકુમતોને હડધૂત કરી હાંકી કાઢી ટર્કીનું સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે નિર્માણ કર્યું. ટર્કીશ પ્રજાતંત્ર થી કાઢ્યું અને નવા પાટનગરમાં નવી પાર્લામેન્ટ બોલાવી. કમાલ તુર્કીનો પહેલો પ્રમુખ બન્યો.

કમાલે અંકોરામાં પાટનગરની પાસે થી આંધ્યું અને ત્યાં રહેવા લાગ્યો. ૧૯૨૩માં એ લતીફા નામની સ્ત્રી સાથે પરણ્યો પણ થોડા જ વરસમાં, તેની સાથે છુટાછેટા કર્યા અને એકલો રહેવા લાગ્યો. એણે ઇટાલી અને રશિયા બન્ને સાથે બાઈબિંધી વેરવા માંડી. પૂર્વ જૂમધ્યમાં ટેકા માટે ઇટાલી એને મુજરો કરતું હતું

અને ડાર્ડેનલ્સમાં નીકળવાનું રશિયાનું ગરમ સાગરનું એક જ સ્થાન હોઈ રશિયા પણ એની સાથે મુખ મલકાવતું હતું. કમાલ જાને સાથે રમવા લાગ્યો. પણ એગ્રિસીનિયા પરનું ઇટાલીનું આક્રમણ એને રુચ્યું નહિ. એની ઇટાલી સાથે ગાંઠ ઢીલી પડવા લાગી અને રશિયાની બાઈબિંધી વધવા લાગી.

આ નવાં આંદોલનો પાછળ રશિયન પરદેશમંત્રી લિટવિનોવનો અંદરખાનેથી હાથ હોવાની વાતો પણ અફાર આવી.

સોવિયેટ રશિયાનો સરમુખત્યાર

“નેતૃત્વની કળા એક ગંભીર ખાખત છે. નેતા ચળવળની પાછળ ન પડી શકે. કારણકે એમ કરતું એટલે જનતાથી અળગા પડી જવું. પણ નેતાએ આંખો મીચીને આગેદોડના આંધળિયા પણ ન કરવાં જોઈએ; કારણકે એથી એ જનસમૂહનો સંપર્ક ગુમાવી બેસે છે. જે એક હિલચાલની આગેવાની લેવા માગે છે એને બે મોરચે લડાઈ લડવી પડે છે—એક તો જે દીલપગા પાછળ પડી જાય છે એમની સામે અને બીજો જે આગળ ધરમે જતા હોય એવા દોડપગાઓ સામે.”

—જોસેફ સ્ટેલિન

એનું ખરું નામ તો યોસિફ વિસારિયો નોવિચ છે. ૧૮૭૯માં દીક્લીસ પાસે ગોરા શહેરમાં યોસિફ એની માતાને સાંપડયો ત્યારે એનો આપ રસ્તા પર બેસીને જોડા શીવતો હતો, અને ટાંકા મારતો પોતાના ખેડૂ જીવનને યાદ કરતો હતો.

“ઠીક થયું, હવે છોકરો જન્મતો જાય છે તો જલદી કામે લાગશે...” યોસિફનો આપ આરામ શોચતો બોલતો હતો.

‘યુરોપની બીતરમાં’

સ્ટેલિન : એક ઉઝબેક બાળિકા સાથે

“ મારો...યોસિફ ! ” માતાની આંખો યોસિફ પર ઠરી રહી. એના હોઠ મક્કમ નિર્ણયમાં બોલી ઊઠ્યા, “ મારો યોસિફ નિશાળે જશે,...ભણશે ગણશે ને પાદરી થશે.”

માતા મક્કમ હતી. એણે એનો યોસિફ ભણશે ગણશે ને મંદિર માંડશે એમ માનીને પંદર વરસ સુધી ધૂળમાં લીટા દોરતા દીકરાને ટીફલીસની ધાર્મિક શાળામાં ભણવા મૂક્યો. યોસિફ પંદરથી આગળીસ વરસની ઉંમર સુધી ભણ્યો. પછી એક દિવસે ધાર્મિક શાળાએ એને વળાવી દીધો કારણકે એ ક્રાન્તિકારી હિંતચાલમાં રસ લેતો હતો યોસિફ ઘેર આવ્યો. એની આંખમાં ધાર્મિક શાળા ખૂંચતી હતી, પાદરીઓનો મતાગ્રહ એની અંદર અળવેા જગવતો હતો. એ જૂખમરો જોઈ રહ્યો. એને અંદરથી ક્રાન્તિનો પહેલો હુતાશ ધુંધવાતો લાગ્યો. એણે માર્ક્સવાદીઓની ભાઈપ્રિયી આંધી. યોસિફ ક્રાન્તિના પહેલા પાઠ ભણી રહ્યો.

એ આગળીસ વરસનો કાળ યોસિફની ધીરજને તાવતો વહેતો હતો. ૧૮૯૦થી યોસિફ એકતાન અને ક્રાન્તિની હિંતચાલની વિગતો ગૂંથતો મચી પડ્યો હતો. એકધારી ધીરજના, તનતોડ મહેનતના, ભયંકર જૂખમરના, ભઝભલાને જૂલાવી દે તેવી મુશ્કેલીઓના દિવસો વહેતા જતા હતા.

૧૯૦૫નું યાદગાર વરસ આવ્યું અને પસાર થયું. ૧૯૦૫ની ક્રાન્તિ થઈ અને શમી ગઈ. રશિયાની ધરતી પર દારુણ દમનો, અંગવિચ્છેદ, દેહાંતદંડ પથરાઈ રહ્યાં. કારાગારો ઉભરાયાં. આઠે પહોર ગિરફતારી ગૂંજી રહી. જીવાનો જલ્મ થયાં ને દેશનિકાલમાં જકડાઈ ગયાં. થોડાંક વેશપલટા કરી, નામપલટા કરી છૂપાઈ ગયાં અને ક્રાન્તિને આગળ ધપાવી રહ્યાં. બેનિન અને બીજા કોઈ પુસ્તકાલયોમાં તો કોઈ હોટેલોમાં ભરાઈ બેઠા. યોસિફ એકલો એક

શ્રીમંતને ઘેર ઝાડુ વાળવા રહ્યો. એ ઝાડુવાળો બીતરમાં બળવાખોર પક્ષ જમાવી રહ્યો. ફરી પાછી ક્રાન્તિની ગળ રશિયા પર પથરાવા લાગી.

“આ તો સ્ટેલિન છે, સ્ટેલિન (સ્ટીલ-બોમ્બ)” બોમ્બડી ઝાડુવાળો યોસિફને જોઈને બળવાનો બેનિન બોલતો હતો.

યોસિફ ત્યારથી સ્ટેલિન કહેવાયો.

મુસોલિની અને હિટલર બંનેએ કારાગારનાં બચાનક બીતર જોયાં છે પણ સ્ટેલિન જેવું કોઈ સરમુખત્યારે સહન નથી કર્યું. સ્ટેલિન સાથે જ પિંગરનું પંખી બની રહ્યો. ઝારની પોલીસે એને પાંચ વાર ગિરફતાર કર્યો અને પાંચ વાર કાળાપાણીએ કાઢ્યો. ચાર વાર એ કારાગારમાંથી સરકી નાહો.

દીકલીસ પાર્ટીની સમિતિમાં એ સભ્ય હતો. પાર્ટીનું કામકાજ આગળ ચલાવવામાં નાણાંની ખૂબ જ જરૂર હતી. લૂંટફાટ કરીને નાણાં મેળવવાની નીતિ સ્વીકારાઈ. એકે પર ધાડ પડી. બોંબ નખાયા, માણસો મરાયાં. સ્ટેલિને આ કામમાં સરદારી લીધી અને પંદર હજાર પૌંડ એક ધાડમાંથી પડાવ્યા પણ તેમાં પાર્ટીના વીસ સાથીદારો કપાઈ ગયા. બેનિને બચકર બનતા જતા સ્ટેલિનને થોડો સમય પાર્ટીમાંથી અલગ થઈ ગયો, પણ તરત જ પાછો એને લેવામાં આવ્યો.

દેશનિકાલ અને કારાગારની સજાએ વચ્ચે સ્ટેલિન હવે ધાડો પાડવાની પ્રવૃત્તિ છોડી, છુક પહોંચી ગયો અને ત્યાં છૂપા નામથી ‘ રેમિયા ’ નામનું એક બોલ્શેવિક છાપું ચલાવવા લાગ્યો. પછી એણે સ્ટોકોહોમ, કેકે અને પ્રાગની પરિષદોમાં હાજરી આપી. ૧૯૧૨માં એણે સમાજવાદ અને રાષ્ટ્રીય સવાલ નામનું પુસ્તક

સોવિયેટ રશિયાનો સરખાત્યાર

લખ્યું. પછી ૧૯૧૩માં એ ડયુમાની અંદરના સોશલ ડેમોક્રેટિક પક્ષનો નેતા બન્યો, સામ્યવાદી સંઘના મુખ્યત્ર 'પ્રવદા'નો તંત્રી થયો. ૧૯૧૩ના અંતમાં એ ફરીવાર પકડાયો અને આ વખતે આર્કટીક સરકલ પરના યરફના પ્રદેશમાં બંધકર શિક્ષા સહન કરવા મોકલી દેવામાં આવ્યો. પણ ૧૯૧૭ની ક્રાન્તિએ એને છોડાવ્યો.

૧૯૧૭ની ક્રાન્તિએ સામ્યવાદી બળવાખોરોના હાથમાં સત્તા મૂકી. પોલીટબુરોનો એ શરૂઆતથી જ સભ્ય થયો. લેનિન ઉપરાંત એના સિવાયના બીજા સભ્યોમાં ટ્રોટ્સ્કી, જીનોલીવ, કેમેનેવ, સોકોલનિકોવ તથા બુખનોવ હતા. બોલ્શેવિકોએ સરકાર સ્થાપી તેમાં એણે કામદારો અને કિસાનોનો પ્રધાન તથા નેશનાલિઝમનો પ્રધાન બની એક સાથે બે જગાએ સંભાળી.

આંતરવિગ્રહ વખતે એ સંગ્રામસમિતિનો સભ્ય હતો પણ ટ્રોટ્સ્કી નેટલે સક્રિય નહોતો. પણ ૧૯૨૧માં લેનિને એને આખા પક્ષનું સામાન્ય મંત્રીપદ આપ્યું. આ વખતે રશિયામાં જુદી જુદી ભાષાઓ બોલતી સો પ્રજાઓ હતી. સ્ટેલિને એ સૌને એક કરવાની તરફી બે શોધી કાઢી. એ બધાં સ્વતંત્ર રાજ્યો મળીને યુ. એસ. એસ. આર.ની યોજના થઈ. મોસ્કો રશિયાનું પાટનગર બન્યું. ત્યાં બેઠેલી બોલ્શેનિક સરકાર સોવિયેટ યુનિયનની સત્તાનું કેન્દ્ર બની.

પણ ટ્રોટ્સ્કી આ સમયે પૂરજોશમાં હતો. લાલ લશ્કરનો એ મહા સેનાની હતો અને સ્ટેલિન અને તે બંને એક બીજાના પ્રથમથી જ પ્રતિસ્પર્ધીઓ હતા, અને એક બીજાના ઘર્ષણમાં આવી ચૂક્યા હતા. સ્ટેલિન પણ તે સમયે લડાઈના મોરચા પર એક સરદાર હતો. એણે શિસ્તભંગ માટે પોતાની જવાબદારી પર

અમલદારોની એક ટોળાને વિધી નંખાવી. મહાસેનાની ટ્રોફરફીનો વાંધો ઉઠાવતો હુકમ છૂટયો, અને સ્ટેલિનનો જવાબ માગતો તાર આવ્યો:

“એના તરફ ધ્યાન આપ્યા વિના કામ આગળ ચલાવો.” સ્ટેલિને ઉઘાડો અનાદર કર્યો.

સ્ટેલિનનો એક બીજો રમૂજ બનાવ એ જ અરસામાં બનેલો. પેટ્રોગ્રેડ પાસે સ્ટેલિન ટુકડીઓની તપાસ લેતો હતો ત્યારે એને એક ચિડાઈ ગયેલા બોલ્શેવિક સૈનિકે સલામ કરવાની ના પાડી. સ્ટેલિને તેને આ શિસ્તભંગનું કારણ પૂછ્યું. સૈનિકે પોતાના ચિંથરાથી વિટેલા પગ બતાવ્યા અને પછી સરદારને અનુકૂળ એવા લશ્કરી બૂટમાં લપેટાયેલા એના પગ તરફ હાથ લંબાવ્યો. એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના સાથીદારીના ઉમળકાથી સ્ટેલિને એનો હાથ હલાવ્યો અને ત્યાં ને ત્યાં જ પોતાના બૂટ કાઢી આપી એ સૈનિકને પગે વિટેલાં ચિંથરાં પોતાના પગ પર વીંટી લીધાં.

“આ બ્યોર્જિયન બોખંડી જ બધું સહન કરી શકશે.” બેનિને સ્ટેલિન વિષે મત બાંધી રાખ્યો તથા પોતા પછી પોતાના પદ પર આવનાર તરીકે એને નક્કી કરી રાખ્યો. તે સમયે બોકવાયકા બોલતી હતી: “બેનિન સ્ટેલિનમાં વિશ્વાસ રાખે છે પણ સ્ટેલિનને કોમિનામાં વિશ્વાસ નથી.”

પછી બેનિન ધવાયો અને એને એનો કાળ નજીક આવેલો લાગ્યો. ત્યારે સ્ટેલિને એની જગા પર આવવાની ખાનગી હિલચાલ શરૂ કરી દીધી. કહે છે કે બેનિન એના તરફ બયની નજરથી જોતો ત્યારે બોલ્યો હતો કે “This cook will make too hot a stew.”

પછી બેનિનના મરણ સાથે જ એ જ્યોર્જિયને પોતાના પાસા નાખવા માંડ્યા. ૧૯૨૪માં બેનિનની ઠાઠડીનો એક છેડો સ્ટેલિનના ખભા પર હતો; બીજો ઝીનોવની ખાંધ પર હતો. અને તોય પછીનાં પાંચ જ વરસમાં એ જ્યોર્જિયન સ્ટેલિને એક વખતના ખભેખભા અડાડનાર વ્યક્તિઓને પણ વિરોધી બનતાં પોતાના માગ્નમાંથી ફેંકી દીધી. સ્ટેલિન સોવિયેટ યુનિયનનો સમર્થ સરમુખત્યાર બન્યો, અને ટ્રોટ્સ્કી ઇતિરાજના અંગારમાં સળગતો સમસમી રહ્યો.

એ બન્ને વચ્ચે અંતર તો શરૂઆતથી જ હતું જ. ક્રાન્તિના સમયમાં પણ જ્યારે સ્ટેલિન બોલતો હોય ત્યારે કેવળ એના તરફની બેદરકારી બતાવવા ટ્રોટ્સ્કી છાપું વાંચવા માંડતો, પણ હવે તો એ અંગત ઇતિરાજ સ્પષ્ટ દુશ્મનાવટમાં ફેરવાઈ ગઈ. સ્ટેલિનને ઉમેડી નાખવા ટ્રોટ્સ્કી શું ન કરે તે કોઈ કલ્પી શક્યું નહિ. સ્ટેલિન શરૂઆતથી જ આવેગવાળો ઉગ્ર રાજકારણી પુરુષ હતો અને જ્યારે ને ત્યારે આગળ પડતા વિધાયક જેવો સમિતિઓનાં કામકાજમાં મશગુલ માલમ પડતો હતો. ટ્રોટ્સ્કી શરૂઆતથી જ એકલા વડે જેવો ઘૂરકતો ને ઉશ્કેરાતો કટ્ટર વ્યક્તિવાદી હતો અને પોતાના વ્યક્તિવાદને લીધે વીસ વરસથી બોલ્શેવિક અને મેન્શેવિક પક્ષ સાથે ઝઘડતો છતાં તેની સાથેનું પોતાનું જોડાણ જળવી રહ્યો હતો. સ્ટેલિન પથ્થરની પ્રતિમા જેવો નિશ્ચય દેખાતો, ટ્રોટ્સ્કી માણુના પૂતળા જેવો પીગળતો લાગતો, સ્ટેલિન ઠંડા બોલીનો અને ગણતરીયાળ રહેતો ત્યારે ટ્રોટ્સ્કી હંમેશાં ઊછળતો, નિખાલસ અને વાતોડીઓ માલમ પડતો, અને તેથી જ સ્ટેલિન ધારે ત્યારે બોંબ નાખી શકતો અને ટ્રોટ્સ્કી બોંબના અવાજ કરતાં મોટેથી તડૂકતો છતાં હિંસાથી કંપી ઊઠતો હતો. બોખંડી માથાવાળો સ્ટેલિન વ્યવહારુ હતો. નિરપેક્ષતાઓના આદર્શો રચતો; ટ્રોટ્સ્કી કઠોર વાસ્તવિકતામાં તરંગી

અનતો હતો. સ્ટેલિન નિયામક અને વ્યવસ્થાપક હતો, ટ્રોટ્સ્કી કોઈની પણ સાથે હાથ ન મિલાવે તેવો પોતાના વ્યક્તિત્વમાં અક્કડ હતો. સ્ટેલિન વાઘ જેવું ધૂરકતો હોય તેમ હસતો હતો, ટ્રોટ્સ્કી બાળકની જેમ ખુશનુમા હસતો હતો. સાઈબીરિયાના કારાગારમાં બંને સાથે સડતા હતા અને બંને એક પછી એક નાઠા હતા. સ્ટેલિન હરણ પર તરાપ મારતા વાઘની જેમ ચૂપચાપ ભાગ્યો હતો, ટ્રોટ્સ્કી શરાતનને શોભે તેમ ધડાકા ને ભડાકા કરતો નાઠો હતો.

ટ્રોટ્સ્કીનો ઉદ્દામ બાળુનો વિરોધ સતત ક્રાન્તિની વિચારણાથી શરૂ થયો. એણે કોઈ એક દેશમાં સમાજવાદી રચનાનો વિજય શક્ય નથી એમ જાહેર કર્યું. એણે માન્યું કે બહારની દુનિયામાં સતત સામાજિક ક્રાન્તિ થતી રહે તો જ રશિયામાં સોવિયેટ સરકાર ટકી શકે.

સ્ટેલિને અખત્યાર કરેલી નવી રીત તરફ ટ્રોટ્સ્કીવાદીઓ ચોંકી બેઠ્યા. તેમને લાગ્યું કે સોવિયેટ રશિયાનું સામાજિકરણ ખૂબ મંદગતિથી ચાલી રહ્યું છે. તેમને દેખાયું કે આસપાસના શૂડીવાદી દેશો સાથે સહકાર સાધવાની બેનિને અખત્યાર કરેલી નવી આર્થિક રીત ખૂબ લંબાવા માંડી છે.

સ્ટેલિનનો મત એથી જુદો હતો. એણે સંભળાવી દીધું કે, “તમે બહારનાં ગરમ છોકરાંઓ, તમારી લગામો થોડાક દશકા ખેંચી રાખો; અમે તમારી આસપાસ આવી લાગીશું.” ટ્રોટ્સ્કીએ બહારના બળવાઓમાં ઘૂસી જવાની હાકલ કરી, સ્ટેલિને એથી વિરોધી, “પહેલું રશિયા અને પછી બહારના દેશો,” એવી બૂમ પાડી અને મળકમાં ઉમેર્યું, “લગ્નની મધુરાત્રિનો હવે અંત આવી ગયો છે અને સમાજવાદી રચના રશિયા માટે શક્ય થાય છે; ટ્રોટ્સ્કીને રચના નથી જોઈતી, સતત ‘હનિમૂન’માં મહાત્મ્ય છે.”

સ્ટેલિન એકબે સાચો હતો. સ્ટેલિનની સમાજવાદી રચનાની પંચવાર્ષિક યોજનાએ તે દુનિયા આખીને બતાવી આપ્યું છે. યોજના પહેલાં ટ્રોટ્સ્કીને હાંકી કાઢવામાં આવ્યો ત્યારે સ્ટેલિનની આ આર્ષદષ્ટિનો ખ્યાલ ધણાં એવાંને હતો, આજે દુનિયા આખીની પ્રયોજકપ્રજ્ઞા સ્ટેલિનના માનમાં નમે છે.

સ્ટેલિને પોતાનો માર્ગ સરળ કરવા રશિયાના મવાજોને તથા ટ્રોટ્સ્કી જેવા અતિ ઉદામોને એક હાથે હાંકી મૂક્યા. સ્ટેલિને સામ્યવાદી પક્ષનું તંત્ર પોતાના હાથમાં લીધું. ક્લેનિનવાદને પોતાની ગંભીર યોજનામાં સાર્થક બનાવ્યો ને સ્પષ્ટ કર્યો. એ અર્થ સાથે જ અસંમત થયા તે નાસ્તિકો ક્લેપાયા અને નાસ્તિકો નિર્દય રીતે દંડાયા.

એ વિરોધીઓમાં વિષમ રીતે વકરેલો ટ્રોટ્સ્કી રશિયાભરમાંથી ઊખડી ગયો. રશિયાના ગ્રંથોમાંથી ટ્રોટ્સ્કીનું નામ રદ કરવામાં આવ્યું. રશિયાની નિશાળોનાં પુરાણાં પત્રકોએ પણ એના નામ પર છોકો માર્યો. આવતી કાલની અને આજની નવી રશિયન પ્રજા માટે ટ્રોટ્સ્કીનું નામ પણ નકારાયું. અને તોય સ્ટેલિને લખેલા ‘આકટોયર રેવોલ્યુશન’ નામના પુસ્તકમાં સ્ટેલિન પોતાના હુસ્મનનો નીચેના શબ્દોનાં ઉલ્લેખ કરે છે: “આપણે કબૂલ કરવું જ પડશે,એ નકારવું અશક્ય છે કે ગિરાદર દાદ્સ્કી આકટોયરની ક્રાન્તિમાં સર્વોત્તમ રીતે લડ્યો હતો.”

સ્ટેલિને ટ્રોટ્સ્કીને ધિક્કાર્યો છે, જ્યાંસુધી મર્યાદિત મનુષ્યોના ધિક્કારને પ્રેમની સંકલિત ગ્રંથિઓ ત્રીજા જગ્યા ત્યાં સુધી. અને તોય પોતાને ટ્રોટ્સ્કીનો દેવાદાર જરૂર માને છે. પાંચ વરસના આયોજન જેવી જ યોજના ટ્રોટ્સ્કીએ ૧૯૨૧માં બહેર કરી હતી. ટ્રોટ્સ્કીને

ધીરજ નહોતી. સ્ટેલિને ૧૯૨૫ સુધી એનો સમય માપ્યા કર્યો અને જેનું ટ્રોટ્સ્કીને સ્વપ્ન આવ્યું હતું તે પૃથ્વી પર ઉતારી બતાવ્યું.

માનવતાની મિશ્ર લાગણીઓના રંગની કેવી બહુરંગી રેખાઓ સ્ટેલિનની મનોમય ભૂમિકા પર રચાતી હશે તેની શી ખબર પડે?

એક વાત ચોક્કસ છે, સામાન્ય માનવીના માથામાં પ્રેમ ને ધિક્કારના વેગ જેવા જ વેગ રશિયાના આ બંને પુરુષોમાં પણ હશે જ.

સ્ટેલિન માનવી છે, ટ્રોટ્સ્કી પણ માનવી છે. નિયંત્રનના નિયામક સ્ટેલિનને વિજય વર્યો છે, નિરંકુશ વ્યક્તિવાદે ટ્રોટ્સ્કીને ઇતિહાસની કિનારી પર ઊંડી ગર્તોમાં ધકેલી દીધો છે.

સ્ટેલિનની માતાને ભલીભોળી જનતાની જેમ આ ઝીણવટની કશી જ ખબર નથી. એ તો ટીફ્ફીસમાં જ એક ઘરમાં આજે ય જીવે છે. સ્ટેલિનને જન્મ આપનાર એ ડોસીમાને રશિયન ભાષાનો એક શબ્દ બોલતાં પણ આવડતો નથી.

કાળ પુરુષ જેવો સ્ટેલિન એ મરણની કિનારી પર ઊભેલી ઇક્ટેરીના નામે ઓળખાતી વૃદ્ધ સ્ત્રીને મન નાનકડો કીકો જ છે. ત્યાંના બોક જ્યારે સ્ટેલિનની અસાધારણ વાતો એ ઘરડાં માજીને કરે છે ત્યારે તે ખખડી ગએલું વૃદ્ધ માથું હલાવતી બોલે છે, “સોસો *.....! હું નોં માનું.”

થોડાં વરસો પહેલાં સ્ટેલિન વૃદ્ધ માતાને માર્કો લઈ આવ્યો. કેમલિનમાં એણે એક માસ મહા દુઃખે કાઢ્યો અને એનું જમાના પહેલાંનું માથું ગૂંચવાઈ ગયું. એણે આવું કોઈ દિવસ દોહું નહોતું.

* સ્ટેલિનનું નાનપણનું નામ સોસો હતું.

સોવિયેટ રશિયાનો સરમુખત્યાર

એને સ્ટેલિનનો આપ ફોટો જોડા શીવીને માંડ માંડ પેટ ભરવા નેટલું કમાતો તે દિવસ યાદ આવ્યા. અને તે દિવસોમાં આપા પાસે બેસીને ટેબા મારતો સોસો સાંભર્યો. એ આંખ પલાળી સ્ટેલિનના માથા પર હાથ ફેરવતી ગૂંચવાતી બોલતી હતી: “ પણ દીકરા! તું તારા ખરચ માટે શું કરીને કમાય છે તે તો કંઈ જ સમજાયું નહિ.”

પછી એ ડોસી દીકરાને સાગે તાજે જોઈને પાછી પોતાના વતન ટીફ્લીસમાં રહેવા ચાલી ગઈ.

કાળ પુરુષ

અલખન, ત્યારે દુકાળ પડ્યો હતો. સોવિયેટ યુનિયનના અનાજના ઢગલા પકવતા ઉત્તર કોકેશસ અને યુક્રેનના પ્રદેશોમાં ૧૯૩૩ની વસંતમાં દુકાળ હતો તે વાત કોઈ નકારી શકે તેમ નથી.

એ દુકાળની વાત એવી નથી કે તેમાં લાખો માણસો મરી ગયાં. ચેંઅરબેઈને મારેલી ધાપ પ્રમાણે તો ત્યારે પચાસથી સાઠ લાખ જેટલાં માણસો મરણ પામ્યાં. પણ એ વાત બીજા પ્રમાણાએ જૂહાણા તરીકે પુરવાર કરી દીધેલી છે.

વાત એમ હતી કે સોવિયેટ સરકાર તે અરસામાં જમીનનું સમાજિકરણ કરવામાં ગુંથાએલી હતી. નાના નના જમીનદાર ખેડૂતોએ તે વાત સ્વીકારી નહિ. એમને સંધ્યેતી જોઈતી નહોતી. જમીનને સામાજિક બનાવવી નહોતી, ખેડૂતોએ મોસમ પકવવાની ના પાડી દીધી, એટલે દાણો પાક્યો નહિ ને સંધરાયો નહિ તેથી તેમની પાસે પૂરતું ખાવાનું રહ્યું નહિ અને તેઓ મરણ પામ્યા.

એ દુકાળની અંદરની વાત એવી છે કે સોવિયેટ સરકારે પાંચ વરસની યોજના ધડી. એ યોજનાનો એક મુખ્ય કાર્યક્રમ સંઘખેતીનો હતો. રશિકા ખેતીપ્રધાન દેશ હોવાથી ૧૯૨૭માં તેમાં અઢી કરોડ નાના ખાતેદારો હતા. સ્ટેલિનની યોજના એ સૌને સંઘખેતીમાં જોડી દેવાની હતી, અને તેમનાં ખેતરોને સંઘ કૃષિમાં સામાજિક બનાવવાની હતી. એવી ખેતી કરવા સરકાર ખેડૂતોનાં મંડળો બનાવી તેમને ટ્રેક્ટરો તથા બીજાં યાંત્રિક સાધનો પૂરાં પાડવાની હતી. સોવિયેટ સરકારના પંચ-વર્ષીય આયોજનોનો આ ખ્યાલ હતો. એના પર સોવિયેટ રશિયામાં સમાજવાદનું ભાવિ જોખાવું હતું.

પછી વાત એમ બની કે આ નવીનતા તરફ રોષે ભરાયેલા ખેડૂતોએ સંઘખેતીનો સામનો કર્યો. તેમણે પોતાનાં ઢોરની કતલ કરી અને સરકારને સોંપવાને બદલે મારી ખાધાં. સમાજવાદની સ્થાપનામાં આ બનાવ કરુણ હતો પણ પછીના મનુષ્ય પર ઊતરેલા ભરણું કરતાં ઓછો કરુણ હતો. કિંમતી ડુક્કરો, બકરાં, ઘેટાં અને બીજાં પશુઓનો એક સાથે સંહાર થયો.

નવીનતાનો આ સામનો બચાંકર હતો. સોવિયેટ મુનિયનને ૧૯૪૦ સુધીમાં પણ સરભર ન કરી શકાય તેવો આઘાત થયો. પચાસ ટકા જેટલાં ગ્રાણીઓની કતલ થઈ ગઈ. ખેડૂતો પોતે પણ આ બનાવથી ઓંકી ઊઠ્યા. સ્ટેલિન પાસે સરકારે આંકડા રજૂ કર્યા.

“આયોજન આમળ ધપાવવું જ છે તો આ મુસ્કેલીને ટપી જવા આપણો વેગ વધારી મૂકવો જોઈશે.” એ કઠોર બનેલી પરિસ્થિતિને ડારવાની ગંજીતરી કરી રહ્યો. અને આયોજન આમળ ચાલ્યું. ૧૯૩૦માં સાઠ ટકા જેટલી જમીન સંઘખેતીમાં આવી ગઈ.

૧૯૩૨માં ફરીવાર ખેડૂતોએ આ સંઘખેતી સામે બળવો કર્યો. કૌકેશસ અને યુકેઈનના ખેડૂતોએ પૂરી મોસમ લીધી જ નહિ. એક શિયાળો નબે એટલો ખોરાક ઘરમાં ભરી ખીજી બધા અનાજનો નાશ કર્યો.

આ બચંકર બળવો હતો, સ્ટેલિનને પડકાર હતો અને રશિયાને જૂએ મારવાનો અને સંઘખેતીનો સામનો કરવાનો બચંકર માર્ગ હતો. સોવિયેટ સરકારને રશિયાના ઔદ્યોગિક પ્રદેશો પર અનાજ પહોંચાડવાની જરૂર હતી.

પણ અનાજ પહોંચ્યું નહિ. સરકાર પર સંદેશો આવ્યો કે પાકનો નાશ થયો છે. સ્ટેલિન એક મોટી કંટાકટીની ધાર પર બેસી રહ્યો.

“હવે શું.....?” અમેરિકાના એક મહાવિદ્વાને એની મુલાકાત લેતાં પૂછ્યું.

“વગેરે એની મેળે જૂસાઈ જતા નથી, તેમને જૂસવા હાથ જાયકવો પડે છે.” એની આંખમાં બચંકર છાયા રમી રહી અને એણે હાથ જાયકવો.

સરકારી અમલદારો કૌકેસસનાં અને યુકેઈનનાં ખેતરો પર, ખેડૂતોના આવાસ પર ફરી વળ્યા, અને સરકારનો કર ઉધરાવી રહ્યા. ખેડૂતોએ પોતાને ચાલે એટલું જ અનાજ પકવ્યું હતું તેનું શું? તેનું કંઈ નહિં. સરકારી અમલદારોએ એકે વાત સાંભળી નહિ. એમની પાસે એક જ જવાબ હતો: ‘સરકાર સખત થઈ છે.’

સરકાર સખત થઈ હતી. સરકારી વડો સ્ટેલિન સખત થયો હતો. સ્ટેલિનકાકાની વગેરે જૂસવાની બચંકર ઈચ્છા દારુણ બની હતી. એની મુદ્રા બીંધણી બાખતી હતી, “વગેરે...આપ મેળે જૂસાતા નથી, જૂસવા હાથ જાયકવો પડે છે.” અને એનો હાથ જાયકવો હતો.

શિયાળો આવ્યો ને વસંત આવવાની હતી. ખેડૂતોનાં ઘરમાં ખાલી હાંદલાં ખખડતાં હતાં. જૂખમરો બચકર ફેલાતો હતો.

“ ખેડૂતોએ સમાજવાદ સામે બળવો કર્યો છે. એમણે...કાઈએ પણ સમાજવાદી ક્રાન્તિની રૂકાવટ કરવા માટે શિક્ષા ભોગવવી પડે છે.” સ્ટેલિન બોલતો હતો.

“ ખેડૂતો જૂખમરોમાં મરવા લાગ્યા.” પત્થરમાં ચમકી ઊડી હોય તેવી અનિભિશ આંખોએ સ્ટેલિન સૂનકાર દેખતો હતો.

દુકાળ એમ આવ્યો, અને ક્રાન્તિ વિરોધી કુલાકોનો એ ધ્વંસ કરતો ગયો. દુકાળ પછી પાછું સંઘખેતીનું આયોજન આગળ વધ્યું. રશિયાની ખેતીપ્રધાન જૂમિ બસો ને પચાસ હજાર ખેતરોમાં વહેંચાઈ ગઈ. ખેડૂતોએ નહિ કલ્પેલાં એવાં ઓળરો આવ્યાં. ખેડૂતોએ નહિ ધારેલાં તેવાં રાક્ષસી યંત્રો ધરતીને ઉપર તળે કરી રહ્યાં. ઠેર ઠેર ખેડૂત મંડળો સ્થપાયાં અને પાંચ વરસની યોજનાનો ન ચળે તેવો પાયો નખાયો.

પાયામાં ધરતીને ખેડતી માનવતાનાં ખાતર પૂરાઈ ગયાં. ક્રાન્તિ સામેનો બળવો ઊઠ્યો પણ સ્ટેલિનની બોખંડી ઈચ્છાશક્તિ આગળ શમી ગયો. ખેડૂતોએ પોતાનાં ધાન કાપી નાખ્યાં, પોતાનાં પશુઓને વધેરી નાખ્યાં, પછી ક્રાન્તિને ખાતર, સમાજવાદની સ્થાપનાને ખાતર તેમને પોતાના ગ્રાણી પાથરી દેવા પડ્યા.

લાલ ઈનસાફ

૧૯૩૬ના ઓગસ્ટમાં સોવિયેટ રશિયામાં રાજદ્રોહી મુકદ્દમાની હારમાળા શરૂ થઈ, જેણે પાશ્ચાત્ય જગતને પગથી માથા સુધી કંપ આપ્યો. જીનોવીવ અને કેમેનેવ જેવા જૂના બોલ્શેવિકો તથા પિયાટોકોવ જેવા પ્રધાનો ઉપરાંત દુષ્કારેવસ્કી જેવા સોવિયેટ યુનિયનના અનન્ય સરદારોનો ઈનસાફ તોળાયો અને તેમને વિંધા નાખવામાં આવ્યા.

ચક્રચાર જમવતી વિગતો બહાર આવી કે ટ્રાક્ટરની સ્ટિલર સાથે હાથ મિલાવતો હતો, રેડેક અને સોકોલનિકોવ સ્ટેલિનની સરકારને ઉથલાવી પાડવા કાવતરું કરતા હતા. જે સરદારોએ લાલ લશ્કરને જીવન દીધાં હતાં તે જ જર્મની અને જાપાનને વેચાઈ ગયા હતા, વગેરે.

એમાંથી બે વસ્તુઓ તરી આવી. એક એ કે સ્ટેલિન સામેનો વિરોધ ધારવા કરતાં વધુ ગંભીર હતો અને લશ્કરની બીનરમાં

પહોંચી ચૂકયો હતો; અને બીજી વાત એ હતી કે સ્ટેલિન કેઈ એવો જાજરમાન ખૂની હતો જે ટ્રોટસ્કીના અનુયાયીઓ તથા બીજા વિરોધીઓને ન્યાયની વટનામાં વટાવી વિધતો જતો હતો.

અને વાહ ન્યાય ! દેશેદેશની શ્રીમંતશાહીએ અનેક જૂઠાણાં ઉદાર હાથે તરતાં મૂકી દીધાં હતાં કે, સ્ટેલિન ગંભીર ખિમાર છે અને તેથી મરતાં પહેલાં સોવિયેટ યુનિયન સામેના વિરોધની જીણામાં જીણી યાદ પણ જૂસી નાખવા માગે છે...કે સ્ટેલિન એકાએક ઉન્મત્ત થઈ ગયો છે અને બંદૂક લઈને તૂટી પડ્યો છે... કે કેદીઓને ખૂબ રીખવામાં આવે છે, હિપ્નોટાઈઝ કરવામાં આવે છે, માદક પદાર્થો આપવામાં આવે છે, અને પછી તેમની પાસે અદાલતમાં મનમાન્યું બોલાવવામાં આવે છે, વગેરે વગેરે.

પણ અદાલત જેવી અદાલત બેઠી, અદાલતમાં વિદ્વાનો બેઠા, છાપાંના પ્રતિનિધિઓ બેઠા.

કાયદાજ્ઞાને ગોઠવાયા અને બંને પક્ષના એકંકડો આક્ષીઓ પણ લાજર થયા.

પછી ન્યાય જોખાયો.

અને હકીકતોએ ન્યાયની રાતી રચના કરી.

કેદીઓએ જાતે કબૂલ કર્યું કે આ બધા વખત દરમિયાન તેમના તરફની અમલદારી વર્તણૂક માનભરી હતી.

અને રેડેક પોતે બોલ્યો કે એણે સરકારી વકીલને મહીનાના મહીનાઓ સુધી કબૂલાતને પાછી ને પાછી હસેલીને ચૂંચવી ચૂંચવીને મુંઝાવ્યો હતો.

અને સૌએ કબૂલ કર્યું હતું કે પોલીસચોકડી પરથી અવારનવાર તેમના પર દબાણ થતું હતું પણ જે બીજે અનિવાર્ય રીતે હોય છે તેવું પોલીસ દમન કે રિયામણી નહોતી થતી.

અને તો ય ટ્રાટ્સકીસ્ટો કહે છે કે કેદીઓને માફ કરવાનાં વચન આપીને લલચાવી તેમની પાસે કબૂલાત કરાવવામાં આવતી હતી પણ અદાલતમાં થએલા પુરાવાની પિછાન પછી સ્પષ્ટ દેખી શકાય તેમ છે કે જો માફ કરવાનાં વચનોથી જ અધી કબૂલાતો થઈ હોય તો ગુનેગારોના પહેલા જથ્થાને એવાં વચનો છતાં વિંધી નાંખાતો દેખીને પણ બીજો જથ્થો એવી લાલચમાં ન પડે અને ખોટી કબૂલાત ન કરે અને જો ગુનેગારોને ન્યાયની ઘટનામાં જ જકડી લઈ ઝખ્ખે કરવામાં આવતા હોય તો ખુલ્લી અદાલતમાં અધા નિર્દોષો (!) માંથી કોઈ એક તો જરૂર પોતાની સત્ય હકીકત ખૂમરાણુ કરતો બોલી બેઠો અને તેને છાપાના ડઝનઅંધી પ્રતિનિધિઓ જરૂર સાંભળી શકે, અને એવા કોઈ પણ કથન માટે તેઓ લડત ચલાવે.

અને કેવળ સ્ટેલિનસરકારના સ્વાર્થની દષ્ટિએ જોઈએ તોપણ આવા મુકદ્દમા બિભા કરવા નેટલો અને દુનિયા આખીમાં વગર કારણે ચકચાર ફેલાવવા નેટલો, પોતાની સામે માલિક બોકની વગોવણીને અવકાશ આપવા નેટલો તથા તે રીતે રશિયાની પ્રતિષ્ઠા પર મિથ્યા કલંક પહોંચાડવા નેટલો અને એ અધી રીતે સોવિયેટ યુનિયનને નઅણું પાડવાનો ઉપદ્રવ બિભો કરવા નેટલો સ્ટેલિન મૂરખ નથી જ નથી.

સ્ટેલિન સરકારને ઉથલાવી પાડનારા આ ભયંકર કાવતરાં અસ્તિત્વમાં આવ્યાં તે સાથે જ રાજદ્રોહનો ઉચ્છેદ કરવાની ફરજ પણ સ્ટેલિન ઈચ્છે કે ન ઈચ્છે તેની પરવા કર્યા વિના એના પર આવી પડી અને પછી ઇતિહાસી ઇનસાફ અનિવાર્ય અન્યો, અને ભયાનક મૃત્યુધંટ બજાવતા કરાલ કાળે આ લાલ ઇનસાફની અચૂક રચનાનું નિમોણુ કર્યું.

સરકારી વકીલ વિશીરકી મુકદ્દમાને અંતે વિકરાળ બોલતો હતો પણ મુકદ્દમો ચક્રાવતી વેળાની એની વર્તણૂક અચાવપક્ષને માટે ખરેખર વિનમ્ર હતી જ. એનો એક જ દાખલો બસ થશે.

“ખાટાકોવ ! કદાચ તમે થાકી ગયા હશે !”

“ના રે, હું હજી લંબાવી શકું તેમ છે.”

“તો હું ત્રણ વાગ્યા સુધી ચક્રાવતીની સૂચના કરું છું,” પ્રમુખે વચમાં કહ્યું.

“મને વાંધો નથી પણ ગુનેગારને કદાચ કંટાળો આવે.” વિશીરકી બોલ્યો.

“હવે કેટલો સમય !” ખાટાકોવે પૂછ્યું.

“પચાસ મિનિટ.”

“ચક્રાવો.”

પ્રમુખે સવાત્રજવાળ આગળ ચક્રાવ્યા.

એમ પહેલો મુકદ્દમો ચાલ્યો, અને બીજો ચાલ્યો. બન્ને વખત અદાલતમાં હાજર રહેલાંઓ તાજુત્ત ચર્ચને જોતાં ને સાંભળતાં બેઠાં હતાં. બ્રિટિશ જુરીસ્ટ અને પાર્લામેન્ટનો સભ્ય ડેનિસ પ્રીટ જે ત્યાં હાજર હતો તેણે કબૂલ કર્યું છે કે મહીનાઓ સુધી ગ્રીનો-વોવ અને કેમેનેવે પોતાનો ગુનો સંતાડવા અનેક તરકીબો રચી, જવાબો ગોઠવ્યા. પણ છેવટે એ બન્ને પાસે ન ફેરવી શકાય તેવા પુરાવા અને હકીકતો રજૂ થતાં તેમણે કબૂલ કર્યું. એ જ રીતે રેડકે અઢીમાસ સુધી લંબાવ્યું અને મુરાબોવે આઠ માસ ખેંચી કાઢ્યા. જૂનો ટ્રોટસ્કીવાદી મુરાબોવ પોતાના અચાવની યુક્તિઓ લડાવવામાં એવો તો હોશિયાર હતો કે એને માટે રેડકે કહ્યું હતું

કે, “ મારા મત પ્રમાણે એ મરતા સુધી એક પણ શબ્દ કબૂલ કરશે નહિ.” ગુનેગારો એક જ વાત કહેતા હતા, અદાલતની કલમ નીચે ઘેટાંની જેમ ઘેરાતા હતા અને તેમને બોલવાની ફરજ પાડવામાં આવતી તેમ બોલતા હતા એવી ફેલાવવામાં આવેલી અસરો કેવળ ગલત છે. ઘણીવાર એ બોકો સરકારી વકીલ સાથે સમ્પ્રતાઈથી ઝંઘડતા હતા, અંદર અંદર જીદ પડતા હતા, એ માથાફેડ કરતા સવાલોને ગૂંચવતા હતા, જવાબો ઉડાવતા હતા, અને સત્ય લોકીકત સામે આવીને ઊભી રહે ત્યારે જ કબૂલ કરતા હતા.

અને એવી વિગતનો મુકદ્દમા અનેકો મોજીદ છે. એક ખીખતી અંદર ગૂંચવાઈને, અંધાઈને, સંકળાઈને પડેલા મુકદ્દમાના તંતુઓ કોઈની અનાવટની ના પાડે છે. ૫૦૦ પાનનો મુકદ્દમા એક જ વાત ઈનસાફની વિગતમાં કહે છે કે તે બોક ખરેખર ગુનેગારો હતા. એ વાત બંને તાજુમ કરે તેવી કે ચોંકાવનારી હો !

ત્રણ મુકદ્દમા

જૂના બોદશેવિકો ઝીનોલીવ, કામેનેવ, અને સ્મીરનોવનો પહેલો મુકદ્દમા ૧૯૩૬ના ઓગસ્ટની ૧૯મી તારીખે સુપ્રીમ કોર્ટની લસ્કરી સમિતિ સમક્ષ શરૂ થયો. ઉલરીચ મુખ્ય ન્યાયાધીશ હતો, વિશીંસ્કી સરકારી વકીલ હતો. અચાવપક્ષ ઉપર ટ્રીટસ્કીથી ઉત્તેજાયેલા અને સોવિયેટ યુનિયન સામે કાવતરાં અને પ્રતિકાન્તિને વરેલાં એક ત્રાસવાદી મંડળ બાંધવાનો તથા રેલિન અને ખીખ નેતાઓનાં તથા ખાસ કરીને કીરોલ્લનું ખૂન કરવાનો આરોપ હતો. એ મંડળના ગિરફતાર થએલા સોળ જણ દેહાંત દંડને પામ્યા.

મુકદ્દમાની સુનાવણીમાં ઝીનોલીવની તપાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી હતી.

વીશીંરકી: “ તમારા મંડળની યોજના ક્યારે થઈ?”

ઝીનોલીવ : “ ૧૯૩૨ના ઉનાળામાં.”

“ એનો મુખ્ય કાર્યક્રમ ત્રાસવાદી કામે ખાટોની તૈયારી કરવાનો હતો.”

“ કોની સામે ? ”

“ નેતાઓ સામે.”

“ નેતાઓમાં તો બિરાદર સ્ટેલિન, વોરોશિલોવ અને કાગાનો-વિચ ને ? તમારા એ જ મંડળે કીરોવનું ખૂન કરવાની યોજના સફળ બનાવી?તી, નહિ ? કીરોવનું ખૂન તમારા જ મંડળ તરફથી થયું છે કે કોઈ બીજી સંસ્થા તરફથી ? ”

“ તમારા જ મંડળ તરફથી.”

“ તમારા મંડળમાં તમે, કામેનેવ, સ્મીર્નોવ વગેરે હતા ને ? ”

“ હા. ”

“ તમે જ બોકોએ કીરોવનું ખૂન કર્યું ? ”

“ હા. ”

“ બેસી જવ. ”

બીજા મુકર્દમાનો આખો હેવાલ ધણી ભાષાઓમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે તથા તે વધારે પ્રતીતિજનક છે. એ મુકર્દમે એ જ અદાલત સામે ૧૯૩૭ના જાન્યુઆરીમાં શરૂ થયો તથા અચ્ચાવ પક્ષનાં સત્તર જણુ ઊભા હતા જેમાંના પીઆટકોવ, (ઉદ્યોગ ખાતાનો પ્રધાન) સોકોલનિકોવ, (પરદેશખાતાનો, એસિસ્ટન્ટ પ્રધાન) તથા મુરાલોવ, સેરીશ્ચીઆકોવ, અને રેડેક મુખ્ય હતા. એ સત્તરમાંથી તેરને દેહાંત દંડની શિક્ષા થઈ. સોકોલનિકોવ અને રેડેકને દસ વરસનું

કારાગાર મળ્યું તથા આનોઈડ અને સ્ટ્રોઈલિવને એથી પણ ઓછી શિક્ષા થઈ.

આ બીજાં મુકદ્દમામાં અચાવપક્ષ પર જાપાન અને જર્મનીને લશ્કરી ખર્ચે પહોંચાડવાનો, મોલોટોવ તથા બીજા અગત્યની વ્યક્તિઓનાં ખૂન કરવાનો, અને જર્મની જાપાન સાથે સોવિયેટ યુનિયન સામેના કાવતરામાં જર્મનીને યુક્રેઈન આપવાનો અને જાપાનને મેરીટાઈમ ઇલાકો આપવાનો છૂપો કરાર કર્યાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો. આ આરોપે આખા રશિયામાં ચકચાર જગવી હતી તથા એક મોટો ખળભળાટ મચાવી મૂક્યો હતો.

પછી મુકદ્દમે શરૂ થયો. જુગાનીઓ લેવાઈ. અદાલતની અને અદાલતમાં હાજર રહેલાં સૌની અજાયબી વચ્ચે પુરવાર થયું કે આગળ પડતા ટ્રોટ્સ્કીસ્ટ તરીકે બહાર આવેલા પ્યાટાકોવ ૧૯૩૧માં અર્લિનમાં સીડાવને (ટ્રોટ્સ્કોનો દીકરો) મળ્યો હતો અને ત્યાંથી મસલત કરીને રશિયામાં આવી રેડેક, સોકોલનિકોવ તથા બીજાઓ સાથે સંબંધ બાંધ્યો હતો. ધીમે ધીમે એ ટોળીનું કાવતરાખોર મંડળ બંધાયું. અને જીનોવીવના મંડળને ખાનગી મદદ આપવા લાગ્યું તથા જીનોવીવ પકડાઈ જાય ત્યારે તેનું કામ પોતે ઉપાડી લેવાનું નક્કી થયું. એ બંને ટોળીઓનો સંબંધ કેમ બંધાયો તેની તપાસમાં વીશીંસ્કીએ શરૂ કરેલો સવાલ જવાબ આ રહ્યો:

“રેડીશાકે પોતાની જાતને તમારી સમક્ષ શા માટે ખુલ્લી કરી?”

“એ આદમીઓએ મારી સાથે વાત કરી હતી.” પ્યાટાકોવે જવાબ દીધો.

“ પણ તેણે તમારી પાસે પોતાની વાત ખુલ્લી મૂકી કે તમે તમારી જાત તેને બતાવી ? ”

“ ખુલ્લું મૂકવાપણું પરસ્પર હોય છે.”

“ પણ શરૂઆત કેણે કરેલી? ”

“ શરૂઆત? મને ખબર નથી. એ તો મરઘી પહેલી કે છંદુ તેના જેવું થયું.”

પછી વીશીંરકી રેડેક તરફ વળ્યો.

“ તમારાં આ કામ વિચારપૂર્વકનાં હતાં? ”

“ જોઈમાં થતાં કામ સિવાય મેં મારા જીવનમાં એકે કામ વિચાર વિના કર્યું નથી.”

“ અને કમનસીબે તમારું આ કામ સ્વપ્ન નહોતું ને? ”

“ કમનસીબે તે સ્વપ્ન નહોતું.”

આ બીજા મુકદ્દમામાં મળેલા પુરાવા પરથી સ્પષ્ટ થયું કે આ બધા કાવતરામાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી ટ્રોટસ્કીનો હાથ હતો. પુસ્તકો કે જોડાઓમાં સંતાડી એ રેડેકને કાગળો મોકલતો. આ બધાની વચમાં એક લાડીમીર રોમ નામનો હતો જે ‘ ઈઝવેશિયા ’ નામના છાપાનો ખજરપત્રી હતો. રોમ ટ્રોટસ્કીને પેરિસમાં મળ્યો હતો અને તેની સાથે બળ્યો હતો. ૧૯૩૫ના ડીસેમ્બરમાં પ્યાટાકોવ અર્જિનથી એસ્લો વિમાનમાં પહોંચ્યો હતો અને ત્યાં ટ્રોટસ્કીને મળ્યો હતો.

રશિયાની બહાર ટ્રોટસ્કીની હિઝચ્યારને જરૂરી નાણાં કેવી રીતે મળે છે તે વાત પણ પ્યાટાકોવે પોતાની જુમાનીમાં સ્પષ્ટ કરી. પ્યાટાકોવ પોતે ઉદ્યોગખાતાનો પ્રધાન હોઈ જર્મનીમાંથી ખરીદાતા માલનો ભાવ વધારે પડતો આપતો તથા વધારે ટ્રોટસ્કી પાસે પહોંચતો. એ વાત જણાવતાં બ્યારે પ્યાટાકોવે કહ્યું કે “ પણ આખું કાવતરું ટ્રોટસ્કીની સુંદર આંખો પર મુઝ થવાથી નિમાયું ”

હતું તેમ નથી,” ત્યારે અદાલત હસી ઊડી હતી. આ મુકદ્દમાએ ટ્રોટસ્કીના જર્મન ફાસીસ્ટો સાથેના સંબંધ પર સારો એવો પ્રકાશ ફેંક્યો હતો તથા પાંચ કે છ વખત હિટલરના જમણા હાથ જેવા રૂડોલ્ફ હેસ સાથેના ટ્રોટસ્કીનો સંબંધ ખુલ્લો થયો હતો.

આ કાવતરાથી એ બોક્ષ ગાડીઓને તોડી પાડવાને, લાલ લસ્કરમાં સંહાર ચલાવવાને, કારખાનાંનો નાશ કરવાને, ખાણોમાં ચાલતાં કામ બગાડી નાખવાને તથા સોવિયેટ યુનિયનના કોઈપણ વતનીનો પુણ્યપ્રકોપ સળગાવી ઊડે તેવી જળ પાથરવાને શક્તિમાન થયા હતા. પણ ૧૯૩૫ના મધ્યમાં કાવતરાંખોરો ઉત્સાહ ગુમાવવા માંડ્યા હતા. ટ્રોટસ્કીને પોતાને પણ સ્ટેલિનને પાડી દેવાનો આ સાચો હિપાય નથી એમ ભાન થવા માંડ્યું હતું. રેડેક પોતાના લાગણીભર્યા નિવેદનમાં આ વાત અદાલતમાં રજુ કરતાં નીચે પ્રમાણે કહે છે :

વીશીંરકી: “ પછી તમે શા નિશ્ચય પર આવેલા ? ”

“ મને સૌથી પ્રથમ પક્ષની મધ્યસ્થ સમિતિ પાસે જઈને બધું ખુલ્લું કરી દેવાનું તથા અમારા મંડળમાંનાં સૌનાં નામ આપી દેવાનું મન થયેલું પણ તે હું કરી શક્યો નહિ. તમે જુઓ છો કે, જી-પી-યુ. પાસે હું ગયો નહોતો, એ મારી પાસે આવ્યા હતા.”

“ સરસ વાચાળ જવાબ ! ”

“ એક ખેદજનક જવાબ.”

પછી ચાલેલો સેનાનાયકોનો ત્રીજો મુકદ્દમા જરાક જુદો જાતનો હતો. એ મુકદ્દમા ખાનગીમાં ચલાવવામાં આવ્યો હતો. તથા તેનો હેવાલ જાહેર કરવામાં આવ્યો નથી. ૧૯૩૭ના જુનની ૧૧મી તારીખે માત્ર એટલી જ જાહેરાત કરવામાં આવી કે લાલ

લશ્કરમાં જાંચી પદવી ધરાવતા આઠ સેનાનાયકો જેમાં જુવાન ટુખાશેવરકી મુખ્ય હતો તેમને દેશદ્રોહી વર્તીવના ગુના ખાતર ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા હતા. તેમનો કેસ ચલાવી તરત જ તેમને વિધી નાખવામાં આવ્યા છે. આ આઠ પૈકી એક જનરલ પુટના હતો જે બીજા મુકર્દમામાં પણ સંડોવાયેલો હતો. બીજો જનરલ ચકીર હતો, ત્રીજો જનરલ યુખોટોવીચ હતો, તથા બીજા જનરલ ઈડેમાન, જનરલ ફેલ્ડમન વગેરે હતા. એ સૌના પર મુખ્ય તહોમત યુદ્ધ જાગે ત્યારે લાલ લશ્કર સાથે જર્મની અને જાપાન સાથે બળી જવાનું હતું. એ સૌમાં ૪૪ વરસનો જુવાન માર્શલ ટુખાશેવરકી મુખ્ય હતો. એ એક મહાન ક્રાન્તિકાર તથા ચપળ સેનાનાયક હતો. પહેલા મુકર્દમા તો જેમ તેમ પતી ગયા. પણ આ છેલ્લો મુકર્દમા ગળે ઉતારી જતાં રશિયાના મિત્રાને પણ અધરું પડી ગયું.

પણ પુરાવા અને હકીકતોએ ઘણી વિગત પર પ્રકાશ નાખ્યો. ટુખાશેવરકી ગમે તેવો મહાન છતાં મહત્વાકાંક્ષામાં અટવાયો હતો તથા બધી સત્તા ડાચ કરવા માગતો હતો. એની યોજના એક સાથે બળવો જગવી સ્ટેલિનના આખા મંડળને મહાત કરી સરમુખત્યારી બચાવી પાડવાની હતી પણ એની બાજુ બર આવી નહિ અને ઊલટો એ જ સ્ટેલિનની બાજુમાં આવી ગયો.

આ કાવતરામાં સંડોવાયેલા બીજા આઠ સેનાનીઓ જર્મન લશ્કરના વડાઓ સાથે સારા સંબંધવાળા હતા. કોર્ક અને પુટનાની જર્મન લશ્કર સાથેની હીલચાલ બીજા મુકર્દમામાં જ જાણીતી થઈ ગઈ હતી.

ગમે તેમ પણ આ મુકર્દમાઓનો બનાવ કોઈપક્ષે આનંદદાયક તો નથી જ. આખા રશિયા પર એક બચનું આંદોલન ત્રાસ વરસાવી

ચુરોપની ભીતરમાં

રહ્યું. નાના મોટા સેંકડો અમલદારો પકડાયા. માર્શલ ગામારનીક જેવાએ આ લાલ ઈનસાફમાંથી ઊગરવા અપ્રમધાત કર્યો. રશિયાનું ભીતર ભયત્રસ્ત દેખાયું.

અને તોય આ મુકદ્દમાઓની કશી જ માઠી અસર ૧૭૦,૦૦૦,૦૦૦ સંખ્યાવાળી રશિયન જનતા પર નથી થઈ. વિદ્વાનોને આ ઐતિહાસિક ન્યાય ન સમજાય તોય જનતાને તે અનિવાર્ય સમજાઈ ચૂક્યો હતો. રશિયન સરકારે છેલ્લા મુકદ્દમામાં પોતાના આઠ સેનાનાયકો ગુમાવ્યા હતા. છતાં ચારસો સેનાનાયકોમાં એ ખોટ ઘણી મોટી ન હોતી. લશ્કરમાં પણ સોવિયેટ યુનિયનની સલામતી ખાતર સાફસૂફી કરી શકવાની હિંમત સ્ટેલિન જ કરી શક્યો, બીજા કોઈ સરમુખત્યારની એવી તાકાત હજી માલુમ પડી નથી.

સ્ટેલિન : માનવતાની તુલા પર

એ બેખાંડી ભલે રહ્યો. એની ઈચ્છાશક્તિ ગમે તેવી અડગ ભલે હો, સ્ટેલિનને...ગમે તેવા કાળપુરુષને માનવતાની તુલા પર જોખાવું પડે છે.

કોઈ મહાસ્નાયુવાળો, જળરમાન દેહવાળો, માથા વિનાનો ભયંકર માનવી સ્ટેલિન મહાવિદ્વાન છે, એનું વાંચન અતિશય વિશાળ છે. યુરોપ અમેરિકાના વિદ્વાનોની મુલાકાતોમાં એ પ્લોટોને, ડોન ક્વીકઝોટને, ડોડેટને, કોમવેલને, ચાર્ટીસ્ટોને, વગેરે... ઇતિહાસનાં અનેક પ્રમાણો ટાંકી તેમને મુગ્ધ કરે છે. એ સાહિત્યકારોની સભામાં પોતાનું શેક્સપીઅરનું, ગેટ્ટેનું તથા બીજા કવિઓ અને બેખકોનું વાંચન ટાંકી શકે છે. રાજકારણપદ્ધતિ સાથેની મસલતમાં એ રાજકીય પ્રસંગોની આરપાર ઊતરી જઈ પોતાની બુદ્ધિનો ઝંખવી નાખે તેવો પ્રકાશ નિપજવી શકે છે.

અને એ અત્યંત મળતાવડો છે. એની રીતભાતો વિનયથી નીતરતી હોય છે. એને સવાલ પૂછનારાઓ તરફ એ શાંતિથી ધ્યાન

દઈને સાંભળે છે અને માનથી જવાબ વાળે છે. એનાં વ્યાખ્યાનોમાં એ જ્યારે ભદ્રબોઝ વિષે બોલે છે ત્યારે પણ એ તેમને ‘Messieurs the bourgeoisie’ કહીને સંબોધે છે, તથા પોતાની જાત વિષે બોલવાનું હોય ત્યારે ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં જ બોલે છે.

એ મળક કરી શકે છે. ૧૯૩૦ની કોમ્યુનિસ્ટ પક્ષની કોંગ્રેસમાં જુખારી અને રીકોવના મવાળ પક્ષનો વિરોધ કરતાં એણે મળક કરતાં કહ્યું હતું કે, “જુખારી મહાશયની ભયાકુલ નજરે જો એક કાળી કીડી ચડી જાય છે તો એમને મોટા ઉત્પાતની મંધ આવવા માંડે છે અને પછી એ પોતે સોવિયેટ યુનિયન એક માસમાં મરણ પામશે એમ માને છે. અને રીકોવ જે જુખારીને ટેકા આપે છે તેમને જુખારીનની એ માન્યતામાં ભારે ગંભીર મતભેદ છે: રીકોવ માને છે કે એક માસમાં નહિ પણ એક માસ અને ઉપર બે દિવસમાં સોવિયેટ યુનિયન વિનાશ પામશે.”

જ્યારે એ મોસ્કોમાં હોય છે ત્યારે સ્ટેલિન કેમલિનમાં રહે છે. ચાલીસથી પચાસ ઈમારતોવાળું કેમલિન એક નાનકડો કિલ્લો છે. તેમાં સ્ટેલિન ત્રણ ઓરડામાં રહે છે, અને આખો વખત એ કેમલિનમાં ભરાઈ રહેતો નથી પણ મોસ્કોમાં ખૂબ ધમાલવાળી જગામાં કામ કરતો હોય છે. એ ઉપરાંત સ્ટેલિન મોસ્કોથી એક કલાકના રસ્તા પર આવેલા ડાટશા નામના સ્થળમાં પોતાનો નવરાશનો સમય ગાળે છે. ત્યાં જતાં એ ત્રણ મોટરકાર સાથે દોડાવે છે. હિટલર કે મુસોલિનીની જેમ સ્ટેલિનની ચોક્કી રાખવામાં નથી આવતી. ઓપેરાથી કેમલિન સુધી એ ધણીવાર મિત્રો સાથે વાતો કરતો ચાલતો આવતો માલમ પડે છે, અને એની આસપાસ બોઝોનાં ટોળાંનો અવરજવર હોય છે. વરસમાં બેવાર, મેના પહેલા

સ્ટેલિન : માનવતાની તુલા પર

દિવસે અને નવેંબરના ૭મા દિવસે, સ્ટેલિન બેનિનની કબર પર બોલો રહે છે તથા લાખો બોકો તે મહાન દિવસોએ એનાથી પંદર વારને છોટે જમા થાય છે.

એને ભપકાદાર પોશાક ગમતો નથી ને કાઈ પણ જાતનાં વિધિવિધાન એને પસંદ નથી. ગળા સુધીનાં બટનવાળું જાકોટ પહેરીને જોડા ચડાવી ટોપી પહેરીને એ નીકળી પડે છે, અને મોઢામાં હોકલી રાખી ફૂંકતો હોય છે. ખાણું બેતી વેળાએ પણ એ ટેંગલ પર હોકલી સળગાવેલી તૈયાર રાખે છે, અને કોળિયાની વચમાં સડાકો મારી બે છે.

સ્ત્રી તરફનું એનું વલણ ખૂબ સમધારણુ છે. એ બે વાર પરણ્યો. એની પહેલી સ્ત્રીનો હેવાલ ક્રાન્તિ પહેલાંના દિવસોના ભૂતકાળના ધૂમ્મસમાં ઢંકાઈ ગયો છે. ૧૯૧૭માં એ ન્યુમોનિયાથી મરણ પામી. તે દિવસોમાં પ્રેમનો અર્થ વર્ગવિગ્રહના સાધન તરીકે જ થયો હતો. જૂના બોલ્શેવિકો લગ્નનાં સ્વરૂપો તરફ ધ્યાન નહોતા આપતા. આ પહેલી સ્ત્રીથી સ્ટેલિનને એક દીકરો હતો જે આજે પચીસ વરસની ઉંમરે પહોંચ્યો છે પણ આવડતમાં ખૂબ જ સામાન્ય હોવાથી ટીફલીસના એક કારખાનામાં કામદાર તરીકે કામ કરવા સ્ટેલિને તેને મોકલી આપ્યો છે.

૧૯૧૯માં સ્ટેલિન એક જૂના ક્રાન્તિકારી હુહાર મિત્રને મળવા બેનિનગ્રેડ ગયો ત્યાં નાડયા નામની મિત્રની સત્તર વરસની દીકરી સાથે એને પરિચય થયો અને પછી સ્ટેલિન નાડયા સાથે પરણ્યો. નાડયાને બે બાળકો સાંપડ્યાં છે: એક વાસિલી નામનો છોકરો છે અને બીજી સ્વેટ્લાના નામની દીકરી છે.

નાડયા ૧૯૨૯માં ઔદ્યોગિક શાળામાં અભ્યાસ કરતી હતી અને ત્યારે શાળામાં જવા બોકોને જવાની સામાન્ય જાહેર મેટર

અસોમાં પોતાનો રસ્તો કરતી હતી અને બીડ હોય ત્યારે ખીજ ગાડીની રાહ જોતી ઊભતી હતી. સ્ટેલિનની સ્ત્રીને માટે ખાસ મોટરકાર રોકવાની સોવિયેટ સરકારને જરૂર નહોતી જણાઈ.

પછી ૧૯૩૨માં નાડ્યા એકાએક મરણ પામી. નાડ્યાના મરણના સમાચાર છાપાંઓમાં દબદબા વિના પ્રગટ થયા અને નાડ્યાને દફનાવવામાં આવી. “ હવે કંઈ જ વળે તેમ નથી, ” સોવિયેટ રશિયાના સરમુખત્યારને ઠપકો આપતી આંખે ડોક્ટર કહેતો હતો. “ એને આંતરડામાં ભયંકર વેદના થાય છે, ” મરતી નડ્યા પર માથું હલાવતો ડોક્ટર બોલતો હતો.

નાડ્યાએ આંતરડાંની વેદના ઘણા વખતથી શરૂ થએલી છતાં પોતાના સરમુખત્યાર સાથીને કહી નહોતી, કારણકે સ્ટેલિને એના ઘરમાં પોતાની અંગત મુશ્કેલીની ફરિયાદ કરવાના રિવાજને વખોડી કાઢ્યો હતો.

નાડ્યાએ દુઃખ સંતાડ્યા કર્યું અને સ્ટેલિનને માથે સરકાર ચલાવવાના ભારમાં વધારે ભાર ઉમેર્યો નહિ. નાડ્યાએ સ્ટેલિન વાત કરતો તેવો દુઃખમાં હોઠ હસાવીને બોલ્શેવિક ‘ સ્પીરીટ ’નો પ્રયોગ કર્યો અને ન્યારે એણે એપેન્ડીસાઈટીસના પોતાના દરદની કબૂલાત કરી ત્યારે તો એ મરણે પામતી હતી.

એટલે હવે મા વિનાનાં બાળકોને સ્ટેલિન ખીજાં રશિયન બાળકો બણે છે તે નં. ૨૫ની નિશાળમાં બણાવે છે. એને હળુ નિશાળ જાતે જોવાનો સમય મળ્યો નથી પણ છેલ્લે અઠવાડિક હેવાલ આવ્યો ત્યારે છોકરાના કાર્ડ પર પાંચ બાળકોમાં ઠીક છે એવી ટીકા આવી હતી.

સ્ટેલિનનો માસિક પગાર છ પૌંડ અને પંદર શિલિંગ નેટલે છે. સોવિયેટ રશિયાના ખીજ સામ્યવાદી નેતાઓની જેમ સ્ટેલિન

સ્ટેલિન : માનવતાની તુલા પર

પણ ગરીબ છે. કોમ્યુનિસ્ટ પક્ષનો ત્યાં એવો નિયમ છે કે પક્ષના કોઈપણ સભ્યે માસિક ૨૨૫ રૂબલથી ઓછો નહિ અને ૬૦૦ રૂબલથી વધારે નહિ એટલો પગાર લેવો. સ્ટેલિનને એકલાને જ માસિક એક હજાર રૂબલ એટલે લગભગ સાત પૌંડ નેટલું વેતન મળે છે. એ ઉપરાંત ત્યાં કોઈ કોમ્યુનિસ્ટ બે જગાઓ પર કામ કરે તોય બે પગાર લઈ શકતું નથી, અને પોતે લખેલા પુસ્તકનું વળતર પણ લઈ શકે નહિ એવો પક્ષનો નિયમ છે.

એને થોડા જ મિત્રો છે. તેમાં સૌથી વધારે નજદીક બે જણ છે: એક વોરોશિલોવ અને બીજો કામ્નેવિચ. પક્ષના જૂના દોસ્તો હજુય એને તુંકારાથી બોલાવે છે. બીજાઓ એની સાથે વાત કરતાં એને ટોવેરીશ (Comrade) કહે છે. એને એકે ઈલકાચ નથી. એના મંત્રીઓ કે દુભાષિયાઓ અને એના નોકરો એનાથી કદિ બીતા નથી. સ્ટેલિનની આસપાસ અગમ્યતા કે અહોભાવનું એકે મંડળ બાકી શક્યું નથી. સૌને એના મોઢા પર એની ટીકા કરવાની છૂટ હોય છે.

સ્ટેલિને એક પુસ્તક લખ્યું છે, પુસ્તકનું નામ ‘લેનિનીઝમ’ છે. એ પુસ્તક સૌથી વધારે નિખાલસ ગણાય છે. એમાં એણે રાજકીય વિચારણા ચર્ચી છે અને સારી ને માઠી અનેક હકીકતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સોવિયેટ યુનિયનમાંની સારી વાતો પર એમાં એણે ભાર મૂક્યો છે પણ માઠી બાબતો છુપાવી નથી. ૧૯૩૫ સુધીમાં એકલા રશિયામાં એ પુસ્તકની વીશ લાખ કરતાં વધારે નકલો વેચાઈ ગઈ હતી.

સ્ટેલિન ખાસે સરકારી એકે જગા નથી પણ એ ૧૯૩૫ના જન-યુગ્મારીથી બોલ-યુનિયન, સેન્ટ્રલ-એકઝીક્યુટિવ, કમિટીના

સાડત્રીસ સભ્યો પૈકી એક સભ્ય છે. આ સમિતિ સોવિયેટ પાર્લામેન્ટના પ્રધાનમંડળની ઉપરની સમિતિ છે તથા પ્રધાનમંડળ તેને જવાબદાર હોય છે. અને સ્ટેલિન પ્રધાનમંડળમાં પણ નથી, માત્ર કોમીસાર છે.

સ્ટેલિન કોમ્યુનિસ્ટ પક્ષનો હવે સામાન્ય મંત્રી નથી, પણ પાંચ મંત્રીઓમાંનો એક મંત્રી છે. કોમ્યુનિસ્ટ પક્ષના પોલીટબુરોના નામના સૌથી વધારે અગત્યના મંડળના દશ સભ્યો પૈકી સ્ટેલિન એક સભ્ય છે.

કોમ્યુનિસ્ટ પક્ષની મધ્યસ્થ સમિતિ જેમાંથી પોલીટબુરોના દશ સભ્યો ચુંટાયા છે તે મધ્ય સમિતિ કોઈપણ સભ્યની જેમ સ્ટેલિનને ધારે ત્યારે બરતરફ કરી શકે છે. મધ્યસ્થ સમિતિના નિર્ણયો પ્રમાણે વર્તવાને સ્ટેલિન બંધાયેલો હોય છે.

પણ માનવતાની તુલાનું શું? સોવિયટ યુનિયનનો સરમુખત્યાર માનવતાની તુલામાં માનવતાની પ્રમાણસર અવિચલ પ્રતિમા જેવો માલમ પડ્યો છે. એની ભયંકરતા અને ભીષણતા સરજતી કારકિર્દીનો આદિ અને અંત માનવજાત તરફના અમોઘ ભાવથી એની નાનામાં નાની ક્રિયાને ભરી દે છે. એ ભાવ એને મન સામ્યવાદ કે માર્ક્સવાદ છે અને તેની પ્રતીતિ સમાજવાદની સ્થાપનામાં છે. એના જીવનની એકેએક પણ એ ભાવ અને એ ભાવ પાછળના ભીષણ આવેગથી ભરેલી છે. અને તેમાં જ માનવતાની તુલા એના માનમાં નમે છે.

કોમ્યુનિઝમ સ્ટેલિનનો જીવનવેગ છે અને એ વેગમાં જીવનની બધી માન્યતાઓનું એણે શમન સાધ્યું છે.

અને એની ભીષણતા! સ્ટેલિન ભયંકર ભીષણ છે, ભારે નિર્દય છે. રશિયામાં વરસી ગયેલી ભયાનકતા માલિકવર્ગની

===== સ્ટેલિન : માનવતાની તુલા પર =====

હસ્તીને મિટાવી દેવા માટે હતી. એ રીતે સોવિયેટ રશિયાની સર-મુખત્યારીને મળતી આવે છે. એણે શરૂઆતથી જ પોતાના વર્ગ દુશ્મનોનો વિનાશ ભાખ્યો છે. ક્રાન્તિના માર્ગમાં આડખીલી અનેલા ખેડૂતોને પણ એણે દુકાળને વધેરી દીધા છે. સોવિયેટ રશિયામાં એ રીતે બળ વપરાય છે. એ ઔતિહાસિક બળના ઉપયોગને ઉદ્દેશ એકલા સાડા સોળ કરોડ રશિયનોને મૂડીવાદી ખૂનખાર ઘટનામાંથી ઉગારવાનો નથી પણ આખી માનવજાતનો તેમાંથી ઉદ્ધાર કરવાનો છે.

બેડી આસ્ટરે સ્ટેલિનને પૂછ્યું હતું:

“ બોકોને વિંધી નાખવાનું હવે ક્યાં સુધી ચલાવવું છે ? ”

“ જ્યાં સુધી જરૂરી જણાય ત્યાં સુધી. ” સ્ટેલિને જવાબ આપ્યો હતો.

લિટલરને એના દોસ્તો પૂછે છે, મુસોલિનીના મિત્રો તેનાથી ભય પામે છે, સ્ટેલિનના સાથીદારો તેને સમાનભાવે માન આપે છે.

તેથી સ્ટેલિનની માનઅવસ્થા માનવતાના જીવનવેગની સલામતીને જખતી જીવનચડકારને ભેટી શકે છે.

માનવતાનો એ સાક્ષાત્કાર છે, એનું દર્શન ક્યારેક કોમળ તો ક્યારેક ભયાનક બને હોય.

સ્ટેલિનના સાથીદારો

“ ક્રાંતિની આપણી ચક્કીઓ સારી રીતે પીસાઈ રહી છે. ”

સ્ટેલિન

સ્ટેલિનની આસપાસ પણ એના સાથીદારો છે જેમના સાથથી જ સ્ટેલિને મૂડીવાદી ઘટનાનો કચ્ચરઘાણ વાળી નાખે એવી રચનાની રાક્ષસી ચક્કીઓના ક્રાન્તિકારી વેગ રશિયા પર ગતિમાન કર્યા છે.

એ સાથીદારો ચાંચિયાઓ નથી, ધાડપાકુ સાલસિકો નથી, માનસખિમારો નથી, કે ગુંડાઓ નથી. મુસોલિની અને હિટલરના સાથીદારોથી એ રાતા સાથીદારો એ રીતે જુદા પડે છે. એ લોકોનું એક મહાઝલ્લા છે, એ લક્ષણથી ક્રાન્તિ માટેની તેમની ઝડપ જોટલી વધતી જાય છે, તેટલું તેમનું વ્યક્તિત્વ પ્રચંડ ગતિમાં વિલાતું જાય છે. પોતાની વ્યક્તિગત કે અંગત જાહેરાતનો એમાંના એકને શોખ નથી, ક્રાન્તિનાં ઐતિહાસિક પરિપ્તોની એ લોક ગતિમાન રેખાઓ છે, એટલું જ તેમને જ્ઞાન છે. અને તેમાં જ તેમની અજોડ મહત્તા છે.

એ સાથીદારોમાંના ઘણાખરા જે સ્ટેલિન સાથે દુનિયાના છઠ્ઠાભાગ પર શાસન ચલાવે છે, તે સામ્યવાદી સરકારની સ્થાપના પહેલાં કોઈ લાયમજૂરીથી ખેતરને ખેડનારા, ખાણને ખોદનારા કે કારખાનામાં કેડ નમાવીને શરીરમજૂરી કરનારા આબેહુલ મજૂરો જ હતા. સોવિયેટ યુનિયનના સરકારી તંત્રના હૃદય જેવું મંડળ જે 'પોલીટબુરો' ના નામથી પ્રખ્યાત છે અને જેમાં સોવિયેટ યુનિયનની પાર્લામેન્ટમાંથી ગણાઈને અને ચળાઈને આવેલા દશ યુનંદા સભ્યો છે તેમાંના ચાર તો નિશાળમાં કદિ જ નહિ ખેડેલા મજૂરો હતા. અને બાકીના છમાંથી એકે જણે વિદ્યાપીઠની કેળવણી લીધી નથી, અને છતાં પણ આજની મજૂરસરકારના એ દશ ગિરાદરો દુનિયાની કોઈ પણ સરકારના સૂત્રધારો કરતાં, બુદ્ધિ, ચતુરાઈ, ચાત્રાકી, જ્ઞાન અને આવડતમાં ઊતરે તેવા નથી.

સ્ટેલિનની સાથીદારી સ્વીકારેલ એવામાંના લગભગ બધા જ પહેલાં મજૂરો હતા જે ક્રાન્તિકારીઓ ગન્યા હતા. અને જુવોનો સિવાયના બધાના નામની આસપાસ ગર્ભ કાઢતી ક્રાન્તિના રોમાંચક અને ભયાનક ઐતિહાસિક પ્રસંગે વણાયેલા છે.

એ સૌનાં જીવનની એ સૌને મન ધન્ય પણ તે છે કે જ્યારે તેમણે કોમ્યુનિસ્ટ પક્ષમાં પ્રવેશ કરવાનો અને તેના સભ્ય બનવાનો નિર્ણય કર્યો. એમાંના દરેક મોટી ઉંમરનાએ ક્રાન્તિકાળમાં જૂની સરકારનાં કારાગારોની યાતનાઓના અનુભવ કરેલા છે અને એ દરેક અનુભવે તેમણે માનવતાના ઉદ્ધાર માટે મરી ફિટવાની કે જીવવાની લાયકાત પુરવાર કરી છે.

એ લોકના માથામાં એક જ ચીજો છે: એ ચીજો સામ્યવાદનો અને સમાજવાદી રચનાનો છે. એથી એ લોકને એક જ ગાળ દર્શક શકાય છે: એ લોક મતાગ્રહીઓ (fanatics) છે. જૂની દુનિયાના

મતાગ્રહીઓ ધર્મના ક્ષેત્રમાં કે નીતિના ક્ષેત્રમાં હતા. આ નવા મતાગ્રહીઓનું ક્ષેત્ર સામાજિક અને તેથી આર્થિક કે રાજકીય છે અને જે સામાજિક ક્રાન્તિની બહી તેમની આંખમાં સળગે છે તેની આગના ઝનૂનની નીતિનો વેગ માનવજાતને વર્ગીય શોષણમાંથી મુક્ત કરી જીવવાની તકની સમાનતા અને સ્વતંત્રતા સ્થાપવાનો છે. માનવજીવનના ઇતિહાસનાં પરિવર્તોના નિકાસ જેવો, માનવ-વિકાસનો એ વેગ મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેની નીતિની પરાકાષ્ટા જેવો છે.

તો એ બધા સંતો કે મહાત્માઓ છે શું? સંત મહાત્માની જૂની વ્યાખ્યા સાથે સંકળાયેલા એ શબ્દોનાં શરીરોમાં આ નવી માન્યતાનો ખ્યાલ સમાતો નથી. એ બોલે રસથી ખાય છે, પીએ છે, પરણે છે અને પરણ્યા વિના પણ સ્ત્રીપુરુષો મિત્રો બની શકે છે. એ બોલે પાસે પણ સત્તા આવી છે. પણ એમનું અંગત જીવન સત્તાના નશામાં સપડાયું નથી. એ બોલે સ્વાર્થ માટે શોષણ કરી શકતા નથી. એ બોલે પાસે જરૂર કરતાં વધારે જીવનસામગ્રી નથી, રહેવાને કિલ્લાઓ નથી, એક ખીજની મહેનત લૂંટવાના ઇલેક્ટ્રીકો કે ખાસ હક્કો નથી; એક ખીજને મુઘ્ધ કરવાના કે મોટામોટા મારવાના વિશિષ્ટ પ્રકારના પોશાકો નથી. એ બોલે જીવવા પૂરતા રોટલા મળે છે. અને જીવનની એકએક પળ એ બોલે ગરીબાઈમાં અને ક્રાન્તિની રચનામાં સમર્પણ કરી છે. એવા એ બોલે સામ્યવાદીઓ છે, જેમાંથી સ્ટેલિન અને તેના સાથીદારો નિર્માયા છે.

રશિયાના સામ્યવાદી પક્ષની મધ્યસ્થ સમિતિમાંથી ‘પોલીટબુરો’ નામની નાની સમિતિ ચુંટાય છે, જેમાં દશ સભ્યો છે. એ દશે જણ એક લક્ષ્યના પ્રયત્ન પાયા પર જિલા હોય છે, એક જાતના હેતુઓમાં રમતા હોય છે, અને તે રીતે સોવિયેટ યુનિયનની સરકાર

ચલાવતા હોય છે. એ દશે જણા સરકારી તંત્રમાં પોતપોતાની જગ્યા પર ઝોઠવાયેલા ખીજ અનેકોની અને પોતાની આસપાસ બેખંડી શિસ્તની ન ચસે તેવી દિવાલ રચતા હોય છે. અંદર અંદર ગરમા-ગરમ ચર્ચાઓ કરતા હોય છે, હેવાલો આપતા હોય છે. સવાલ-જવાબોમાં રાતાપીળા થતા હોય છે. એ દશ જણ આખી સોવિયેટ યુનિયનની વિશાળ પાર્લામેન્ટને જવાબદાર હોય છે. પાર્લામેન્ટનો કોઈપણ સભ્ય પોલીટબુરો નામના પ્રધાનમંડળમાંથી કોઈને પણ ઉગ્ર રીતે ઉથલાવી ઉથલાવીને તપાસી શકે છે.

ટ્રોટ્સ્કી, ઝીનોવીય, કામેનેવ, અને બુખારીન એક વખતે પોલીટબુરોના સભ્યો હતા. આને પોલીટબુરોમાં એ ન્યોનિયન છે: એક સ્ટેલિન અને બીજો ઓરઝોનીકીઝ. મિકોયાન આર્મીનિયન છે, કામનોવીચ યહૂદી છે, રટ્ઝુટક, બેટ છે અને બીજા રશિયનો છે. ત્રિટવીનોવ* પણ યહૂદી છે પણ એ પોલીટબુરોનો સભ્ય નથી. પોલીટબુરોના આજના સભ્યોનો પરિચય આવો છે.

સૌથી પ્રથમ મોલોટોવ છે. બોકમંત્રીઓની સમિતિનો એ પ્રમુખ છે, એટલે વડોપ્રધાન છે. કામદારો અને રક્ષણ સમિતિનો પણ એ પ્રમુખ છે. આને ત્રિટવીનોવના પરદેશખાતાના પ્રધાનની જગ્યા પણ એ સંભાળે છે.

બીજો કાલિનીન છે. આર-એસ-એફ-એસ-આરની મધ્યસ્થ કાર્યવાહી સમિતિનો એ પ્રમુખ છે, અને યુ. એસ. એસ. આર.ની

* લગભગ દશ વરસ મહાન સોવિયેટ સરકારના તેજસ્વી પરદેશ-મંત્રી તરીકેની લાભ કારકિર્દી શોભાવ્યા પછી સ્ટેલિનના એ અંગત મિત્ર ત્રિટવીનોવે નાદુરસ્તીને કારણે ત્રણ મહિના ઉપર જ રાજીનામું આપ્યું છે. એનું સ્થાન આને મોલોટોવ શોભાવે છે.

મધ્યસ્થ કાર્યવાહીનો વડો પ્રમુખ પણ છે. સોવિયેટ સરકારના પોલીટબુરોનો એ બહારના રૂપક જેવો છે.

યુદ્ધખાતાનો પ્રધાન એક વોરોશિલોવ છે. પોલીટબુરોમાં એ રાતા લક્ષરનો જવાબદાર છે.

ઓરઝોનીકોઝ ઉદ્યોગખાતાનો કોમીસાર મંત્રી છે.

પિકોયાન આહાર ખાતાનો કોમીસાર છે, અને કાગાનોવિચ યાનવાહનખાતું સંભાળે છે. એ ઉપરાંત બીજા પણ છે. કીરોવના ખૂન પછી તેની જગા ઝાડનોવે સંભાળી છે. એન્ડ્રુવેલ સ્ટેલિનની જેમ પક્ષનો મંત્રી છે.

કાલિનીનની ઉંમર સાઠ વરસની છે, કાગાનોવિચ ખેંતાલીસ વરસનો છે, વોરોશિલોવને ચોપન થયાં છે, મોલોટોવ સુડતાલીસ સુધી પહોંચ્યો છે, એન્ડ્રુવેલ અને મિકોયાનની ઉંમર ચાલીસથી વધારે નથી.

કાગાનોવિચ

વ્યક્તિત્વની ઝળકવાળો સોવિયેટ યુનિયનનો પ્રથમ વર્ગનો બોલવાવાળો, કાળા વાળ અને કાળી મૂછોથી હસાવે તેવો, અને જિંચા મોટા પ્રચંડ દેહવાળો કાગાનોવિચ ૧૮૯૩ની સાલમાં યુક્રેઈનમાં જન્મ્યો હતો. એ બે જ વરસ નિશાળમાં ભણી શક્યો હતો અને પછી પેટને વાસ્તે કારખાનાનો નાનકડો મજૂર બની ગયો હતો.

૧૯૧૧માં એ સામ્યવાદી પક્ષમાં જોડાયો હતો અને પછી આંતરવિગ્રહમાં ઝનૂન લાવીને લડ્યો. ૧૯૨૨માં એ યુક્રેઈનના સામ્યવાદી પક્ષનો નેતા બન્યા પછી એને ૧૯૨૮માં સ્ટેલિને મોસ્કો બોલાવ્યો. ત્યાં ગયા પછી એ મોસ્કો સોવિયેટનો પ્રમુખ અને પોલીટબુરોનો સભ્ય થયો અને બીજા ઘણી જવાબદારીભરી જગાઓ સંભાળી રહ્યા.

સ્ટેલિનને એવી ટેવ છે કે સખતમાં સખત અને ભારેમાં ભારે જવાબદારીનું કામ કાગાનોવિચને સોંપવું. એને મોસ્કો સોવિયેટનો મુખી અને મોસ્કોની પાર્ટીનો પણ નેતા નીમવામાં આવ્યો. એણે મોસ્કોમાંથી ટ્રાટસ્કીવાદીઓને ખાલી કર્યા, અને મોસ્કોના તંત્રને સોવિયેટ યુનિયનમાં સૌથી વધારે પાવરધું બનાવ્યું.

વોરોશિલોવ

લશ્કરી ખાતાનો વડો અને સોવિયેટ સરકારનો યુદ્ધખાતાનો પ્રધાન છે. કાગોનોવિચની જેમ એ પણ મજૂરના ઝૂંપડામાં ૧૮૮૧ની સાલમાં જન્મ્યો હતો અને ખાણમાં છ વરસની ઉંમરે જ નોકરી પર ચડી ગયો હતો. એના પેટના ખાડાએ એને નિશાળ દેખવા જ દીધી નહોતી. ૧૮૮૧માં જન્મ પામી ૧૯૦૩માં એ કોમ્યુનિસ્ટ પક્ષમાં જોડાયો. તે પહેલાં એ નાનો છોકરો હતો ત્યારે પણ એક ઝારના અમલદાર સામે ટોપી ઉતારીને નહિં ઊભવા માટે ગિરફતાર થયો હતો. પક્ષમાં જોડાયા પછી એક સક્રિય ક્રાન્તિકારી તરીકેની એની કારકીર્દી શરૂ થઈ. ૧૯૦૫માં એ લુગાનસ્કનાં કામદારોની સોવિયેટનો પ્રમુખ હતો. ૧૯૧૭ સુધી સ્ટેલિનની જેમ ક્રાન્તિની હીલચાલો કરતો એ ગુપ્ત રહ્યો હતો. પછી આંતરવિગ્રહ વખતે એણે પહેલી વાર યુક્રેનમાં લાગુ લશ્કર જમાવ્યું. પહેલાં એ પાંચમા યુક્રેનિયન લશ્કરનો સરદાર બન્યો. પછી દશમો લશ્કરનો સેનાપતિ નિભાયો અને ૧૯૧૯માં આખા સોવિયેટ યુનિયનના ઘોડેસ્વાર લશ્કરના સેનાનીપદે આવ્યો. ૧૯૨૪-૨૫માં ન્યારે યુદ્ધખાતાના વડાની જગા ખાલી પડી ત્યારે તે જગા પર સ્ટેલિને વોરોશિલોવની નિમણૂંક કરી.

સોવિયેટ યુનિયનનો સૌથી વધારે બોકપ્રિય નેતા વોરોશિલોવ છે. બ્યારે ટ્રોટ્સ્કી રેસ્કવેરમાં લશ્કરનું નિરીક્ષણ કરવા જિંબી જંગા પર જિભો રહેતો ત્યારે બોકોનાં ટોળાં અહોભાવથી હુઆરતાં, “કેવો ભવ્ય માણસ !” પણ બ્યારે તે જંગા પર વોરોશિલોવ જિભો રહે છે અને લાલ લશ્કરને નિરખે છે ત્યારે બોકોનાં ટોળાં બળ યખીમાં આંખ ફાડે છે, “કેવો ભવ્ય ઘોડો !” એવો વોરોશિલોવ સાદો ને સરળ છે અને કોઈ ભગવાનનું માણસ હોય તેવો બાળક જેવો ભલોભોળો લાગે છે. એ કાવતરાખોર નથી, ખટપટી નથી, અંધ શ્રદ્ધાળુ નથી, એની રીતે એના રસ્તા પર દોડયો જાય છે. લશ્કરમાં પણ એની તરફનો ભાવ ધણો છે કારણ એ સખ્ત લશ્કરી શિસ્તવાળો છે તેથી નહિ પણ અત્યંત પ્રમાણિક છે અને લાગવગને અડવા દેતો નથી તેથી. થોડાં વરસ પહેલાંની પક્ષની કોંગ્રેસમાં એ સાદા ને સરળ શબ્દો બોલતો હતો, “મુસ્કેલીઓ છે જ, પણ મને સવાલ થાય છે કે કઈ મુસ્કેલીઓ મોટી છે ! સ્વગત કે વસ્તુગત ! સ્વાગત મુસ્કેલીઓ જ વ્યવસ્થા અને પ્રાથમિક શિસ્તનો પણ નાશ કરી મહાન બનતી હોય છે. શી ખબર, હું મારી પોતાની જ ખાનગી વાત કહી દેતો હોઉં તો.....!”

એને સાંભળતો કાગાનોવિચ એકદમ જિભો થઈ ને બોલી જાહેલોઃ “તમે તમારી ખાનગી વાતો કહી દેતા હોત તો પણ પક્ષની આ પરિષદ તમારા પર પ્રતિબંધ મૂકી શકે તેમ નથી.” કાગાનોવિચ અને વોરોશિલોવ બન્ને બોલે છે ત્યારે બોકોમાં હસાહસ થાય છે, એકની કટાક્ષભરી મજાક કરવાની ટેવ પર; બીજાની બાળક જેવી સરળતા ને નિખાલસતા પર. એને હંમેશાં કાગાનોવિચને ધમકાવવાનો હોય છે કારણકે સાડા નવ લાખની સંખ્યાવાળા સોવિયેટ લાલ લશ્કરને એક પ્રદેશથી બીજા પર તાગડતોખ ખસેડવા જેવા

‘યુરોપની ભીતર’માં

એન્ડ્રીયા કીટવિનોવ : તેનું શરીર સૂચક છે એન્ડ્રીજ પીકલ પુલિ ને આભારની વિચક્ષણતા છે. લગભગ
૧૯૬૬માં સુધી તેણે અસ્થુપત્યાર એકિનની પરદેશીતિની નેજાની જવાબદારી સંભાળી રહિયાને
એન્ડ્રિયા ને કાન્સ અથિ માલખેય બનાવી રાષ્ટ્રસંઘમાં દાખલ કર્યું.

જાહેર માગો, બાંધકામખાતાના કોમીસાર કાગાનોવિચે એ ખુશ થઈ જાય તેવા બાંધી દીધા નથી અને તેથી લશ્કરના એ ભાગ પાડી એકને મંચુરિયાની પૂર્વ સરહદ પર અને બીજા ભાગને પશ્ચિમ તરફ રાખવામાં આવે છે, કારણકે યુદ્ધ સળગી ઉઠે ત્યારે લશ્કરને એક મોરચા પરથી બીજો ખસેડવામાં થયેલો સમય અને શક્તિ ખરચવાં પડે.

લાલ લશ્કર દુનિયામાં સૌથી વધારે શક્તિમાન લશ્કર છે. એની સંખ્યા વિશાળ છે, એનો પ્રાણ જીવનથી ધમકી રહેલો છે, એનાં સાધનો વિપુલ છે અને એની સરદારી સમર્થ અને નિપુણ છે. યુરોપના કોઈ પણ લશ્કર કરતાં એ વધારે સારી રીતે ચંત્રબદ્ધ છે. ૧૯૨૯માં એનો માણસદીઠ 'હોર્સપાવર' ૨૬ હતો, ૧૯૩૦માં ૩૭ થયો અને ૧૯૩૩માં ૩૭૪ સુધી પહોંચ્યો. એ આંકડા ફ્રાન્સ, ગ્રેટબ્રિટન, જર્મનીને ટપી જાય છે. તથા લાલ લશ્કરમાં પંચોતેર ટકા તો ટેકનીશ્યનો છે.

લિટવીનોવ

એનાં ઘણાં નામો છે. એ હારમાળામાં ખરું નામ મોયશીલ, વાકાખ છે એમ કહેવાય છે. ક્રાન્તિ સમયમાંનાં અનેક નામોમાં એનું એક નામ પાપાશા પણ હતું. આજે તો એ મેક્સીમ લિટવીનોવ તરીકે બશહર છે.

યુરોપના પરદેશખાતાના જીવતા પ્રધાનોમાં સૌથી વધારે હેસિયાર એવો એ ૧૮૭૬માં જન્મ્યો હતો. એનું કુટુંબ યહૂદી હતું અને શ્રીમંત હતું. એ સરખાતમાં ઝારના લશ્કરમાં જોડાયો હતો અને ત્યાં પાંચ વરસ સુધી રહ્યો હતો. એના લશ્કરી અનુભવે અને ક્રાન્તિકારી બનાવ્યો, અને ૧૯૦૧માં એ ગિરફતાર થયો તથા

દેશનિકાલની શિક્ષા પામી સાધ્વીરિયામાં પૂરાયો. ત્યાંથી એ નાઠો અને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ પહોંચ્યો. ત્યાં એ બેનિનને મળ્યો અને ૧૯૦૩માં પક્ષમાં જોડાયો. લાંબા સમય સુધી સ્ટેલિનની જેમ એનું જીવન પણ ગુપ્ત બની ગયું તથા ક્રાન્તિકાળનાં અનેક અનેક સાહસોથી ભરપૂર બન્યું. એને અનેક નાસભાગ, વેશપત્રટા, ગિરફતારીઓ અને દમનોમાંથી પસાર થવું પડ્યું. એ છૂપા વેશે રશિયામાં પેઠો અને ૧૯૦૫ની ક્રાન્તિ વેળા એને નારગાનના ટાપુ પર છૂપી રીતે હથિયારો પહોંચાડવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. ૧૯૦૬માં એને જરાક શાંતિ મળી અને સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં ‘ન્યૂ લાઈફ’ નામનું એક છાપું એણે પ્રગટ કરવાનું શરૂ કર્યું. ૧૯૦૭માં એને ફરીવાર જેખમમાં જોડાવું પડ્યું. સ્ટેલિને ટીફ્તીસ ઍક પર ધાડ પાડીને જે નોટો પડાવી લીધી હતી તે વટાવવા પરદેશ જવાનું એના પર પક્ષનું ફરમાન આવ્યું. લિટવીનોવ લૂંટનો માત્ર વેચવા પેરિસ પહોંચ્યો અને પરવાર્યો ત્યાં તો એને ફ્રાન્સ છોડવાનો હુકમ મળ્યો. પછી એ રશિયા આવ્યો. અને પાછો બેનિનને મળવા લંડન જઈને છૂપી રીતે રહેવા લાગ્યો. એમ એણે બેનિન સાથે દશ વરસ પસાર કર્યાં.

એણે લંડનમાં એક જ દિવસમાં બે સ્વરૂપો ધારણ કર્યા હતાં. દિવસે એક કારકૂનના નામવાળો એ કારકૂન બનતો હતો અને એના શેઠના ચોપડા લખતો હતો. રાતના એ બચંકર ક્રાન્તિકારી અને બળવાખોરનો વેશ બજવતો હતો. પછી એ એક કંપનીમાં ખરીદ ખાતા પર નોકરીએ રહ્યો અને રોટ્સો મેળવવા લાગ્યો. અને એનો તોફાની પ્રાણ ગુપ્ત રીતે બેનિન સાથે મિજબાની માણી રહ્યો.

પછી ૧૯૧૭માં બોલ્શેવિક ક્રાન્તિનો વિજય થયો અને

ઝિટવીનોવની ઐટઝિટન ખાતેના સોવિયેટ પ્રતિનિધિ તરીકે નિમણુંક થઈ, અને એક સવારે એ એના નવા બેખાસમાં લંડનના ખજાર પર ફરતો પણ ૧૯૧૮માં જુસ બોખાર્ટ નામના, બોલ્શેવિક્કોએ ગિરફતાર કરેલા અને મોસ્કોની જેલમાં રાખેલા ઝિટિશ પ્રતિનિધિના બદલા તરીકે એની ગિરફતારી કરવામાં આવી. પછી બોખાર્ટને છોડવામાં આવ્યો. એટલે એનો પણ છૂટકારો થયો અને એ રશિયા પહોંચ્યો. ત્યાં ૧૯૩૦ સુધી એ પરદેશ ખાતાની કચેરીમાં ચીશેરીનના હાથ નીચે નિભાયો.

૧૯૧૮થી ૧૯૩૫ સુધી એને સોવિયેટ સરકારના મસલતો કરતા રાજકારણપટુ ભમતા જૂતની જેમ આખા યુરોપ પર ફરતા રહેવું પડ્યું. એની મુસાફરીઓ અને મસલતોનો હેવાત્ર ઘણો વિશાળ છે. ૧૯૧૮માં એણે સ્ટોકોહોમની મુલાકાત લીધી. ૧૯૧૯માં રેવેલ પહોંચ્યો અને ૧૯૨૦માં કોપનહેગનમાં વાટાઘાટો શરૂ કરી. ૧૯૨૧માં ફરીવાર રેવેલ જઈને એણે મહાયુદ્ધ પછીની સમજૂતીઓ મક્કમ કરી. સોવિયેટ પ્રતિનિધિ મંડળ તરફથી ૧૯૨૨માં જીનોવા જઈને એણે અમેરિકન રિલીફ કમિશન સાથે સમજૂતી કરી. ૧૯૩૩માં વોશિંગ્ટનમાં જઈને એણે અમેરિકા અને રશિયા સાથેના સંબંધ બાંધ્યો, અને ૧૯૩૪માં એણે સોવિયેટ રશિયાને રાષ્ટ્ર-સંઘમાં જોડ્યું.

એ જાડો છે અને અંગ્રેજી ઉચ્ચારો પર એ એના શરીરના વજન કરતાં પણ વધારે ભાર દે છે. એની મુખ્ય હોંશિયારી, વાતચીતની ચોખવટ અને તેમાં મક્કમ દબતા છે, તથા વાતચીતની રીતમાં અજબ જેવી પદ્ધતિ છે. ન્યારે ન્યારે ગૂંચ ઊભી થતી હોય છે ત્યારે તેને છોડવામાં એની અક્કલ પાવરધી બની ગઈ છે.

૧૯૧૫માં જ્યારે લંડનમાં એ દેશનટો ભોગવતો હતો ત્યારે સર સીડની બોની બત્રીજી ઈવી સાથે એણે લગ્ન કર્યું હતું. અત્યાર સુધી સોવિયેટ સરકારના એ પરદેશખાતાના પ્રધાને પોતાની સ્ત્રી ઈવી સાથે પરદેશી પરોણાઓને આવકાર્યા છે, પણ અંગ્રેજ સ્ત્રી પરણીને એને એક વાર પોતાના માથા પર તોફાન પણ સહી લેવું પડ્યું હતું. ઈવીએ એકવાર બર્લિનની શેરીઓને અને દુકાનોને બૂલથી વખાણી દીધી અને મોરકોનાં જીવાન બોર્સેવિકોનો રોષ લિટલીનોવ પર ઊતરી પડ્યો. એ બોરકોએ પોતાના ઘરમાં બદ્દ કુટુંબની નાનકી ને નાજુક છોકરીને ઘાતવા માટે એને નિંદી નાખ્યો હતો.

એક વખતનો ઝારનો સૈનિક પછી ક્રાન્તિકારી ને કાવતરાંખાજ, ગુપ્તચર બહુરૂપી જેવો નિશાચર, એ મેક્સીમ મેક્સીમોવિચ લિટલીનોવ આજે યુરોપના રાજકારણી દેહ સાથળમાં કાંટા જેવો પેસી ગયો છે અને એની રાજકારણી ઉસ્તાદીથી અનિવાર્ય બની રહ્યા છે.

કાલીનીન

માર્ક્સિઝ ઇવાનોવિચ કાલીનીન ૧૮૭૫ની સાલમાં એક ખેડૂતને ત્યાં જન્મ્યો હતો. થોડુંક બણ્યા પછી એને એક શ્રીમંતના તબેલામાં ઘોડાની માવજત કરવા સોળ વરસની ઉંમરે નોકરી પર ચડવાની ફરજ પડી. પછી એ સેન્ટ પીટર્સબર્ગ આવ્યો અને ત્યાંના એક કારખાતામાં મજૂર થયો. કાલીનીન સામ્યવાદી પક્ષમાં ૧૮૯૮માં જોડાયો. આજે એ અખિલ સોવિયેટ મધ્યસ્થ કારોબારી સમિતિનો પ્રમુખ છે અને તે રીતે રશિયાનો પ્રમુખ છે. આજે એ કાલીનીન ખેડૂતનો પોશાક પહેરે છે અને ખેડૂતોનો એના પર વિશ્વાસ છે.

મોલોટોવ

રશિયામાં રંગો બદલાતા હતા. એક પછી એક રીકોવ, શુખારીન અને ટ્રોટ્સ્કી નેવાઓ ક્રાન્તિકાળના જંગી ખેલાડીઓ ધીમેધીમે સોવિયેટ ઇતિહાસની રંગબ્રુમિ પરથી વિલીન થતા હતા, અને આંખ મીચાઈને ઊઘડે ત્યાં તો એક અત્યંત આછા પડછાયા જેવો મોલોટોવ બોક કોમીસારની સમિતિનો પ્રમુખ એટલે સોવિયેટ સરકારનો વડોપ્રધાન બનતો હતો.

મોલોટોવના નામનો અર્થ ધણુ અથવા હથોડો થાય છે. એનું ખરું નામ સ્કીઆખીન હતું. મોલોટોવ ૧૮૯૦માં કામદારને ત્યાં જન્મ્યો અને ૧૯૦૬માં પક્ષનો સભ્ય બન્યો. ૧૯૧૭માં એ પેટ્રોગ્રેડ સોવિયેટનો પ્રમુખ હતો. કદાચ સ્ટેલિનના મરણ પછી કાગાનોવિચ કે વોરોશિલોવને બદલે સરમુખત્યારી એના પર આવી પડે. એટલે તો બોકો એને ઝારેવીય કહે છે. એ કદિ નિશાળે બેઠો જ નથી છતાં એનું વિશાળ કપાળ કોઈ મોટો અધ્યાપક હોય તેવું શુદ્ધિમાન છે. એની શુદ્ધિ અને લાગવગ પહેલા વર્ગની મનાય છે. ખાણપીણામાં એ શાકાહારી છે. સ્ટેલિન ધણીવાર એને કંટાળા જવાય તેવું કામ સોંપે છે. આજે એ સોવિયેટ સરકારનો પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન છે.

ગ્રીગોરી

ગ્રીગોરી કોન્સ્ટેન્ટીનોવિચ સ્ટેલિનનો નજદીકનો જ્યોર્જિયન છે અને મોટા ઉછોગોનો કોમીસાર છે. એ ૧૮૦૬માં જન્મ્યો અને ટીફ્લીસની પ્રાથમિક શાળામાં બણ્યો. ૧૯૦૩ માં એ પક્ષમાં જોડાયો. એ એક વખતે સાઈબીરિયાનાં કારાગારમાં હતો ત્યારે એક એસ્કીમો સ્ત્રી સાથે પ્રેમમાં પડ્યો અને પરણ્યો. એ અને વોરોશિલોવ બંને નજદીકના મિત્રો છે.

એ ઉપરાંત એન્ડેવેવ યુબનોવ અને રૂડ્રૂટક સોવિયેટ સરકારના ન અવગણી શકાય તેવા સ્તંભો છે. બીજાઓની જેમ એ બોકોએ પણ નહિ જેવું બચુતર, અત્યંત ગરીબાર્થ, ૧૯૧૭ સુધી બળવાખોર જીવન અને કારાગારવાસ અને પછી તનતોડ મહેનતથી સમાજવાદી રચનામાં વ્યક્તિત્વ અને અંગત જીવનને ઓગાળી દેતી કારકીર્દિ પસાર કરી છે.

એ રીતે કામદારોનું રાજ્ય છે અને તેની સરકારને કામદારો ચલાવે છે.

કીરોવ

૧૯૩૪ ના ડિસેમ્બરના પહેલા દિવસે સ્ટેલિનનો પરમમિત્ર મીરોનોવિચ કીરોવ જે પોલીટબુરોનો સભ્ય હતો તેનું ખૂન થયું.

સ્ટેલિને સમાચાર સાંભળ્યા અને એણે બેનિનગ્રેડ પહોંચવાની પહેલી ટ્રેન પકડી. આખા મોસ્કોમાં એક બચતું મોજી વ્યાપી ગયું. આખા સોવિયેટ યુનિયનના તંત્રીઓ બચંકર ધબકારાથી થડકી ઊઠ્યા. કીરોવના ખૂનીની તપાસ કરવા સૌ તળે ઉપર થઈ રહ્યા.

પણ કીરોવનો ખૂની જડ્યો ત્યારે જણાયું કે તે કોઈ બદ્દ નહોતો પણ એક નીકોલીવ નામનો સામ્યવાદી હતો. નીકોલીવ પર કેસ ચાલ્યો. તપાસ થઈ. સ્ટેલિન જાતે એને સવાલ પૂછવા આવ્યો. નીકોલીવ સાથે બીજા તેર પકડાયા અને ચૌદે જણને વીંધી નાખવામાં આવ્યા.

કીરોવ રશિયાના રાજપુરુષોમાં એક અસાધારણ વ્યક્તિ હતી. એ જન્મ પછી તરત જ અનાથ બન્યો હતો અને સ્ત્રીનું દ્વંધ પામ્યો ન હતો. ૧૮૮૬ માં જન્મ પામ્યા પછી એનો ઉછેર

રોલિનના સાથીકારો

અનાથાશ્રમમાં થયો. ૧૯૦૪ માં એ સામ્યવાદી પક્ષમાં જોડાયો અને ક્રાન્તિ પછી રોલિનનો અજોડ જોડીદાર બન્યો. કીરોવ માનવસમાજનો મહાન નેતા હતો અને એના મરણથી સોવિયેટ રશિયાએ એક સમર્થ પુરુષ ગુમાવ્યો.

કીરોવને રોલિને પોતાનું પદ બેવા ફેળવ્યો હતો. આજે એ મરણ પામ્યો છે. અને રોલિનનું પદ કાગાનોવીચ, વોરોશીલોવ અને મોલોટોવમાંથી કોઈ પર આવી પડે એમ છે.

રોલિનના મરણ સાથે કોઈ એક વ્યક્તિના હાથમાં નહિ પણ સામ્યવાદી પક્ષના હાથમાં સત્તા આવશે. પક્ષની શિસ્ત સખ્ત અને કઠોર છે. અને મહાન સવાબો પર હંમેશાં પક્ષ એકમત હોય છે. પોતાના મહારથીઓમાં પણ સમાનતા સાચવી રાખે એવી પક્ષની ઘટના છે સોવિયેટ, રોલિનના એકાએક મરણથી પણ કદિ નમળું પડે કે તૂટી જાય તેમ નથી. સોવિયેટ સરકાર એની બોખંડી શિસ્તમાં સલામત છે અને કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં આગળ વધશે.

આજ લેખકનાં પુસ્તકો

કામરેડ બેનિન (જીવનકથા)

ચિંતનની વેદી પર (જુનોની જીવનકથા)

નરવીર (ઝેરી બાલ્ડીની જીવનકથા)

દરિયે દવ લાગ્યો.

કકળતું કોંગો.

એક હતો છોકરો.

રાતું રૂસ બા. ૧, ૨, ૩ (રશિયન ક્રાંતિનો ઇતિહાસ)

માનસ વિજ્ઞાનનો ક્ષષ્ટિકાળ

વૈજ્ઞાનિક જગત

એક હતું માનવી

માનવીતું ધર

રશિયન નારી

ડોકીયું

શહીદી (વાર્તાઓ)

બહી (નવલકથા)

સંસ્કૃતિનાં વહેણ

હિંદની બીતરમાં (તૈયાર થાય છે. અમારા કાર્યલય તરફથી)

અમને લાગ્યા છે તે તે એ કે સુન્મખત્યાગીન
 ઉન્માદ તે ધમધમાટવાળી શ્રેષ્ઠ પણ શાસ્ત્ર
 વ્યવસ્થા માનવી નભાવી ક્ષેતો લોય તે બહે
 નભાવે પણ એ પોતાને ભાગે નભાવ
 શકાય એમ છે. માટે જ ગમે તેવું પણ
 વહેંચાયેલી ગજકાય સત્તાવાળું ક્ષોકશાસ્ત્ર
 અંતે સમાજવિરોધી નથી નીવડતું.

ઝોન ગંધર

જેને એની એક જ કૃતિ 'યુરોપની બીતરમાં' એ આંતરરાષ્ટ્રીય પત્રકારી ખ્યાતિની ટોચે મૂકી દીધો છે. રાજકારણ ને રાજ-પુરુષોનાં રેખાચિત્રો દોરવાની એણે અનોખી શૈલીનું અંગ્રેજીમાં સર્જન કર્યું છે. હમણાં જ એનો 'એશિયાની બીતરમાં' નામનો દળદાર નં દિવ્યરૂપ અંથ બહાર પડ્યો છે.

અમને લાગ્યો છે ને તે એ કે સરખુખત્યારીના ઉન્માદ ને ધમધમાટવાળા કોર્મિષ્ઠ શાસન વ્યવસ્થા માનવી નબાવી બેતો હોય તો બહે નબાવે પણ એ પોતાને ભોગે નબાવી શકાય એમ છે. માટે જ ગમે તેવું પણ વહેંચાયેલી રાજકીય સત્તાવાળું બોકશાસન અંતે સમાજવિરોધી નથી નીવડતું.

પ્રસ્થાન કાર્યાલયની વિવિધ

❧ પ્રવૃત્તિઓ ❧

પ્રસ્થાન માસિક	રૂ. ૫
કિશોર માસિક	રૂ. ૪
સરસ્વતી અન્યમાળા	રૂ. ૨
ટોલ્સ્ટોય અન્યાવલિ	રૂ. ૬
શ્રી રવીન્દ્ર અન્યાવલિ	રૂ. ૬
બુલ્ડે અન્યાવલિ	૧૨૫૬

☆ પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ ☆

વધુ વિગત માટે સૂચિપત્ર જાણે જ મંગાવો.

કિશોર પ્રિન્ટરી : ચાર રસ્તા : આડિયા : અમદાવાદ

